

UNIVERSITEIT
GENT

FACULTEIT LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE

DEMOCRATIE

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

Koen Destoop

01308213

Politieke cartoons en hun publiek.

*De cartoonist Marcel Antoine in Le Face à Main en
L'Action Libérale.*

Aantal woorden : 42 232

Promotor: Dr. Koen Aerts

Commissarissen: Prof. Dr. Michael Limberger, Dr. Lindsey Vandevorde

Vakgroep Geschiedenis

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van
Master in Geschiedenis

Academiejaar 2017-2018

P.S.C.

Verklaring i.v.m auteursrecht

De auteur en de promotor(en) geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie.

Het auteursrecht betreffende de gegevens vermeld in deze studie berust bij de promotor(en). Het auteursrecht beperkt zich tot de wijze waarop de auteur de problematiek van het onderwerp heeft benaderd en neergeschreven. De auteur respecteert daarbij het oorspronkelijke auteursrecht van de individueel geciteerde studies en eventueel bijhorende documentatie, zoals tabellen en figuren. De auteur en de promotor(en) zijn niet verantwoordelijk voor de behandelingen en eventuele doseringen die in deze studie geciteerd en beschreven zijn.

Voorwoord met dankwoord

Ten eerste wil ik mijn huidige promotor dr. Aerts en voormalige promotor dr. Carmen Van Praet bedanken voor hun steun en advies. Hun geduld en opbouwende kritiek liggen aan de basis van de voltooiing van dit werk. Ik dank alle medewerkers van het Liberaal Archief en van de Boekentoren voor hun hulp met het verzamelen en beschikbaar stellen van bronnenmateriaal. Sebastiaan de Schacht en Michiel Pletinckx dank ik voor het nalezen van mijn scriptie toen ze nog in haar ruwste vorm was. Het leeuwendeel van mijn dankbaarheid gaat naar mijn ouders zonder wie dit alles niet mogelijk was. Hun onvoorwaardelijke steun en vertrouwen hielpen mij door de meest hopeloze momenten.

Ter nagedachtenis aan Chris Oosterlynck en Christian Destoop.

Inhoud

De politieke cartoon:	6
Ontstaansgeschiedenis en evolutie:	6
Soorten cartoons:	11
Politieke cartoons:	16
Visuele argumentatie: de cartoon en het publiek.....	16
De cartoonist en zijn omgeving:	18
Cultuur en de cartoon:	21
De invloed van een politieke cartoon:	25
Situering van het studieobject:	27
België na de Tweede Wereldoorlog:	27
Communautaire kwestie:	30
Koningskwestie:	38
Repressie, epuratie en amnestie kwestie:	43
Schoolstrijd:	46
Identiteit en de Belgische Staat:	48
Marcel Antoine:	56
Le Face à Main :	57
L'Action Libérale:	58
De analyse van de politieke cartoons:	60
Statistische benadering:	60
Inhoudsanalyse:	67
L'Action Libérale:	69
Le Face à Main:	77
Conclusie:	96
Bibliografie:	100
Bronnen:	106
Bijlagen:	106

De politieke cartoon:

De politieke cartoon kent een lange geschiedenis die, naargelang welk werk men raadpleegt, te traceren is tot halweg de 16e eeuw. Het begrip komt voort uit een oudere traditie van de karikatuur wiens geschiedenis nog verder terug in de tijd kan worden getraceerd. Er wordt in dit werk geopteerd om eerst een korte geschiedenis en evolutie van de politieke cartoon te schetsen zowel op Europees als Belgisch niveau. Hier zal worden verduidelijkt welke evoluties er hebben voor gezorgd dat de politieke cartoon in samenspel met de gedrukte media een plaats wist te veroveren in de massamedia. Naast de geschiedenis en evolutie van de politieke cartoon is een begripsverduidelijking nodig om het studieobject duidelijk te definiëren. Na deze opheldering kan er worden overgegaan op de rol en invloed van de politieke cartoon: heeft de cartoon een invloed op het publiek of reproduceert de cartoon reeds bestaande impressies? Naast de cartoons en hun publiek zal er ook aandacht worden geschonken aan de redactie van het persmedium, de cartoonist en de aanwezigheid van bepaalde vormen van censuur. Om de politieke cartoon te onderzoeken is een schets nodig van de ontstaanscontext: in welke politieke, sociale en economische omstandigheden zagen de cartoons het levenslicht en wat was het mogelijke effect van de context op de prent? De relatie tussen publiek en cartoon wordt bestudeerd. De centrale vraag in dit werk is hoe men de relatie tussen cartoon en publiek kan bestuderen. Welke relatie was er tussen de cartoon en de ontvangers? Hoe komt die relatie aan bod? Wat was de rol van het medium waarin de cartoon verscheen? Wat met de cartoonist? Door deze relatie in beeld te brengen probeert deze thesis een toegevoegde waarde te bieden aan het debat omtrent het publiek en de cartoon. In het debat wordt weliswaar weinig onderzoek gedaan omtrent het publiek van een cartoon omdat het quasi onmogelijk is om het effect van een cartoon op een bepaald publiek te onderzoeken. Daarom wordt hier de focus gelegd op de relatie tussen het publiek en de cartoon. In De identiteitsvorming zal worden bestudeerd door de breuklijnen en grote thema's van de jaren 1950 te bestuderen. Die identiteitsvorming wordt dan bestudeerd in de cartoons. Welke thema's komen het meest aan bod en op welke manier? Welke actoren waren aanwezig in de cartoons? Wat is het doel van de cartoon? Zo wordt gekeken hoe deze cartoons passen in het bredere historische kader. Welke identiteit wordt in de cartoons afgebeeld? Is er een verschil tussen beide media? Hoe verhouden de onderzoeksresultaten zich ten opzichte van de secundaire literatuur en hun bevindingen? De methodologie om de cartoons te analyseren zal een samenspel zijn van statistische en inhoudelijke analyses. Thomas Milton Kenmitz wist op te merken dat studies omtrent cartoons en hun publiek niet altijd waardevolle resultaten opleveren: de cartoon heeft net als iedere historische bron haar gebreken of in de woorden van Peter Burke: *"Images are mute witnesses and it's difficult to translate their testimony into words."*¹ Desalniettemin wordt hier poging gewaagd om een methode te ontwikkelen.

Ontstaansgeschiedenis en evolutie:

Marleen Jansen merkt op dat de karikatuur reeds bestond voor het als begrip werd uitgevonden. Reeds in de Oudheid bestonden kunstwerken met satirische, karikaturale kenmerken.² Vooraleer we aanvangen met deze korte ontstaansgeschiedenis moet worden vermeld dat deze een Europese

¹ Thomas Milton Kenmitz. "The Cartoon as a Historical Source," *The Journal of Interdisciplinary History* 4.1 (1973): 92.

Peter Burke, *Eyewitnessing: The uses of images as historical evidence*. (Cornell University Press, 2008), 16.

² Marleen Jansen, "De karikaturen als communicatiemedium. Een inhoudsanalytisch onderzoek naar de Koningskwesitie in de Belgische satirische pers gedurende de na-oorlogse periode (1945-1951)." (Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1984), 41.

focus kent en dus met de nodige nuance moet worden gelezen. Het is in dit werk niet de plaats om een mondiaal overzicht te geven van karikaturale schetsen en hun evolutie. Voorts is een eurocentrische kijk functioneel aangezien dit werk binnen de Westerse invloedssfeer blijft. Het begrip karikatuur stamt af van het Italiaanse “caricare” of overdrijven. Het begrip cartoon is ook van Italiaanse origine: “cartone”. Dit was oorspronkelijk een term voor schetsen die op karton werden vervaardigd. Doorheen de tijd heeft de cartoon een evolutie ondergaan zowel technisch als in reikwijdte. In de Renaissance ontwikkelde zich het individualisme en waren kunstenaars technisch capabel af te wijken van het schoonheidsideaal.³ De gebroeders Carracci lagen in deze periode aan de basis van de portretkarikatuur.⁴ In 1646 werd de term karikatuur gebruikt door Moisini bij het beschrijven van de werken van Annibale Carracci waarbij fysieke en psychische overdrijvingen werden gehanteerd.⁵ De gebroeders Caracci hadden reeds ontdekt dat hoe eenvoudiger de karikatuur qua vorm, des te groter haar effect is.⁶ Na verloop van tijd werd de propagandistische waarde van de karikatuur ontdekt en verwierf het een politieke en sociale functie naast het esthetische.⁷ De karikaturist Pietro Leone Ghezzi is de eerst gekende professionele karikaturist met internationale faam waardoor de karikatuur in de 18^e eeuw zich in Engeland en later in Frankrijk zou verspreiden.⁸ In de 18^e eeuw kwam er een andere vorm van karikatuur bij die voortbouwde op een bestaande tekenstijl die via symboliek of allegorie zinspeelde op de realiteit om kritiek uit te oefenen.⁹ Hier werd het karikaturaal voorstellen van figuren toegevoegd waardoor deze stijl onder de noemer karikatuur kan worden ondergebracht. In 1843 werd in het Engels satirisch magazine “Punch” een reeks cartoons gepubliceerd naar aanleiding van een tentoonstelling van ontwerpen van muurschilderingen. Deze cartoons, die sociale en politieke wantoestanden aanklaagden, lagen aan de basis van de versmelting van het begrip cartoon en karikatuur.¹⁰ De cartoon had als functie om de tijdsgeest en een visie op de maatschappij weer te geven.¹¹ Naargelang de taal waarin men het begrip hanteert, dekt deze een andere lading.¹² Een cartoon kan zeden, gewoonten en politiek als onderwerp nemen. In het Frans spreekt men van een “cartoon des mœurs” en “cartoon politique”. In dit werk wordt voornamelijk gekeken naar de politieke cartoon (infra).¹³ Na de Tweede Wereldoorlog

³ Ames Winslow en David M. Kunzle, “Caricature, Cartoon, and Comic Strip.” in *Encyclopaedia Britannica* (Chicago, 1978.), III: 910.

Francis Grose, *Principes de caricatures*, (Renouard, 1802), 6-9.

⁴ Georg Piltz, “Geschichte der europäischen Karikatur.” *Deutscher Verlag der Wissenschaften* (1976): 36.

Randall Davies. “Caricature of to-day.” *The studio* (1928) 4.

⁵ Winslow en Kunzle, “Caricature,” 909.

Bornemann, Bernd, Ronald Searle, and Claude Roy. *La Caricature : Art Et Manifeste, Du 16e Siècle à Nos Jours*. (Genève: Skira, 1974) 26.

⁶ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 63.

⁷ Peter Métraux, *Die Karikatur als publizistische Ausdrucksform, untersucht am Kampf des " Nebelspalters" gegen den Nationalsozialismus 1933-1945*. (Berlijn: Frei Universität, 1966), 7.

⁸ Winslow en Kunzle, “Caricature,” 911.

Davies, “Caricature,” 2-3.

⁹ Métraux, “Die Karikatur,” 14.

Piltz, “Geschichte,” 11-58.

¹⁰ Gaston, Durnez. *De Lachende Tekeningen: Grafiese Humor Uit Vlaanderen*. (Hasselt: HeideLand, 1964) 5-6.

¹¹ Louis, Maeterlinck *Le genre satirique dans la peinture flamande*. (1907) 11.

¹² Dhont, Greet. “De Wereld In Karikatuur : Een Persstudie Van De Cartoons Uit Vier Antwerpse Kranten Tijdens Het Interbellum.” (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985), 8.

¹³ Bornemann, Searle en Roy, “La Caricature,” 45 – 49.

werd het begrip in het Nederlands gebruikt in samenspel met spotprent en karikatuur.¹⁴ Zoals al werd opgemerkt, waren in vroegere tijden karikaturen gemaakt die zowel groepen, personen als de politiek op de korrel namen.¹⁵ Het verschil met de cartoon zit zich vooral in de techniek en de verspreiding van deze werken. In de Middeleeuwen handelden karikaturen over feodale heren, clerici en marginale groepen.¹⁶ Ook de “*caricature des moeurs*” bestond in deze periode en handelde over de mode en het huwelijk.¹⁷ Deze karikaturen hadden echter een beperkte reikwijdte: enkel de rijke en geëduceerde elite kwam ermee in contact. Met de intrede van de houtsnede en kopergravure was het mogelijk om een groter aantal karikaturen te produceren en zo een grotere politieke rol op te nemen.¹⁸ Tijdens de Reformatie werd de karikatuur als propagandamiddel ingezet waarbij nu ook het gewone volk als publiek werd bereikt.¹⁹ Na deze bewogen periode kromp het publiek van de cartoon terug naar enkel de elite gedurende het Ancien Regime. Cartoons werden in de onderlinge elitestrijd gebruikt om op bepaalde momenten de massa te mobiliseren.²⁰ Het publiek van de cartoon was doorgaans beperkt tot de elite vanwege de prijs van zo’n cartoon en het gebrek aan kennis van de achterliggende symboliek uit Christelijke, Griekse en Romeinse tradities.²¹ Doorheen de 17^e eeuw tot de 18^e eeuw verschoof de cartoon van plaats en stijl: waar de Nederlanden in de 17^e eeuw met anti-Franse cartoonpropaganda en grote persvrijheid het centrum was, had in de 18^e eeuw Engeland de cartoon naar zich toegetrokken. De stijl ging van realistische allegorische satire op de politiek of sociale omstandigheden naar een meer directe en agressieve stijl. Ook de, gechargeerde, portretkarikatuur kwam in deze periode op.²² In de Nederlanden werden nu ook de lagere klassen onderwerp van karikaturen, Pieter Breughel beeldde bijvoorbeeld de boerenstand af.²³ Met de Franse Revolutie en de verdere ontwikkeling van de pers ontpopte de karikatuur zich tot een product voor een breed publiek.²⁴ De cartoonisten distantieerden zich van de oude tekenstijl van het Ancien Regime. Beknoptheid en duidelijkheid voor een breed publiek was de nieuwe norm: “*Ze spraken een taal die eenieder verstond, ook de gewone man op de straat, die de*

¹⁴ Piltz, “Geschichte,” 11 – 58.

Kurt Reumann, “Die Karikatur,” in E. Dovifat, *Handbuch der Publizistik* (Berlijn, 1969), II: , 65-90.

¹⁵ Thomas, Wright, *A History of Caricature and Grottesque In Literature and Art*. (Londen: Virtue Brothers & co., 1865) 36-38.

¹⁶ Wright, “A History of Caricature,” 169.

Maeterlinck, “*Le genre satirique*,” 140-150.

Piltz, “Geschichte,” 9-15.

¹⁷ Wright, “A History of Caricature,” 99.

Maeterlinck, “*Le genre satirique*,” 107.

¹⁸ Piltz, “Geschichte,” 11-15.

¹⁹ Piltz, “Geschichte,” 18-34.

Bornemann, Searle en Roy, “La Caricature,” 60.

Robert Philippe en Steven Heller. *Political graphics: Art as a weapon*. (Oxford: Phaidon, 1982) 18.- 34.

²⁰ Piltz, “Geschichte,” 51.

Wright, “A History of Caricature,” 343.

²¹ Philippe en Heller, “Political graphics,” 20-23.

²² Piltz, “Geschichte,” 55-62.

Cornelis, Veth, *Geschiedenis van de Nederlandsche caricatuur en van de scherts in de Nederlandsche beeldende kunst*. (Leiden: AW Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, 1921) 96-98, 142-146.

Winslow en Kunzle, “*Caricature*,” 911.

Bornemann, Searle en Roy, “La Caricature,” 76.

²³ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 70.

²⁴ Bornemann, Searle en Roy, “La Caricature,” 125.

*kunstenaars van de prerevolutionaire periode steeds veronachtzaamd hadden.*²⁵ Onder het bewind van Robespierre had de bourgeoisie de macht in handen en werden de cartoonisten opnieuw in het gareel gebracht.²⁶ Hier ziet men dat in tijden van onrust, zoals bij de Reformatie, gepaard met technologische vooruitgang in de productie, tijden zijn waarin de cartoon het best gedijt. Het is ook in perioden van onrust dat de cartoons, voordat de krant in samenspel met de politieke cartoon als massamedium verschenen, zich richtten tot het brede publiek. De (Hollandse) bourgeoisie was zich bewust van de mobiliserende krachten van prenten.²⁷ R. Phillippe wijst op verschillende stijkenmerken tussen cartoons gericht tot het volk en de oudere traditie die zich tot de elite richtte.²⁸ De cartoon voor het grote publiek was directer in stijl en dus ook simpeler van aard.²⁹ De relatie tussen tekst en beeld veranderde ook: hoe minder tekst, hoe duidelijker de prent voor het brede publiek.³⁰ Naast de revolutionaire cartoons waren er ook de antirevolutionaire cartoons waarbij Engeland haar invloed uitoefende over het Europese continent.³¹ Engeland stond aanvankelijk zelf onder invloed van de Hollandse karikatuurstijl wegens de gelijkenissen tussen beide landen. Na het ontwikkelen van een eigen Engelse stijl moesten buitenlandse cartoonisten zich schikken naar dit model.³² Jansen ziet de macht van de karikatuur in deze periode enorm toenemen: *“De karikatuur was een macht geworden. Zelfs koningen vreesden hun aanvallen. [...] Vormvereenvoudiging en –verschuiving bleken wapens te zijn die in bepaalde omstandigheden zelfs dodelijk konden zijn.”*³³ In deze periode werd ook de censuur opgedreven op politieke cartoons, bijvoorbeeld in Duitsland.³⁴ In Frankrijk werd onder Napoleon Bonaparte censuur tegen zijn figuur en politiek ingevoerd en zou men vooral *“cartoons des moeurs”* maken. De censuur op politieke cartoons bleef tijdens de Restauratieperiode doorleven.³⁵ De tweede helft van de 18^e eeuw was gekenmerkt door sociale onrusten bij de lagere klassen als gevolg van de industriële revolutie. In Engeland uitten cartoonisten scherpe kritiek op de wantoestanden. De impact van hun prenten was niet te onderschatten: ze poogden het publiek te beroeren en pasten zich aan indien dit doel niet bereikt werd.³⁶ Rond 1830 kende de Franse politieke karikatuur een heropleving onder de uitgever Phillipon wiens magazine *“Caricature”* de journalistiek en de politieke cartoon samenbracht.³⁷ Dankzij de lithografie werd het mogelijk om goedkoop en kwaliteitsvol cartoons te verspreiden.³⁸ Het model dat Phillipon had uitgevonden werd in het buitenland overgenomen met groot succes.³⁹ De tweede helft van de 19^e eeuw bracht met technologische vooruitgang in druktechnieken en vrijheid van meningsuiting twee factoren samen die de bloei van de politieke prent inluidde.⁴⁰ Voornamelijk

²⁵ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 96.

²⁶ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 96.

²⁷ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 70-71.

²⁸ Philippe en Heller, “Political graphics,” 126, 189.

²⁹ Piltz, “Geschichte,” 91-92.

³⁰ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 74.

³¹ Piltz, “Geschichte,” 95-98.

³² Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 80.

³³ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 65.

³⁴ Piltz, “Geschichte,” 99-103.

³⁵ Bornemann, Searle en Roy, “La Caricature,” 125-126.

³⁶ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 86.

³⁷ Piltz, “Geschichte,” 114-149.

. Philippe en Heller, “Political graphics,” 138-152.

³⁸ Bornemann, Searle en Roy, “La Caricature,” 112.

³⁹ Davies. “Caricature,” 7-9.

⁴⁰ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 101-102.

in dag- en weekbladen wist de politieke cartoon een plaats te veroveren gedurende de 19^e eeuw.⁴¹ Eind 19^e eeuw waren er nog technische vooruitgangen geboekt zoals de fotoreproductie en de offset-methode waardoor de cartoon nog meer wijdverspreid werd.⁴² De verbondenheid met de journalistiek impliceert dat de ontwikkeling van de krant tot massamedium gedurende de 20^e eeuw ook de cartoon zich tot het brede publiek richtte.⁴³ De stijl van de cartoons moest bijgevolg worden aangepast aan een breed publiek waarbij de symbolentaal gesimplificeerd werd.⁴⁴ Zoals reeds eerder aangehaald was een simpelere stijl gerelateerd aan een groter effect (supra). De stijl werd, onder andere door tijdsdruk en het gebruik van lijnen, beperkt tot zwart-wittekeningen met eenvoudige stijlkenmerken.⁴⁵ Tijdens deze periode zorgde de klassentegenstelling voor de ontwikkeling van nieuwe satirische persmedia die zich in de socialistische sfeer bevonden: het monopolie van de burgerij werd doorbroken. De media in handen van bourgeoisie liet dan ook geen kans onbenut om deze linkse tegenhanger te bekritisieren. Ook de marktpositie van satirische pers kende een nieuwe ontwikkeling: er was meer aanbod dan vraag. Bovendien is het publiek (vraagzijde) de beslissende factor in welk aanbod wordt aanvaard. Er werd door sommige tijdschriften afgestapt van de politieke satire om het brede publiek te kunnen bereiken: het humoristische familieblad zag het levenslicht.⁴⁶ Na de Tweede Wereldoorlog werd de relatie tussen tekst en beeld aangescherpt en had de cartoon vooral nog een komische rol.⁴⁷ De naoorlogse cartoon stond voornamelijk onder invloed van de Verenigde Staten met tijdschriften zoals "*The New Yorker*". Deze nieuwe stijl werd in Europa gecombineerd met reeds oudere Franse en Engelse tradities.⁴⁸ In 1830 had België reeds satirische magazines zoals "*Le Siflet*" en "*L'Argus*" en was er een gunstig klimaat voor de politieke cartoon. De toekomst van het land en Leopold I waren populaire onderwerpen.⁴⁹ Vanwege het onzekere bestaan van België tussen nabijgelegen grootmachten werd besloten om de anti-Franse karikaturen te censureren. De wet-Faider van 1852 bracht perswetten van de Hollandse periode opnieuw in voege: aanvallen in de pers naar een vreemd staatshoofd was nu mogelijk strafbaar indien een officiële klacht werd neergelegd door het staatshoofd in kwestie. De anti-Franse propaganda bleef echter aanhouden aangezien er geen gerechtelijke vervolging kwam door Napoleon III. In 1856 had Frankrijk wel kritiek op de Belgische pers en voerde België de wet-Tesch in waarbij de vervolging nu automatisch zou zijn. In de praktijk was er weinig sprake van vervolging.⁵⁰ In 1870 werd er kritiek uitgeoefend op Duitsland uit katholieke hoek.⁵¹ Het internationaal toneel had niet enkel een invloed op de censuur, ook de afname van prenten uit het buitenland, met name Parijs, was niet

⁴¹ Bart Van de Putte, en Romain Van Eenoo. "Het Beeld Van De Verenigde Staten In Politieke Cartoons Tijdens De Eerste Fase Van De Koude Oorlog (1948-1959)." (Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1995), 7.

⁴² Winslow en Kunzle, "*Caricature*," 911-912.

⁴³ Theo Luykx, *Evolutie Van De Communicatiemedia*. (Brussel: Elsevier-Sequoia, 1978) 118-227.

Jacques Lethève, *La caricature sous la IIIe République*. (Parijs: Armand Colin, 1986) 53.

⁴⁴ Lethève, *La caricature*, 64-65.

⁴⁵ David Low, *British Cartoonists, Caricaturists and Comic Artists*. (Londen: W. Collins, 1942) 42-43.

Veth, "Geschiedenis van de Nederlandse karikatuur," 257-259.

⁴⁶ Jansen, "De karikaturen als communicatiemedium," 118.

⁴⁷ Piet Vandecasteele. "Het Politiek Cartoon In Vlaanderen Na 1945: Van Een Haha- Naar een A-ha Beleving." (Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1983) 16.

⁴⁸ Jansen, "De karikaturen als communicatiemedium," 36.

⁴⁹ *België in de politieke karikatuur, 1830-1980*. (Brussel, 1980) 5.

⁵⁰ Luykx, *Evolutie Van De Communicatiemedia*, 116-117.

⁵¹ *België in de politieke karikatuur*, 14.

Luykx, *Evolutie Van De Communicatiemedia*, 171-172.

uitzonderlijk.⁵² De levensbeschouwelijke breuklijn was ook merkbaar in politieke cartoons uit die periode. De cartoonist Felicien Rops (1833-1898) en E. de Burdinne werkten voor de antiklerikalen en Alphonse Nothomb was een favoriet doelwit in hun prenten.⁵³ Deze breuklijn is terug te vinden in politieke prenten tot in de 20^e eeuw. Eind 19^e eeuw was ook de schoolstrijd vertegenwoordigd in de politieke prent.⁵⁴ De sociale omstandigheden werden eind 19^e eeuw ook in politieke prenten gehekeld.⁵⁵ Tijdens de Eerste Wereldoorlog en het Interbellum werd de basis gelegd voor de politieke prenten na de Tweede Wereldoorlog. Joe English, Frans Masereel, Frits Van Den Berghe en George Raemendonck waren grote namen uit deze periode.⁵⁶ Na de Tweede Wereldoorlog groeide het aantal Belgische cartoonisten sterk aan waardoor er zelfs werd 'geëxporteerd' naar het buitenland.⁵⁷ Volgens Grete Hellmans ging de stijging in de vraag achter politieke cartoons gepaard met het democratiseringsproces.⁵⁸ Uit de geschiedenis valt af te leiden dat politieke cartoons door technische en sociaaleconomische evoluties zijn uitgegroeid tot een medium die de massa kan bereiken. Voornamelijk tijdens gespannen periodes kan de politieke prent een mobiliserend effect bekomen en de massa beroeren. Voorts heeft de relatie tussen cartoon en publiek een evolutie ondergaan naar een steeds groter bereik. Deze evolutie had een effect op de stijl én impact van een cartoon. Maar welk soort cartoons worden in dit werk besproken?

Soorten cartoons:

De karikatuur heeft als kenmerken dat het overdrijft, een strijdmiddel en komisch is.⁵⁹ P. Métreaux stelt dat minstens één kenmerk moet aanwezig zijn om van een karikatuur te spreken. Bij het ontbreken van een bepaald kenmerk, wijkt de karikatuur af naar een propagandamiddel (gebrek aan komisch aspect) of een simpele grap (ontbreken van strijd).⁶⁰ Volgens anderen is de karikatuur enkel van toepassingen op prenten met een individu als onderwerp: een portretkarikatuur. Anderen wijzen er op dat ook religieuze, politieke en sociale omstandigheden het onderwerp kunnen vormen van een karikatuur.⁶¹ Volgens Jansen heeft de karikatuur steeds de maatschappij als onderwerp en poogt ze een (re)actie uit te lokken van het publiek. De karikatuur typeert een groep binnen een samenleving waarin de sterktes maar voornamelijk de gebreken worden uitvergroot tot een stereotype. Een portretkarikatuur is volgens haar gelijkaardig aan de kenmerken van de karikatuur: vergroten en vervormen van (uiterlijke) kenmerken in functie van humor. Het grote verschil ligt in

⁵² Eduard Fuchs, *Die Karikatur der europäischen Völker vom Jahre 1848 bis zur Gegenwart*. (Berlijn, 1906), II: 379-380.

⁵³ Fuchs, *Die Karikatur*, II: 378.

Igor Cornelissen, "Felicien Rops. De handelaar van de firma Satan & co." *Vrij Nederland* 13 (1985) 40.

⁵⁴ *België in de politieke karikatuur, 12-16 en 20.*

Luykx, *Evolutie Van De Communicatiemedia, 125-126.*

⁵⁵ *België in de politieke karikatuur, 17.*

⁵⁶ Vandecasteele. "Het Politiek Cartoon," 22-25.

⁵⁷ Vandecasteele. "Het Politiek Cartoon," 43.

⁵⁸ Grete Hellemans en Karin Raeymaeckers. "De Politieke Cartoon: Een Analyse Van Het Visuele Nieuwscdiscours In De Vlaamse Dagbladders" (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2007), 56.

⁵⁹ Werner Hofmann, "Bemerkungen zur Karikatur." *Merkur, Zeitschrift für europäisches Denken* 7.10 (1953): 949-957.

Emil Fichte, "Über politische Karikaturen. Ein Beitrag zur Ästhetik." *Wissenschaftliche Beilage Zum Programm des Berlinischen Gymnasiums zum Grauen Kloster zu Berlin* Gaertner, 1892, 1.

⁶⁰ Métreaux, "Die Karikatur," 11-12.

⁶¹ Isabel, Johnson. "Cartoons." *Public Opinion Quarterly* 1.3 (1937): 21.

het onderwerp.⁶² Een karikatuur is maar een bepaalde vorm van cartoon. Zoals reeds door Métreaux werd aangehaald kan humor ook ontbreken en dan zit men dicht bij een politieke prent zoals door Langeveld als volgt beschreven: *“De essentie van de politieke prent is het kritisch-satirische aspect.(...) Het begrip karikatuur wordt hier in beperkte zin gebruikt, namelijk als een bewust gemaakte vertekening van een persoon, sociale situatie of object. De politieke prent heeft, ook als ze niet zo ver gaat dat ze contradicties aan het licht brengt, meestal toch tot doel aanklacht te zijn, of ten minste mikt ze op bespotting, zo niet op destructie.”*⁶³ Er is eensgezindheid over het concept. De karikatuur probeert situaties in enkele lijnen op te hemelen of ridiculiseren. Een karikatuur kan ook een situatie verduidelijken door zijn simplificerende eigenschappen.⁶⁴ Het verschil tussen karikatuur en cartoon is volgens Flavia Claes dat een cartoon de overdrijvingen van een karikatuur als stijl kan gebruiken, maar ook andere middelen heeft om de boodschap vorm te geven. In de cartoon staat de idee, de boodschap centraal.⁶⁵ Streicher geeft een gelijkaardig onderscheid: een politieke cartoon verschilt van een karikatuur in haar aard. Een cartoon is neutraal van aard terwijl een karikatuur een negatief doel heeft. Het politieke aspect van de cartoon gaat over het feit dat de prent de spot drijft met personen, groepen en organisaties die in een machtsstrijd zijn verwickeld in de maatschappij.⁶⁶ Uit de karikatuur zal, onder andere, de editorial cartoon ontstaan op het einde van de 19^e eeuw. De editorial cartoon focust zich op het politieke aspect van een samenleving. De politiek is inherent opgedeeld in verschillende visies, groepen en subjectiviteit, wat het een uitgelezen onderwerp maakt voor cartoons. De cartoon kan zichzelf positioneren in en deelnemen aan het politieke debat.⁶⁷ Het begrip cartoon wordt omgeven door een hele reeks definities die aan elkaar gelieerd zijn en er is enige verduidelijking vereist vooraleer het onderzoek kan worden aangevat.

De editorial cartoon of politieke cartoon heeft de volgende kenmerken⁶⁸:

- Is gebonden aan de politieke actualiteit.
- Kan gebruik maken van overdrijvingen zoals de karikatuur.
- Heeft een kritische functie.
- Is vaak humoristisch gaande van humor tot spot.
- Geeft een persoonlijk commentaar weer die niet per se strookt met de waarheid.

De cartoon heeft verschillende onderdelen. De licentiaatsverhandeling van Greet Dhont geeft hier een mooie onderverdeling van, gebaseerd op P. Métreaux⁶⁹:

- **Personen en personificaties:**
 Zoals reeds in de geschiedenis van de karikatuur werd gesteld, staat de mens centraal. Deze kan een land, partij, idee etc. voorstellen. Het kan hier zowel om personen als om

⁶² Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 40, 214-215.

⁶³ Willem Langeveld, *Politiek Per Prent: Een Inleiding Tot De Politieke Beeldcommunicatie*. (Baarn: Ambo, 1989), 11-13.

⁶⁴ Reumann, “Die Karikatur,” II: 68.

Bornemann, Searle en Roy, “La Caricature,” 34.

⁶⁵ Flavia Claes, “Een Vergelijkend Onderzoek Van Politieke Karikaturen In België En Groot-Brittannië Tijdens De Crisis Van München Van 1938.” (Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1994), 5.

⁶⁶ Lawrence H. Streicher, “On a theory of political caricature.” *Comparative Studies in Society and History* 9.4 (1967): 432.

⁶⁷ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 263.

⁶⁸ Vandecasteele. “Het Politiek Cartoon,” 7-12.

⁶⁹ Dhont, “De Wereld In Karikatuur,” 13-17.

personificaties gaan. Verschillende personen kunnen een machtsverhouding weergeven.⁷⁰ Daarnaast kunnen personen een bepaald idee of waarde voorstellen.⁷¹ Personages zijn ook onderhevig aan stereotypering, zowel in de positieve als negatieve zin. Een cartoon is volgens Burke een bron bij uitstek om deze stereotypering van “de Andere” weer te geven vanwege haar kenmerken. De cartoonist is verplicht een helder standpunt weer te geven indien hij de boodschap helder wilt houden.⁷² Vaak is het stereotype van “de Andere” gespiegeld aan het zelfbeeld, het spiegelbeeld wordt exotisch of soms zelfs monsterlijk.⁷³ Het stereotyperen van “de Andere” dient ook om het eigen beeld scherp te stellen: “*Pas d’image de soi sans image de l’autre.*”⁷⁴ Deze “Andere” kan zich zowel binnen als buiten de staatsgrenzen bevinden: een onderscheid tussen Noord en Zuid is volgens Burke in verscheidene Europese natiestaten aanwezig. Polemische beelden zijn een rijke bron aan gepercipieerde of onbewuste onderscheiden tussen gemeenschappen waarbij de cartoonist beroep doet op vooroordelen en deze versterkt.⁷⁵ Volgens Laurence van Ypersele en Olivier Klein heeft een stereotype 3 functies: cognitief, pragmatisch en rechtvaardiging van actie.⁷⁶ Chantal Kesteloot en Alain Colignon stellen echter dat stereotypen langer aanwezig blijven dan de situatie waaruit ze ontstaan: de bovenvermelde functies houden het stereotype in stand.⁷⁷

- **Dieren:**

Dieren werden vaak gehanteerd om staten of bepaalde regio’s voor te stellen aan de hand van het dier dat het ‘wapen’ van de regio representeert. Ze kunnen ook gebruikt worden voor de eigenschappen die het dier worden toegeschreven binnen bepaalde culturen.⁷⁸ Zodoende kan een individu of groep gehumaniseerd worden door de associatie met een bepaald dier.⁷⁹

- **Voorwerpen:**

Voorwerpen kunnen dienen als een loutere aanvulling van de cartoon. Ze kunnen echter een bepaalde symboliek vertegenwoordigen.⁸⁰

⁷⁰ Métreaux, “Die Karikatur,” 116-117.

⁷¹ Burke, *Eyewitnessing*, 65.

⁷² Burke, *Eyewitnessing*, 124.

⁷³ Burke, *Eyewitnessing*, 126.

⁷⁴ Alain Colignon en Chantal Kesteloot, “‘Nazis durant les guerres...’ La vision de la collaboration flamande en Wallonie et à Brussel.” In *Occupation, Répression : Un Passé Qui Résiste*. Eds. José Gotovich en Chantal Kesteloot, (Brussel: Labor, 2002), 116.

⁷⁵ Burke, *Eyewitnessing*, 135.

Laurence Van Ypersele en Olivier Klein. “Les stéréotypes.” in *Questions D’histoire Contemporaine : Conflits, Mémoires Et Identités*. Eds. Laurence van Ypersele, (Paris: PUF, 2006), 72.

⁷⁶ Van Ypersele en Klein. “Les stéréotypes,” 67.

⁷⁷ Colignon en Kesteloot, “‘Nazis durant les guerres...’”, 116.

⁷⁸ Métreaux, “Die Karikatur,” 123-125.

⁷⁹ Burke, *Eyewitnessing*, 136.

⁸⁰ Métreaux, “Die Karikatur,” 128-129.

- **Symbolen:**

Symbolen kunnen bepaalde ideeën en ideologieën representeren en hebben vaak een cruciale rol in de cartoon. Het symbool kan zowel betekenis geven als krijgen, afhankelijk van de plaats.⁸¹ Symbolen zijn volgens Jansen, die zich baseerde op Felix Andreas Baumann, een essentieel element in de politieke satire: de symbolen moet algemeen begrepen worden die het publiek geloven of kunnen worden aangeleerd. Deze symbolen zijn veel doeltreffender dan tekst. De relatie cartoonist-publiek komt ook hier ter sprake: *“De karikaturist is min of meer verplicht om zijn publiek op te voeden wat betreft de vorm om vervolgens begrepen te kunnen worden. Het publiek van haar kant wordt ook voor bepaalde eisen gesteld. Het wordt tot nadenken gedwongen, aangezien het geen beroep kan doen op de steun van het woord.”*⁸² Kenmitz erkent de waarde van symbolen en stelt dat een verandering in symboliek een indicatie kan zijn van een veranderde publieke opinie.⁸³ Gombrich noemt deze onderdelen metaforen of vergelijkingen die een cartoonist in staat stellen een idee vorm te geven en de cartoon aantrekkelijk te maken.⁸⁴ Janis L. Edwards bevestigt deze stelling: familiere beelden worden gebruikt als metafoer of analogie om de interpretatie te begeleiden.⁸⁵ Beide auteurs en Greet Dhont zien symbolen, buiten enkele universele metaforen, als tijd- plaats en cultuurgebonden.⁸⁶

- **Kleur:**

De kleur kan ook een bepaalde waarde innemen maar is hier niet van toepassing daar alle besproken cartoons zwart-wit tekeningen zijn.⁸⁷ Het gebruik van zwart kan een negatieve connotatie van bepaalde figuren versterken of bepaalde zaken in het oog doen springen.

- **Opbouw van het beeld:**

Hoe de verschillende onderdelen als een geheel worden gevormd bepaald het waardeoordeel dat de cartoonist wil overbrengen. Vaak zal de cartoonist gebruik maken van allegorische verwijzingen naar de literatuur of naar de beeldspraak om die dan af te beelden. De lezer moet echter de verwijzing kennen en herkennen, wat wederom cultuurgebonden is.⁸⁸

- **Humor:**

Zoals reeds eerder werd besproken is humor geen vereiste om van een karikatuur te spreken (supra). Humor kan de ernst van de cartoon ondermijnen. Reumann en Métreaux argumenteren dat een slachtofferpositie vooral baat heeft bij humor.⁸⁹ Arthur Koestler stelt dat het komische

⁸¹ Métreaux, “Die Karikatur,” 125-127.

⁸² Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 228.

⁸³ Kenmitz. “The Cartoon as a Historical Source,” 89.

⁸⁴ Hans E. Gombrich, “The cartoonist's armory.” In: *Meditations on a hobby horse and other essays on the theory of art* (Londen, 1971), 163.

⁸⁵ Janis L. Edwards, “Echoes of Camelot: How Images Construct Cultural memory through Rhetorical Framing.” In: *Defining visual rhetorics*, eds. Charles A. Hill en Marguerite Helmers (Londen: Routledge, 2012), 193.

⁸⁶ Dhont, “De Wereld In Karikatuur,” 15.

⁸⁷ Métreaux, “Die Karikatur,” 132.

⁸⁸ Métreaux, “Die Karikatur,” 133-138.

⁸⁹ Métreaux, “Die Karikatur,” 21-22.

effect ontstaat waar een situatie of idee zich in twee op zichzelf consistente “frames of reference” bevindt. De botsing van twee incompatibele frames zorgt voor het komische effect. Koestler haalt de term “biosociation” aan: een onderscheid tussen de routinizeuze vaardigheid van het denken op 1 schaal en het creatieve dat plaatsvindt op meer dan één schaal. Dit effect wordt bereikt door overdrijving of versimpeling van een persoon of situatie.⁹⁰ Deze methode dient om het abnormale van een familiale situatie of individu kenbaar te maken aan de lezer. Een allegorie kan dit effect nog versterken.⁹¹ Humor kan ook worden gehanteerd om het verschil tussen “wij” en “zij” te vergroten: humor gebaseerd op etnische kenmerken wijst op het fundamentele anders zijn van een bepaalde groep.⁹²

- **Ondertitels en tekst bij de prent:**

Een dagbladprent bestaat meestal uit een zwart-wit tekening met bijschrift. Dit bijschrift kan verschillende rollen spelen naargelang het gebruik hiervan door de cartoonist. Deze teksten zijn een cruciaal onderdeel in het begrijpen van een cartoon als historische bron. Bij de editorial cartoon speelt het bijhorend artikel een grote rol. Hoe minder tekst, hoe sneller men een cartoon kan lezen maar hoe meer tekst, hoe minder de cartoonist moet steunen op de parate kennis van het publiek.⁹³ Jansen merkt op dat de “pointe” vaak tot stand komt in de tekst.⁹⁴ Tekst leent zich perfect tot “banaal nationalisme” waarbij woordgebruik kan verwijzen naar de gepercipieerde gemeenschap. Woorden zoals wij en zij impliceren bepaalde zaken, bewust of onbewust, waarbij de grenzen van de gemeenschap worden afgebakend en versterkt.⁹⁵ De graad waarin dit banaal nationalisme aanwezig is in de media zou verbonden zijn met de mate van autonomie van de regio/natie.⁹⁶

- **De plaats:**

Waar de cartoon verschijnt en de grootte zijn van belang bij het analyseren van een cartoon.⁹⁷ Als de cartoon op de eerste pagina staat dan heeft deze een veel grotere kracht dan een cartoon die zich verder in de krant of magazine bevindt. Voorts kan een cartoon een vaste plaats krijgen in een krant of magazine, wat de kracht van de cartoon versterkt.

Métreaux, “Die Karikatur,” 79-86.

⁹⁰ Arthur Koestler, *The art of creation*. (Londen: Hutchinson & Co. , 1964),35.

⁹¹ Koestler, *The art of creation*, 73.

⁹² Marnix Beyen en Johan Verberckmoes, “Humor en collectieve identiteit,” in *Humor Met Een Verleden*, eds. Marnix Beyen en Johan Verberckmoes (Leuven: Universitaire pers, 2006), 20-21.

⁹³ Métreaux, “Die Karikatur,” 141-143.

⁹⁴ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 221.

⁹⁵ Dave Sinardet, “Vlaamse en Franstalige media over Franstaligen en Vlamingen Wederzijdse representaties van de ‘andere’ in politieke debatprogramma’s.” in *Media/Cultuur/Identiteit: Actueel onderzoek naar media en maatschappij*, eds. Hilde Van den Bulck & Alexander Dhoest (Gent: Academia Press, 2008), 53.

⁹⁶ Sinardet, “Vlaamse en Franstalige media,” 54.

⁹⁷ Van de Putte en Van Eenoo. “Het Beeld Van De Verenigde Staten,” 9.

Politieke cartoons:

De licentiaatsverhandeling van Bart Van de Putte geeft kort de functie en het doel van een politieke cartoon weer.⁹⁸ Enkele functies kwamen reeds aan bod bij het opsommen van de kenmerken.

Functie:

- Informatie verstrekken.
- Verstrooiing, humor brengen
- Opvoeden: de cartoon verschaft commentaar, een visie aan de lezers. Het heeft een opiniërende functie.
- Demystificeren en relativeren.
- Contesteren en mobiliseren. In welke mate de cartoon hierin slaagt is onderwerp van debat. Dit debat zal onder de visuele argumentatie worden besproken (infra).
- Frustraties en ongenoegens ventileren.
- Oppeppen en bemoedigen van gelijkgestemden.

Een politieke cartoon heeft verschillende doelen:

- Beschrijvende en analyserende cartoon.
Hierin wordt geen opinie uitgedragen, de cartoon geeft een situatie weer. Deze zijn moeilijk te achterhalen daar er altijd een achterliggende boodschap kan aanwezig zijn.
- Commentariërende cartoon.
Hier wordt de opinie wel duidelijk gecommuniceerd.
- Agitatorisch-propagandistische cartoons.
Het aanzetten tot handelen is hier het doel.

Het doel van een cartoon statistisch analyseren kan informatie verschaffen over de beoogde relatie van een persmedium en haar lezers. Zo is het waarschijnlijk dat een partijblad meer agitatorisch-propagandistische cartoons zal bevatten. Nu het concept cartoon en haar functies, doelen en kenmerken zijn toegelicht kan er worden ingegaan op de visuele argumentatie van een cartoon: hoe brengt een cartoon haar boodschap over naar het publiek?

Visuele argumentatie: de cartoon en het publiek.

In de plaats van rationale argumentatie gebruiken cartoons eerder emotionele argumentatie. Deze focus op emotionele argumentatie is volgens Charles A. Hill de reden waarom cartoons een lange periode onderbelicht zijn gebleven. De manier waarop bepaalde cultureel gedeelde waarden en ideeën worden gehanteerd in een argumentatie en hoe het publiek hierop reageert in het geval van een product van de massamedia zoals een cartoon, is een interessant studieobject. Hill argumenteert dat het psychologische aspect verbonden is aan het culturele.⁹⁹ Martin J. Medhurst en Michael A. DeSousa bestudeerden de retorische kenmerken van de cartoon. Hoewel een cartoon als doel heeft te overtuigen en reactie uit te lokken, laat het medium geen wederzijdse communicatie toe eenmaal de cartoon is geproduceerd. Desondanks is een cartoon enkel zo invloedrijk als de mate waarin het

⁹⁸ Van de Putte en Van Eenoo. "Het Beeld Van De Verenigde Staten," 8-9.

⁹⁹ Charles A. Hill, "The psychology of rhetorical images." In: *Defining visual rhetorics*, eds. Charles A. Hill en Marguerite Helmers (Londen: Routledge, 2012), 26.

publiek de cartoon kan begrijpen en participeert in het gegeven argument.¹⁰⁰ Voorts stellen ze dat iedere lezer een eigen interpretatie kan geven aan een politieke cartoon naargelang de politieke voorkeur, interpretatieve behendigheid etc.¹⁰¹ *“To the degree that meaning is indeed shared between the cartoonist and his readers, it occurs as a result of the juxtaposition of the visual elements on the page (artistic truth) and the interpretation of that juxtaposition in the mind of the reader (rhetorical truth or conviction).”*¹⁰² Jansen argumenteert dat het meerduidige karakter van beelden verschillende interpretaties toelaat.¹⁰³ Voorafgaand aan de productie van een cartoon is er wel een wederkerige relatie tussen de cartoonist en het publiek. Medhurst en DeSousa erkenden de nood aan een gedeelde cultuur: *“The cartoonist constructs his frame in such a manner as to compress into a single image the various streams of cultural consciousness from which he has drawn his idea. Readers of political cartoons are not, therefore, processing a single, simple image when they place an interpretation on a caricature. Instead they are unpacking one or more layers of available cultural consciousness which the cartoon has evoked from them.”*¹⁰⁴ Het is evenwel perfect mogelijk om een cartoon op een andere manier te lezen dan oorspronkelijk door de cartoonist bedoeld was. Een cultureel ‘geheugen’ kan verschillen naargelang het individu. Daar er geen vat is te krijgen op de interpretatie van een cartoon, kan de cartoonist dit proces wel begeleiden: de cartoonist zet de grenzen waarbinnen interpretatie mogelijk is en kan via geheugensteuntjes het publiek begeleiden. Verder in dit werk zullen er voorbeelden volgen (infra).¹⁰⁵ Hoewel het onmogelijk is om de interpretatie van een publiek te bekijken, kan er wel worden gepoogd om de relatie tussen cartoonist en cartoon te bekijken via een analyse van cartoons. Volgens Greet Dhont krijgt men bij het analyseren van een grote hoeveelheid karikaturen inzicht op de visie die een bepaalde groep mensen hebben.¹⁰⁶ J. Anthony Blair zet ook het publiek centraal: *“In communicating arguments visually, we need to attend particularly to the situation of the audience. What is the setting, and how does it introduce constraints and opportunities? What visual imagery will the audience understand and respond to? What historical and cultural modes of visual understanding does the audience bring to the situation? Visual arguers will answer these questions in creating their visual enthymemes, thus drawing the viewer to participate in completing the construction of the argument and so in its own persuasion.”*¹⁰⁷ De cartoonist kan bevestigen de centrale plaats van het publiek: een cartoon kan volgens hem enkel reeds aanwezige overtuigingen versterken.¹⁰⁸ Volgens Manu Ruys, voormalig politiek hoofdredacteur bij *De Standaard*, heeft de cartoon de optie om de opinie aan te scherpen of af te zwakken door het karikaturs aspect te benutten.¹⁰⁹ Het publiek en de culturele en historische context bepalen de grenzen waarin de cartoon haar visuele argumentatie kan doen gelden. Maar naast deze factoren wordt een cartoonist beïnvloed door andere factoren die mede bepalen welke cartoons het publiek bereiken. Daar de culturele en historische omgeving van het publiek van belang

¹⁰⁰ Martin J. Medhurst en Michael A. DeSousa. "Political cartoons as rhetorical form: A taxonomy of graphic discourse." *Communications Monographs* 48.3 (1981): 205.

¹⁰¹ Medhurst en DeSousa, "Political cartoons," 217.

¹⁰² Medhurst en DeSousa, "Political cartoons," 219.

¹⁰³ Jansen, "De karikaturen als communicatiemedium," 40.

¹⁰⁴ Medhurst en DeSousa, "Political cartoons," 219.

¹⁰⁵ Medhurst en DeSousa, "Political cartoons," 223.

¹⁰⁶ Dhont, "De Wereld In Karikatuur," 7.

¹⁰⁷ Anthony J. Blair, "The rhetoric of visual arguments." In *Defining visual rhetorics*, eds. Charles A. Hill en Marguerite Helmers (Londen: Routledge, 2012), 59.

¹⁰⁸ Van de Putte en Van Eenoo. "Het Beeld Van De Verenigde Staten," 9.

¹⁰⁹ Ruys, Manu. "Reflectie van een hoofdredacteur." *Vlaanderen*. 28 (1979) 227.

is, is ook de omgeving van de cartoonist een factor die men bij het bestuderen van cartoons moet rekening houden.

De cartoonist en zijn omgeving:

Richard Scully en Marian Quartly stellen dat men cartoons kritisch moet analyseren aan de hand van de volgende punten:

- **De toestand waarin de cartoons werden gecreëerd en ontvangen:** Hierbij wordt de tijd en plaats waarin de cartoon verscheen beschreven.
- **De politieke context:** Hoe gaan de verschillende partijen om met de besproken kwesties? De relatie tussen de Liberale Partij en de CVP zal een grote rol worden toebedeeld (infra). In tijden van oppositie zal wellicht een scherpere kritiek worden uitgeoefend op de CVP.¹¹⁰
- **De cartoonist en de uitgeverij** zijn, in samenspel met hun context binnen het groter geheel, van belang. In hoeverre heeft de cartoonist bewegingsvrijheid ten opzichte van de uitgever? Wat is de machtsrelatie tussen de krant en de politieke partij? De machtsverhoudingen proberen blootleggen kan mogelijke verklaringen leveren. Volgens Langeveld willen politieke cartoonisten “[...] ruimte hebben om hun eigen weg te gaan en nergens bij te horen. Hun doel is vooral ergernis bij het establishment en wat zich daarmee identificeert. Een politieke tekenaar ziet zichzelf in eerste plaats als journalist...”¹¹¹ De cartoonist wil zich zo autonoom mogelijk opstellen, los van enige invloeden van werkgevers of de overheid. In hoeverre een cartoonist dit bereikt hangt af van de casus. “De aard van de invloed die een tekenaar heeft, hangt ten nauwste samen met de ideologische inslag van zijn prenten en deze kan weer afwijken van zijn privéstandpunt, met name als hij in opdracht van een redactie werkt.” Hier wijst Langeveld erop dat men de politieke cartoons niet kan vereenzelvigen met de cartoonist en zijn politieke visie indien er sprake is van overheersende invloed van de werkgever of andere factoren.¹¹² Evelien Flink en Anouk S. Van Drunen poneren wel dat een cartoonist en een redactie wellicht niet zouden samenwerken tenzij er gelijkaardige politieke overtuigingen aanwezig zijn.¹¹³ Kenmitz wijst op ander aspect van de relatie tussen redactie en cartoonist: een politiek blad zal een cartoonist aansporen om verschillen te vergroten en de politieke spanning op te drijven.¹¹⁴ Volgens Bart Van de Putte is de autonomie van de cartoonist een van de indicatoren van de kracht van een cartoon.¹¹⁵ Het artikel van Manu Ruys “*Reflectie van een hoofdredacteur.*” bespreekt de relatie tussen uitgever en cartoonist. De cartoonist bezit, volgens Ruys, een aanzienlijke vrijheid binnen de redactie maar moet zich nog steeds aanpassen aan het beleid van deze redactie. Aan dit beleid kan de cartoonist zijn eigen toets geven en deze zelfs domineren ten nadele van de geschreven artikels. De hoofdredacteur draagt de eindverantwoordelijkheid en kan dus prenten weigeren. Dit spanningsveld wordt als volgt beschreven: “Men zou kunnen stellen dat een tekenaar volledig

¹¹⁰ Langeveld, *Politiek Per Prent*, 112.

¹¹¹ Langeveld, *Politiek Per Prent*, 20.

¹¹² Langeveld, *Politiek Per Prent*, 20.

¹¹³ Evelien Flink en Anouk S. Van Drunen. *Politieke cartoons, verbeeldende kracht in de journalistiek*, 25.

¹¹⁴ Kenmitz. “The Cartoon as a Historical Source,” 90.

¹¹⁵ Van de Putte en Van Eenoo. “Het Beeld Van De Verenigde Staten,” 8.

*vrij moet worden gelaten in zijn scheppingsdrang. Dat is echter een artistiek standpunt, en een krant is geen artistieke creatie, maar een product dat iedere dag honderdduizenden mensen beïnvloedt en dat bepaalde normen dient te eerbiedigen, de beginselen waarop de redactie haar informatieve en opinievormende taak doet steunen.”*¹¹⁶ Het weigeren van prenten is een vorm van censuur en heeft dus een invloed op welke cartoons het publiek bereiken. Dit brengt ons bij een volgend punt: censuur.

- **De censuur** waaraan de cartoons, mogelijks, onderhevig waren: was er in deze gespannen periode een grote censuur van overheidswege, vanuit de Liberale Partij of vanuit de krant? Wat met zelfcensuur? Indien vormen van censuur wordt blootgesteld, kan deze verklaringen geven waarom bepaalde onderwerpen wel/niet worden aangekaart. Vooraleer we de problematiek van censuur bespreken moet eerst het begrip censuur worden toegelicht. Wat is censuur? Zijn er verschillende vormen? Hoe kan men achterhalen wanneer er sprake was van censuur?

Het recht op vrije meningsuiting (artikel 14 van de grondwet) en de wetten op persvrijheid (artikel 18 van de grondwet) geven de cartoonist veel vrijheid in België.¹¹⁷ Er zijn echter limieten aan deze vrijheid. Censuur van staatswege komt in België weinig voor tenzij er overlapping is met andere wetten of rechten zoals de wet rond negationisme. Deze censuur wegens botsing met andere wetten werd reeds aangetoond bij het bespreken van de wetten Faider en Tesch (supra). De wet van 25 maart 1891 verbiedt prenten die aanzetten tot anarchie of staatsgevaarlijke misdaden. De wet van 28 juli 1934 verbiedt anti-militaire provocatie en morele ondermijning van het leger. Aansporen tot staking en electorale problemen zijn ook niet toegestaan.¹¹⁸ Bert Bultinck, hoofdredacteur van Knack, stelt dat censuur vooral draait rond de inbreuk van vrije meningsuiting. Hij argumenteert dat censuur vooral plaatsvindt bij het botsen van twee rechten: het recht op vrije meningsuiting en een ander even belangrijk recht zoals het recht op persoonlijke integriteit.¹¹⁹ Het is niet meer de Staat maar wel individuen die censuur eisen. Er is een legitimerend discours aanwezig waarbij men een oproep doet aan gezond verstand om aan te tonen waarom bepaalde zaken wel of niet worden gecensureerd.¹²⁰ De bescherming van het individu staat soms haaks op het recht op vrije meningsuiting: een cartoon mag geen persoon afbeelden zonder de toestemming van het individu. Op 22 maart 1886 (artikel 20 van de grondwet) werd besloten om mensen in publiek ambt als uitzondering te aanschouwen. Ook bij publieke figuren moet de morele persoonlijkheid en het privéleven worden gerespecteerd. Voorts wordt de koning en diens familie, het gezag van het parlement en de openbare ambtenaren beschermd door het decreet van 20 juli 1831. Een cartoonist kan worden vervolgd op grond van laster en eerroof (artikel 443 Strafwetboek), belediging (art. 440), smaad (art. 275) en schending van de goede zeden (art. 14) deze vervolgingen behoren tot het gemeenrecht. Politieke cartoons kunnen ook als politiek misdrijf worden vervolgd en dat is de bevoegdheid van het Assisenhof (artikel 98 grondwet).¹²¹ Er is dus een gamma aan censuurwetgeving aanwezig maar, zoals bij de wet-Tesch

¹¹⁶ Ruys, "Reflectie van een hoofdredacteur," 227.

¹¹⁷ Vandecasteele. "Het Politiek Cartoon," 72.

¹¹⁸ Dhont, "De Wereld In Karikatuur," 28.

¹¹⁹ Bert Bultinck, "The idiot's guide to censorship." In *De Militanten Van De Limiet : Over Censuur En Vrije Meningsuiting*, eds. Geert Buelens, Bert Bultinck, Pieter de Buysser en Dirk Mertens (Leuven: Van Halewyck, 2000), 115.

¹²⁰ Bultinck, "The idiot's guide to censorship," 116.

¹²¹ Dhont, "De Wereld In Karikatuur," 28-29.

werd besproken, kan de graad van censuur sterk verschillen naargelang de periode. Rudi Laermans wijst op de **paradox van de censuur**. Wanneer een rechter beslist dat een bepaalde cartoon wordt gecensureerd, dan komt deze cartoon de facto meer op de voorgrond. Vervolgens kan een rechterlijke uitspraak worden aangevochten, wat wederom het gecensureerde op de voorgrond plaatst. Hierdoor heeft censuur een omgekeerde werking en kan men censuur misbruiken als publiciteitsstunt.¹²² Censuur in de traditionele betekenis verliest dus een deel van zijn slagkracht. In de woorden van Laermans: *“Deze vaststelling laat zich veralgemenen tot de these dat over alle censurerende en gecensureerde communicatie nog altijd kan worden... gecommuniceerd.”*¹²³ Er zijn nog andere vormen van censuur. De cartoonist kan een graad van **zelfcensuur** hanteren waarbij hij rekening houdt met het politieke klimaat en de eisen van zijn doelpubliek. Freud ziet zelfcensuur als iets onbewust en in lijn met de basisnormen van een cultuur. Dit noemt Freud het geweten of über-Ich. Men ontsnapt dus nooit volledig aan censuur, in al haar vormen.¹²⁴ Een uitgever kan bepaalde politieke prenten weigeren en zo een vorm van censuur opleggen aan de cartoonist. Dit kan men een vorm van **institutionele censuur** noemen. Daarnaast speelt de opinie van de lezers en de publieke opinie in het algemeen een grote rol in welke prenten wel of niet verschijnen. Dit is volgens Laermans de **maatschappelijke censuur**.¹²⁵ Marc Hooghe wijst nog op een laatste vorm: “onze cultuur heeft duidelijk een blinde vlek voor dergelijke economische vormen van censuur: *“We weigeren te zien hoe de ‘normale’ werking van de vrije markt allicht het meest effectieve censuurmechanisme is dat de wereld ooit heeft gekend.”* Hij verwijst naar Foucault: onzichtbare machtsmechanismen zijn de beste uitoefening van macht. Censuur onder het marktmechanisme is een verdoken vorm van macht.¹²⁶ Naast de censuur van staatswege zijn er dus nog andere, wellicht zelfs relevantere, vormen van censuur. Maar hoe onderzoekt men deze vormen van censuur? Niet uitgegeven cartoons laten weinig bronnenmateriaal na. Zo is preventieve censuur moeilijker te bestuderen dan repressieve gezien de laatste handelt na de uitgave van de politieke prent. Het is echter mogelijk om enige uitspraken te doen over welke vormen van censuur er aanwezig waren nadat men een schets maakt van de politieke en sociale context, de cartoonist en de uitgevers. Hooghe stelt dat het debat rond de invloed van cultuur teruggaat tot Plato en Aristoteles. Plato was voorstander van het leermodel: als mensen bepaalde waarden en normen worden aangeleerd zullen ze zich naar die waarden en normen gedragen. Aristoteles was voorstander van de catharsisbenadering: bepaalde waarden en normen zijn inherent aanwezig in de mens. Hooghe stelt dat deze twee benaderingen nog steeds de fundamenteën zijn in het hedendaagse debat. De stilstand van het debat wijt hij toe aan de omstandigheden waarin het onderzoek gebeurt. Er moet keuzevrijheid worden ingerekend in de onderzoeken: een gewelddadig persoon zal eerder neigen naar gewelddadige films. Ten tweede moet het onderzoek verdergaan dan een eenmalige blootstelling: waarden en normen leert men op lange termijn en door herhaling. Tenslotte stelt Hooghe: *“De mentale leefwereld van mensen fungeert vaak als een palimpsest: alles wat we doen zorgt voor nieuwe ervaringen en indrukken, maar die komen gewoon bovenop de oudere, reeds*

¹²² Rudi Laermans, “De sociale onontkoombaarheid van ‘censuur’.” In *De Militanten Van De Limiet : Over Censuur En Vrije Meningsuiting*, eds. Geert Buelens, Bert Bultinck, Pieter de Buysser en Dirk Mertens (Leuven: Van Halewyck, 2000), 145.

¹²³ Laermans, “De sociale onontkoombaarheid van ‘censuur’.”, 146.

¹²⁴ Laermans, “De sociale onontkoombaarheid van ‘censuur’.”, 148.

¹²⁵ Laermans, “De sociale onontkoombaarheid van ‘censuur’.”, 152.

¹²⁶ Marc Hooghe, “Tussen censuur en onverschilligheid.” In *De Militanten Van De Limiet : Over Censuur En Vrije Meningsuiting*, eds. Geert Buelens, Bert Bultinck, Pieter de Buysser en Dirk Mertens (Leuven: Van Halewyck, 2000), 48 - 50.

*bestaande indrukken.*¹²⁷ Uit dit laatste citaat kan men afleiden dat Hooghe meer neigt naar het leermodel van Plato. Voorts moet worden opgemerkt dat een politieke prent, waarbij een belangrijke eigenschap de spot drijven is, wellicht een kunstvorm is waar de eis tot censuur hoog kan liggen. Gezien politieke prenten vaak de respectabiliteit en prestige van een politiek figuur willen ondermijnen kan men relatief snel censuur eisen op basis van het recht op persoonlijke integriteit. Zoals blijkt uit de maatschappelijke vorm van censuur, heeft cultuur een rol te spelen in de censuur. Het volgende deel gaat verder in op cultuur en daaruit voortkomende censuur.

Cultuur en de cartoon:

Zoals reeds bij het stuk over visuele argumentatie werd besproken is een gedeelde cultuur een cruciaal element in het begrijpen van een cartoon. Métraux had reeds gewezen op de eigenschappen die men dieren toeschrijft en verwijzingen naar literatuur en kunst binnen een cultuur. Gombrich en Edwards erkennen universele en cultuurgebonden symbolen. Charles A. Hill sprak over cultureel gedeelde waarden en ideeën die de visuele argumentatie onderbouwen, wat door Medhurst en DeSousa werd bevestigd. J. Anthony Blair ziet historische en culturele achtergronden als een centraal kenmerk voor het begrijpen van een cartoon door het publiek. Ook William Benoit en Cheng Tju zien in hun werken cultuur als een cruciaal begrip bij de interpretatie van cartoons.¹²⁸ Cultuur speelt ook een rol m.b.t. censuur zoals Freud opmerkte omtrent zelfcensuur (supra). Ook de maatschappelijke censuur is gefundeerd op culturele normen en waarden. De cartoons in de Deense krant Jyllands-Posten zijn hier een voorbeeld van: op 30 september 2005 bracht de Deense krant Jyllands-Posten twaalf cartoons uit waarop de profeet Mohammed stond afgebeeld. Deze cartoons werden verspreid over de wereld en brachten een reactie teweeg vanuit moslimlanden, voornamelijk uit het Midden-Oosten en Afrika. De krant werd overspoeld met klachten en dreigementen. Twaalf landen troffen economische maatregelen tegen Deense goederen, Deense ambassades werden aangevallen, er werden protesten georganiseerd en de Deense bevolking werd afgeraden te reizen naar bepaalde landen. Deze felle reactie had tot gevolg dat de cartoons door andere media werden opgepikt en gereproduceerd, een voorbeeld van de paradox van censuur. De Verenigde Naties werden opgeroepen om tussenbeide te komen om zo de gemoederen te bedaren. Het centrale probleem was dat veel moslims van mening waren dat de cartoons de spot dreven met de islam en haar volgers, een maatschappelijke censuur.¹²⁹ The Pew Survey, een Amerikaans bedrijf dat opiniepeilingen uitvoert, toonde aan dat de moslimwereld vond dat de cartoons van Jyllands-Posten de minachting van het Westen ten opzichte van de Islam aantoonde. In de Westerse landen was de mening dat de cartoons de intolerantie van de moslims aantoonde.¹³⁰ Jytte Klausen stelt in haar boek *"The cartoons that shook the world."* dat motieven moeilijk te achterhalen zijn na de feiten maar dat men naast de woede en trots ook de politieke agenda moet onderzoeken. Voorts stelt ze dat beide kanten een gebrek aan kennis hadden over elkaars cultuur en dit het conflict tot gevolg had.¹³¹

¹²⁷ Hooghe, "Tussen censuur en onverschilligheid." 48 - 50.

¹²⁸ Benoit, William et al., "A fantasy theme analysis of political cartoons on the Clinton-Lewinsky-Starr affair," *Critical Studies in Media Communication*, 18 (2001): 378.

Lim Cheng Tju, "Political cartoons in Singapore: Misnomer or redefinition necessary?," *The Journal of Popular Culture* 34.1 (2000): 78.

¹²⁹ Jytte Klausen, *The cartoons that shook the world*, (Londen: Yale University Press, 2009), 1-2.

¹³⁰ Voor meer details over precieze cijfers van de opiniepeiling kan men terecht in de bibliografie waar de opiniepeiling is in opgenomen. Deze opiniepeiling maakte gebruik van termen zoals 'Moslims' en 'het Westen' terwijl deze termen niet objectief zijn. Andrew Kohut et al., "Europe's Muslims More Moderate: The Great Divide: How Westerners and Muslims view each other." *The Pew Global Attitudes Project 13* (2006). 1.

¹³¹ Klausen, *The cartoons that shook the world*, 2-3.

Streicher heeft een gelijkaardige mening. Hij stelt dat cartoons deel uitmaken van een eeuwenoude traditie van de kunst in onze cultuur. Deze traditie droeg bij aan een gedeelde beeldtaal van de westerse cultuur.¹³² Indien men deze beeldtaal en traditie niet kent, kan men de cartoons niet correct interpreteren. Hooghe deelt deze mening: *“We zijn en blijven kinderen van onze eigen cultuur. Literatuur, journalistiek en andere cultuurproducenten zorgen mee voor de totstandkoming van die collectieve cultuur, en beïnvloeden op die manier, onrechtstreeks, ook de morele beslissingen die de leden van de gemeenschap nemen.”*¹³³ Het incident met de cartoons van de Profeet werd hier aangehaald om te argumenteren dat een gedeelde cultuur van cruciaal belang is indien men een politieke prent correct wil interpreteren en het publiek correct beïnvloeden. Het toont aan dat in de hedendaagse wereld misinterpretatie door gebrek aan kennis van elkaars waarden en normen serieuze gevolgen kan hebben. In dit werk wordt benadrukt dat cultuur, politieke en sociale context de beginfactoren zijn om een cartoon te kunnen plaatsen. Nadat deze schets is gebeurd kan men dieper ingaan op ander factoren zoals de aanwezigheid van censuur, de cartoonist en de uitgever. Het is vanzelfsprekend dat deze factoren allemaal vallen onder de eerstgenoemde overkoepelende factoren. Er is een consensus dat cultuur een centrale rol speelt in de analyse van een cartoon. Maar wat is cultuur dan precies? Flavia Claes hanteert in haar licentiaatsverhandeling 3 niveaus:

- Het supranationale cultuurniveau: hieronder vallen de landoverschrijdende cultuurgroepen zoals de Romaanse en Germaanse cultuurfamilies. Claes verwijst hier enkel naar cultuurgroepen.¹³⁴ In dit werk wordt op dit niveau de normen en waarden van de Verlichting en de Joods-Christelijke traditie als Europees fenomeen geplaatst, zaken zoals persvrijheid, rechten van de mens etc. Het voorbeeld van Jyllands-Posten heeft aangetoond dat deze normen, waarden en geloofstradities een rol (kunnen) spelen.
- Cultuur op nationaal niveau: hier wordt cultuur binnen de landsgrenzen besproken. Binnen landsgrenzen is er doorgaans een grote homogeniteit op vlak van taal, gebruiken en tradities. *“Men ervaart samen gebeurtenissen (geschiedenis) en de werking van de maatschappij (instellingen en nationaal opgelegde tradities).”*¹³⁵ België neemt hier reeds een aparte plaats in: er is geen taalhomogeniteit en de natievorming heeft ruimte verloren aan de sub-natievorming van Vlaanderen en vervolgens Wallonië, hier zal later dieper op worden ingegaan.
- Het infra-nationale cultuurniveau heeft betrekking op de nationaliteiten volgens Claes. *“Deze zijn homogeen in hun geschiedenis, taal en tradities.”*¹³⁶ Claes nuanceert haar stelling door aan te tonen dat nationaliteiten binnen een staat zowel bewust als onbewust kunnen afwijken van de staatscultuur. Dit niveau staat centraal in dit werk: de cartoons met een binnenlands thema worden onderzocht.

Daar cultuur een determinerende factor is bij het ontstaan van een cartoon, is de vraag of een cartoon deze cultuur ook kan vormgeven. Is er dus sprake van een wederzijdse relatie? Is cultuur, als invloed op de cartoons, wel het correcte begrip om te hanteren? Kunnen andere concepten hier een

¹³² Streicher, "On a theory of political caricature," 437.

¹³³ Hooghe, "Tussen censuur en onverschilligheid," 58.

¹³⁴ Claes, "Een Vergelijkend Onderzoek Van Politieke Karikaturen," 6.

¹³⁵ Claes, "Een Vergelijkend Onderzoek Van Politieke Karikaturen," 6.

¹³⁶ Claes, "Een Vergelijkend Onderzoek Van Politieke Karikaturen," 7.

waardevolle aanvulling bieden? Er is, volgens Hooghe, een “*path dependency*” in de mentale leefwereld van mensen waarin het verleden en de aanwezige cultuur bepalen wat de mogelijkheden zijn.¹³⁷ Dean Minix bevestigt deze stelling. Volgens hem versterken de meeste politieke cartoons eerder gevormde waarden en overtuigingen.¹³⁸ Naast cultuur en het verleden zijn er nog andere zaken die inspelen op cartoons:

- De politieke, sociale en economische context.
- De dominante ideologie.
- De bestaande machtsverhoudingen.

Deze kenmerken zijn, in tegenstelling tot cultuur, op de korte en middellange termijn beïnvloedbaar. Ray Morris ziet het heersende politieke klimaat als een determinerende factor in het ontstaan van een cartoon. Het lijkt bijna vanzelfsprekend dat een politieke cartoon op het vlak van censuur doorgaans meer vrijheid heeft in een democratisch systeem dan een autoritair. In een Westerse democratie bijvoorbeeld zal een cartoonist in vreedstijd de machthebbers becommentariëren.¹³⁹ Dit werk opteert om, naast cultuur en ideologie, de termen “*imagined community*” of identiteit te hanteren omdat deze concepten meer geneigd zijn om korte of middellange termijnevolutie in de beeldvorming toe te staan. In deze identiteitsvorming spelen waarden, normen en cultuur een belangrijke rol maar daarnaast zijn er factoren die op korte of middellange termijn deze identiteit mee kunnen vormgeven. De korte termijn is het speelveld van de cartoon: “*De populariteit van de karikatuur berustte alleen op haar aktualiteit, d.w.z. de duur van de tijdsperiode tussen de gebeurtenis en de tekenkundige kommentaar. De karikatuur bleef als het ware de dag om de hielen zitten.*”¹⁴⁰ Om de identiteitsvorming te bestuderen zal er worden gefocust op de grote thema’s van de jaren 1950 zijnde de communautaire kwestie, de Koningskwestie en de repressie, epuratie en amnestiekwestie. Daarnaast wordt gekeken naar de confessionele, sociaaleconomische en communautaire breuklijn. Hoe deze thema’s en breuklijnen voorkomen in de cartoons kan mogelijk een indicatie zijn voor de identiteit(svorming) van een gemeenschap. Heinrich Best ziet geschiedkundige feiten, ervaringen en verhalen de collectieve identiteitsvorming mee vormgeven en zodoende een arbitraire constructie van identiteit beperkingen oplegt. Nationale identiteitsvorming is volgens Best: “[...] *the result of a targeted response to a challenge posed to a collectivity of people at a critical juncture of a nation’s historical development.*”¹⁴¹ Er is als het ware een mate van *path dependency* bij identiteitsvorming door voorafgaande ontwikkelingen. Best combineert Stein Rokkan’s these waarbij Europese staats- en natievorming onderling verschillen door de historisch gegroeide regionale verschillen op politiek, cultureel en economisch vlak met de constructivistische these van Benedict Anderson waarbij de identiteit een “*imagined community*” is waarbij elites kiezen op welke culturele en institutionele artefacten de focus wordt gelegd.¹⁴² Voorts speelt territorialiteit een rol in welke geografische ruimte

¹³⁷ Hooghe, “Tussen censuur en onverschilligheid 48 - 50.

¹³⁸ Dean Minix, “Political cartoons, a research note.” *Southwestern Journal of International Studies* 1.1 (2004): 78.

¹³⁹ Ray Morris. “Cartoons and the political system: Canada, Quebec, Wales and England.” *Canadian journal of communication* 17.2 (1995): 253.

¹⁴⁰ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 65.

¹⁴¹ Heinrich Best, “History matters: Dimensions and determinants of national identities among European populations and elites.” in *Europe-Asia Studies* 61.6 (2009): 921-922.

¹⁴² Best, “History matters,” 922 – 924.

een moderne ingebeelde gemeenschap zich kan vormen.¹⁴³ Lowe ziet een grotere graad van elasticiteit op het begrip en vraagt hij zich af of een natie haar politieke opvatting kan direct of indirect opleggen aan de gemeenschap.¹⁴⁴ De elite zal volgens Laurence van Ypersele deze collectieve beeldvorming gebruiken om de eigen legitimatie/invloed te verstevigen en mensen te mobiliseren.¹⁴⁵ Jan Fransen bevestigt deze stelling aan de hand van mythes: dezelfde mythes van vreemde overheersing werd zowel door de Belgische, Franstalige, Waalse en Vlaamse politieke actoren gehanteerd om hun identiteit vorm te geven.¹⁴⁶ Best concludeert dat een historisch gegroeide beeldvorming bij een bevolking aanwezig blijft lang nadat de feiten, waaruit de beeldvorming ontstond, in het collectieve geheugen prominent aanwezig blijven. Deze beeldvorming wordt door instituten zoals Kerk en Staat overgeheveld naar de volgende generaties.¹⁴⁷ Dat cultuur en geschiedenis een determinerende factor spelen in het ontstaan van een cartoon werd reeds uitvoerig besproken. Hieronder volgt een korte toelichting over het concept *“Imagined community”*. Een *“Imagined community”* komt tot stand wanneer men een gevoel van verbondenheid heeft met een gemeenschap waarvan ze niet iedereen op persoonlijke basis kennen.¹⁴⁸ Deze verbeelde gemeenschap is, volgens Anderson, een toevoeging op de religieuze gemeenschappen en dynastieke staten van weleer. Het werd in de loop van de 18^e en 19^e steeds meer mogelijk om een natie te percipiëren. De roman en de krant spelen hierbij een cruciale rol volgens Anderson: waar voorheen de clerici via beelden en misvieringen de religieuze gemeenschap vormgaven konden de nieuwe massamedia de natie vormgeven. In geromantiseerde romans werd de gemeenschapsband een historisch en geografisch element toegekend. De krant heeft een rol in de contemporaine gemeenschapsband: de gemeenschap leest dezelfde krant op dezelfde dag. Men leest een krant individueel maar tegelijk participeert men in een bredere actie. Hegel ziet de krant als een moderne variant van het ochtendgebed: de daad wordt alleen uitgevoerd maar men is zich tegelijk bewust dat anderen dezelfde actie uitvoeren. Het massamedium verleende zich uitstekend tot het ontstaan van nieuwe identiteitsvormingen. Deze identiteitsvorming was echter niet het doel van de meeste kranten: winst en het bereiken van een zo breed mogelijk publiek was het hoofddoel van de massamedia. Het hanteren van een breed gesproken en gelezen taal was hierbij een vereiste die met de Reformatie haar intrede deed. Zoals reeds onder de ontstaansgeschiedenis werd besproken zal de elite deze nieuwe media gebruiken om het volk te mobiliseren. Anderson vat het als volgt samen: *“What, in a positive sense, made the new communities imaginable was a half-fortuitous, but explosive, interaction between a system of production and productive relations (capitalism), a technology of communications (print), and the fatality of human linguistic diversity.”*¹⁴⁹ Dit plaatst de Belgische identiteit in een precare positie: daar het Frans de voertaal was van de Belgische Staat zal deze identiteit zich, volgens de stelling van Anderson, in hoofdzakelijk francofone groepen bevinden. De Belgische burgerij was quasi volledig verfranst waardoor er aanvankelijk geen conflict zou moeten

¹⁴³ Maarten Van Genderachter, *“Het Kraaien Van De Haan. Natie En Nationalisme in Wallonië Sinds 1880.”* Universiteit Gent, 2005, 13-14.

¹⁴⁴ Keith Lowe, *Angst en vrijheid: Hoe de Tweede Wereldoorlog ons voorgoed veranderde*, (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2018), 329.

¹⁴⁵ Laurence Van Ypersele, “Des mythes contemporains aux représentations collectives,” in *Questions D'histoire Contemporaine : Conflits, Mémoires Et Identités*. Eds. Laurence van Ypersele, (Paris: PUF, 2006), 37.

¹⁴⁶ Jan Fransen, *Herdenking, Verbeelding En Identiteit : Nationale Feestdagen En De Mythes Van Het Taalpolitieke Conflict In Brussel, 1945-1995*, Brusselse thema's 13 (Brussel: VUB press, 2005), 257.

¹⁴⁷ Best, "History matters," 937.

¹⁴⁸ Benedict Anderson, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. (Londen: Verso Books, 2006), 6-7.

¹⁴⁹ Anderson, *Imagined communities*, 38.

zijn. Over deze evolutie wordt verder ingegaan bij de situering van het studieobject (infra). Anderson gaat akkoord met de these waarin media bewust kunnen geëxploiteerd worden door bepaalde groepen. Deze groepen konden de identiteit vormgeven door de aanwezigheid van een gedeelde taal en economie binnen de staatsgrens.¹⁵⁰ Dit brengt ons bij het volgende hoofdstuk: de invloed van een cartoon.

De invloed van een politieke cartoon:

*“Misschien mag men veronderstellen dat hun (de politieke cartoons) invloed vroeger groter was. (...) Aan de andere kant werkten de selectieve waarneming en de cognitieve dissonantie in het verleden niet anders dan vandaag en we mogen dus aannemen dat we nooit zullen weten hoe mensen in het verleden naar prenten keken”.*¹⁵¹ Volgens Langeveld is het achterhalen van de precieze impact van een cartoon niet mogelijk. Het is in dit werk niet de bedoeling om de reacties van het publiek te achterhalen maar hoe persmedia en cartoons in relatie treden met het publiek en een mogelijke weerspiegeling zijn van de identiteit(svorming) van hun publiek. William Fetsko argumenteert in *“Using and Analyzing Political Cartoons.”* dat een cartoon enkel succesvol is als het zijn publiek kan interesseren.¹⁵² Chris Lamb gaat in *“Drawn to extremes: The use and abuse of editorial cartoons.”* akkoord met deze stelling en ziet de grootte van het bereikte publiek als een factor in de invloed van een cartoon.¹⁵³ Randall Harrison wijst, zoals Anderson en Hooghe, op het economisch motief van een krant en haar cartoons om lezers aan te trekken in *“The Cartoon, Communication to the Quick.”*¹⁵⁴ Het publiek geeft ook bij hem de grenzen aan van de vrijheid van de cartoonist en het persmedium. Het medium waarin de cartoon verschijnt heeft ook een eigen agenda: Edwards en Ware zien de *“framing”* door media als een middel om de publieke opinie te vormen.¹⁵⁵ Wie als hoofdactoren worden aangeduid, in welke mate een gebeurtenis wordt gedramatiseerd en de gezette toon van een verhaal hebben een invloed op de interpretatie.¹⁵⁶ Zoals reeds eerder werd aangehaald zet het publiek de grenzen waarbinnen er een positie kan worden ingenomen door de krant en de cartoonist. Maar de krant kan de grenzen van dit publiek over tijd beïnvloeden.¹⁵⁷ Een voorbeeld is hoe mensen het belang van onderwerpen koppelt aan het gemak waarmee men dit onderwerp zich kan herinneren. De media speelt hierin een grote rol door het herhalen van bepaalde thema's maar zijn tegelijk gebonden aan wat de aandacht van het publiek op dat moment trekt.¹⁵⁸ Colin Seymour-Ure stelt dat door de aard van de cartoon en haar genegenheid tot misverstanden, de cartoonist verplicht is om niet te ver af te wijken van de smaak van het publiek en de eisen van de redactie.¹⁵⁹ Verder merkt Seymour-Ure op dat cartoons tijdens verkiezingsperiodes zich in samenspel met de krant meer politiek engageren. Verkiezingsperiodes zijn dan ook uitgelezen kansen op een

¹⁵⁰ Anderson, *Imagined communities*, 65.

¹⁵¹ Langeveld, *Politiek Per Prent*, 111.

¹⁵² Fetsko, William. *Using and Analyzing Political Cartoons*. (Williamsburg: Colonial Williamsburg Foundation, 2001), 2.

¹⁵³ Chris Lamb, *Drawn to extremes: The use and abuse of editorial cartoons*, (New York: Columbia University Press, 2004), 61-62.

¹⁵⁴ Randall Harrison, *The Cartoon, Communication to the Quick*, (Beverly Hills: Sage publications, 1981), 45.

¹⁵⁵ Janis L. Edwards, en Laura Ware. "Representing the public in campaign media: A political cartoon perspective." *American Behavioral Scientist* 49.3 (2005): 466.

¹⁵⁶ Evelien Flink en Anouk S. Van Drunen. *Politieke cartoons, verbeeldende kracht in de journalistiek*, 7.

¹⁵⁷ Burke, *Eyewitnessing*, 183.

¹⁵⁸ Daniel Kahneman, *Ons feilbare denken: thinking, fast and slow*, (Business Contact, 2012), 17.

¹⁵⁹ Colin Seymour-Ure, "What future for the British political cartoon?" *Journalism Studies* 2.3 (2001): 335.

strijdretoriek aan te nemen volgens Seymour-Ure.¹⁶⁰ Joan L. Conners ziet ook dat cartoons meer invloed uitoefenen tijdens verkiezingsperiodes.¹⁶¹ Langeveld en Coupe argumenteren dat de invloed van politieke cartoons matig is bij politiek geïnteresseerden en bijna onbestaande bij ongeïnteresseerden. Langeveld ziet een grotere impact voor cartoons bij uitzonderlijke omstandigheden. Wat deze omstandigheden zijn, wordt niet gespecificeerd. Coupe stelt, in lijn met R. Phillippe (supra), dat hoe lager de scholing van het publiek en ingewikkeldheid van de prent, des te groter de impact van de cartoon kan zijn.¹⁶² Thomas Holbrook deelt de mening van Coupe en Langeveld waarbij voornamelijk politiek geïnteresseerden worden blootgesteld aan de invloed van politieke cartoons. Hij stelt tegelijkertijd dat het gekozen onderwerp binnen de bredere context ook bepaalt in welke mate invloed kan worden uitgeoefend.¹⁶³ Burke argumenteert wel dat cartoons net het publiek meer betrekken bij het politieke debat door zaken te demystificeren en simplificeren.¹⁶⁴ Coupe ziet geen impactvolle rol weggelegd voor cartoons die handelen over het buitenland: ze dienen louter om de spanning te doen afnemen.¹⁶⁵ Kenmitz zag voor cartoons met buitenlandse thematiek en mogelijkheid om vaderlandslievende sentimenten op te wekken.¹⁶⁶ Dit zal wellicht in een kader zijn waar men zich tegenover een andere natie plaatst om zo de eigen gemeenschap te versterken. Jane Speedling merkt op dat cartoonisten tijdens belangrijke politieke gebeurtenissen hun kritiek kunnen uitoefenen wanneer het publiek de aandacht op de gebeurtenis richt.¹⁶⁷ Deze stelling past bij Lamb's opmerking dat publieke interesse een vereiste is voor een impactvolle cartoon (supra). Murray Edelman stelt dat cartoonisten de interesse van het publiek ook kunnen opwekken. Cartoonisten kunnen ingebeelde angsten, helden en uitzonderlijke gebeurtenissen verzinnen.¹⁶⁸ Laurence van Ypersele bevestigt deze argumentatie: media speelt in op reeds aanwezige indrukken in de gemeenschap.¹⁶⁹ Jansen gaat nog verder en stelt dat naast deze illusies ook ideeën en meningen die leven in de gemeenschap worden afgebeeld.¹⁷⁰ Thomas Milton Kemnitz ziet deze illusies en assumpties die de publieke opinie mee vormgeven als een uitzonderlijke bron die (ingebeelde) correlaties tussen bepaalde gebeurtenissen kan blootleggen.¹⁷¹ Er is een grote onenigheid over wanneer, hoe en in welke mate de cartoon invloed kan uitoefenen. Er zijn wel indicaties aanwezig die wijzen op de mogelijke impact van de cartoon. Zo herhaalt Gamson dat onze perceptie van de wereld mede door media is vormgegeven en zo onze beeldvorming van politieke en

¹⁶⁰ Seymour-Ure, "What future," 338.

¹⁶¹ Joan L. Conners, "Visual representations of the 2004 presidential campaign: Political cartoons and popular culture references," *American Behavioral Scientist* 49.3 (2005): 479-480.

¹⁶² Langeveld, *Politiek Per Prent*, 115.

William A. Coupe, "Observations on a theory of political caricature," *Comparative Studies in Society and History* 11.1 (1969): 82 - 83.

¹⁶³ Thomas M. Holbrook, "Political learning from presidential debates," *Political Behavior* 21.1 (1999): 84.

¹⁶⁴ Burke, *Eyewitnessing*, 79.

¹⁶⁵ Coupe, "Observations," 90.

¹⁶⁶ Kenmitz. "The Cartoon as a Historical Source," 90.

¹⁶⁷ Jessica Speedling, "Metaphorical representations of character and issues in political cartoons on the 2004 presidential debates," (PhD diss., Johns Hopkins University, 2004), 7-9.

¹⁶⁸ Murray Edelman, *From arts to politics: how artistic creations shape political conceptions*, (Chicago: University of Chicago press, 1995), 7-15.

¹⁶⁹ Van Ypersele, "Des mythes," 35.

¹⁷⁰¹⁷⁰ Jansen, "De karikaturen als communicatiemedium," 94.

¹⁷¹ Kenmitz. "The Cartoon as a Historical Source," 86.

sociale kwesties ook beïnvloedt.¹⁷² Josh Greenberg ziet een gelijkaardige rol weggelegd voor cartoons: *“Cartoons capture the endless binary oppositions that organize social representations about the world and provide, as it were, a “cognitive map” for understanding everyday life.”*¹⁷³ Edwards en Winkler delen deze opvatting en stellen dat cartoons zowel de waarden en overtuigingen van de producenten als van de samenleving weergeven.¹⁷⁴ Michael lowis en Johan Nieuwoudt staven deze stelling.¹⁷⁵ Marc Hooghe stelt aan de hand van enkele studies in zijn artikel *“Tussen censuur en onverschilligheid.”* dat wat men leest een invloed heeft op wat de denk- en handelwijze is van personen. Hierbij maakt hij wel de opmerking dat beide elkaar beïnvloeden: een publiek met bepaalde voorkeur zal een invloed hebben op het beleid van de krant. Voorts stelt hij dat kranten de visie van hun leespubliek op de maatschappij en de politiek beïnvloeden. De keuze van onderwerpen en waar de nadruk wordt gelegd zijn van belang. Hooghe benadrukt wel dat men deze invloed niet mag overschatten: het is een deel van een groter geheel aan invloeden die een bijdrage leveren aan de vorming van maatschappelijke normen en waarden in de samenleving.¹⁷⁶ Na het uiteenzetten van het debat over de impact van een cartoon wordt nu het studieobject uiteengezet om daarna de gekozen cartoons te analyseren en de bevindingen te toetsen aan het breder debat.

Situering van het studieobject:

In dit werk wordt vooral gekeken naar de cartoons die over het binnenland handelen, voor de volgende redenen. Ten eerste heeft L’Action Libérale nagenoeg enkel cartoons met binnenlandse thematiek. Naast het beperkte bronnenmateriaal over het buitenland in de krant, volgt dit werk de mening dat de binnenlandse thema’s meer onderhevig zijn aan de relatie tussen de cartoon en haar publiek terwijl de krant en de cartoonist meer vrijheid hebben in het *“framen”* van buitenlandse onderwerpen.¹⁷⁷ Vooraleer de bestudering van de cartoons kan gebeuren, moet een uitgebreide ontstaanscontext worden gegeven om zo de cartoons beter te kunnen kaderen.¹⁷⁸

België na de Tweede Wereldoorlog:

“Het was een zeer interessante periode, omdat alles van nul af aan weer moest begonnen worden” volgens journalist en cartoonist Rik Clément.¹⁷⁹ De eerste jaren na de oorlog waren gekenmerkt door gevoelige kwesties die voor uitzonderlijke electorale gevolgen zorgden. In het voorwoord van *“1950: Ontknoping van de Koningskwestie.”* van Paul Theunissen schreef Els Witte dat *“[...] de drie grote basistegenstellingen uit de Belgische politiek – de socio-economische, de levensbeschouwelijke en de*

¹⁷² Gamson, William A. et al., “Media images and the social construction of reality,” *Annual review of sociology* 18.1 (1992): 374.

¹⁷³ Josh Greenberg, “Framing and temporality in political cartoons: A critical analysis of visual news discourse,” *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie* 39.2 (2002): 186.

¹⁷⁴ Janis L. Edwards en Carol K. Winkler, “Representative form and the visual ideograph: The Iwo Jim image in editorial cartoons,” *Quarterly Journal of Speech* 83.3 (1997): 289.

¹⁷⁵ Michael J. Lowis en Johan M. Nieuwoudt, “The use of a cartoon rating scale as a measure for the humor construct.” *The Journal of psychology* 129.2 (1995): 142.

¹⁷⁶ Hooghe, “Tussen censuur en onverschilligheid.”, 52 - 58.

¹⁷⁷ Hellemans en Raeymaeckers, “De Politieke Cartoon,” 59.

¹⁷⁸ Dhont, “De Wereld In Karikatuur,” 5.

¹⁷⁹ Citaat van cartoonist Rik Clément in Sébastien Baudart, “Strips in de Belgische dagbladders, 1945-1950.” *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis – Revue belge d’Histoire contemporaine*, XXXV.1 (2005): 54.

communautaire- elkaar niet langer neutraliseerden maar wel versterkten [...]”.¹⁸⁰ De Koningskwestie bracht België op de rand van een burgeroorlog en de daaropvolgende verkiezingen van 1950 gaven de CVP de mogelijkheid een homogene regering op te richten. Het politieke vacuüm die verdwenen partijen zoals het VNV, Verdinaso en Rex achterlieten in samenspel met de tijdelijke politieke dood van de Vlaamse Beweging gaf een groot kiespubliek vrij voor de resterende partijen. Na de bevrijding was er een tweede politiek vacuüm met de afwezigheid van een leider, de koning.¹⁸¹ De communautaire spanningen gingen andermaal oplaaien en de taalgrens met de tienjaarlijkse taaltellingen werd een conflictmaterie tussen de gemeenschappen. De communautaire verdeeldheid begon zich opnieuw te vertalen in politieke standpunten die de partijen opnemen in hun programma om stemmen te verzekeren. Het Vlaams-nationalisme kwam gehavend uit de Tweede Wereldoorlog met de betrekking van grote figuren binnen de Vlaamse Beweging (voornamelijk binnen het VNV) bij de collaboratie en het partijpolitieke aspect van de beweging buiten de traditioneel partijen verdween, uitgezonderd de Vlaamse Concentratie, grotendeels tot halfweg de jaren 50'. Na de Tweede Wereldoorlog werden de Vlaamse eisen aanvankelijk nauwelijks opgenomen in de agenda's van de regeringen: de communautaire spanningen werden opzijgeschoven ten voordele van de heropbouw van het land. De Londense regering onder Pierlot kwam terug uit ballingschap en nam de centrale machtspositie in en herbevestigde de steun aan de Geallieerden, die de grootste reden waren waarom de regering haar positie kon behouden. De regering had geen steun van de publieke opinie: men had politici in de regering nodig die in België hadden verbleven tijdens de oorlog. De regering moest haar legitimiteit verstevigen en de macht van verzetsgroepen breken om de stabiliteit te doen terugkeren.¹⁸² Verkiezingen werden uitgesteld uit vrees voor de opmars van extreme partijen aan beide kanten van het politieke spectrum. Met het oog op de heropbouw werd de eerste regering na Pierlot een van nationale eenheid en werden de katholieken gedwongen om samen met de KP een regering te vormen. Een nieuwe partij, de Union Démocratique Belge, poogde het traditionele partijleven te doorbreken. De katholieke scheurpartij verving de katholieken in de regering Van Acker II. De drie regeringen o.l.v. Van Acker hadden grote vooruitgang geboekt met de naoorlogse heropbouw en men was klaar om verkiezingen te houden.¹⁸³ De verkiezingen kwamen na de stakingen in Wallonië, de onrust over de terugkeer van de vorst en politieke collaborateurs: het einde van de oorlog bracht een einde aan de nood voor regeringen van nationale eenheid.¹⁸⁴ De klassieke politieke partijen wisten hun machtspositie in het naoorlogse België opnieuw in te nemen en dissidente groeperingen, waaronder de KP, te incorporeren.¹⁸⁵ De opname van de communisten in de eerste zes naoorlogse regeringen van België (1944-1947) was deel van deze strategie. Van maart 1947 tot juni 1949 vormden de CVP met de socialisten een coalitieregering en van augustus 1949 tot juni 1950 met de liberalen. De CVP genoot daarna enkele jaren een van absolute meerderheid in de Kamers door haar rol in de Koningskwestie.¹⁸⁶ De uitgebouwde organisatie en verzetsdaden, waarmee de communisten zich wisten te identificeren, maakten ze een onmisbare partner in de eerste regeringen terwijl de uitsluiting nefaste gevolgen kon hebben zowel electoraal als daarbuiten.

¹⁸⁰ Paul Theunissen, 1950 : *Ontknoping Van De Koningskwestie*. (Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel, 1984), 8.

¹⁸¹ Martin Conway, *The Sorrows of Belgium : Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947*. (Oxford: Oxford University Press, 2012), 55.

¹⁸² Conway, *The Sorrows of Belgium*, 57 - 64.

¹⁸³ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 123 - 125.

¹⁸⁴ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 134.

¹⁸⁵ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 6.

¹⁸⁶ Theo Luyckx en Marc Platel, *Politieke Geschiedenis Van België*, II. 5e bijgewerkte uitgave aangevuld door Marc Platel. (Antwerpen: Kluwer, 1985), 433.

Met de opkomst van de Koude Oorlog en de tegenwerking van andere partijen kenden de communisten maar een kort politiek succes.¹⁸⁷ De UDB verdween met de eerste verkiezingen in februari 1946: ze was niet in staat om de Waalse katholieke middens achter zich te mobiliseren.¹⁸⁸ De reflex om nieuwe partijen te ondermijnen werd reeds vroeger toegepast: de Liberale Partij en de katholieken hadden in het verleden een 'bloc bourgeois' gevormd tegenover de opkomende socialistische partijen tijdens het Interbellum.¹⁸⁹ Het waren ook de katholieke-liberale regeringen van de jaren 1930 die belangrijke taalwetten hadden doorgevoerd tegen intern verzet van fracties in beide partijen. Deze beslissing kwam er om het Vlaams-nationalisme en het socialisme in te perken door gematigde Flaminganten politieke macht te geven.¹⁹⁰ De liberalen trachtten zo het Unionisme te vrijwaren, zowel binnen als buiten de partij.

De vier politieke partijen kwamen gehavend uit de oorlog en hervormden hun partij, waarvan de nieuwe namen en gezichten een bewijs waren.¹⁹¹ De Katholieke Partij reorganiseerde zich op het vlak van bestuur en organisatie na de Tweede Wereldoorlog. De naamsverandering tot Christelijke Volkspartij/Parti Social Chrétien en het Kerstprogramma van 1945 waren deel van de hervormingen. Ze had de intentie om een standenpartij te veranderen in een a-confessionele eenheidspartij.¹⁹² De herintegratie van de UDB is een voorbeeld van de heterogeniteit van de CVP: de partij moest een brede katholieke alliantie in stand houden.¹⁹³ De Belgische Werkliedenpartij was tijdens de bezetting ontbonden door partijvoorzitter Hendrik de Man. De Belgische Socialistische Partij ontstond in de clandestiniteit en publiceerde in juni 1945 haar programma. Het was een radicalisering van de nagestreefde doeleinden en methoden. De radicale houding werd in de eerste jaren aangescherpt door de concurrentie van de communistische partij en haar vakbond. Deze concurrentiestrijd werd bijvoorbeeld gevoerd in het Algemeen Belgisch Vakverbond waar de socialistische partij de bovenhand haalden. De arbeidersklasse die de ABBV vertegenwoordigde kwam verzwakt uit de bezettingsjaren. De eerste jaren na de oorlog brachten geen sociaaleconomische vooruitgang met de nood aan economische heropbouw.¹⁹⁴ In tegenstelling tot de andere partijen had de naoorlogse generatie binnen de Liberale Partij de macht behouden aan de top. Hierdoor was er weinig ruimte voor innovatie. Dit werd gestaag electoraal afgestraft.¹⁹⁵ De Liberale Partij hernam de dalende electorale trend na de Tweede Wereldoorlog. In 1946 leed de partij een verkiezingsnederlaag en werden door de communisten verdreven van de derde plaats in de politieke rangorde. Hoewel de partij na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks veranderde op vlak van organisatie, werden wel enkele wijzigingen doorgevoerd binnen de grenzen van de bestaande structuur.¹⁹⁶ Naast de politieke partijen van de naoorlogse periode had men ook pressiebewegingen. De twee bewegingen die hieronder worden besproken hadden in de naoorlogse periode een grote invloed op de politieke agenda's van de

¹⁸⁷ Luykx en Platel, *"Politieke Geschiedenis"* II: 434.

Conway, *The Sorrows of Belgium*, 75.

¹⁸⁸ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 201.

¹⁸⁹ Els Witte en Harry Van Velthoven, *Strijden om Taal: De Belgische Taalkwestie in Historisch Perspectief*, (Kapellen: Pelckmans, 2010), 107.

¹⁹⁰ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 112.

¹⁹¹ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 7.

¹⁹² Politieke gesch. Van België deel 2 pag. 434.

¹⁹³ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 200.

¹⁹⁴ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 7-8.

¹⁹⁵ Luykx en Platel, *"Politieke Geschiedenis"* II: 435.

¹⁹⁶ Marc D'Hoore, "De Liberale Partij als organisatie van 1914 tot 1961." In *Het Liberalisme In België : Tweehonderd Jaar Geschiedenis*, eds. Hervé Hasquin en Adriaan Verhulst (Brussel: Delta, 1989), 87.

partijen. De Vlaamse Beweging was aanvankelijk politiek mond dood maar naarmate de tijd vorderde kwamen er weer Vlaamse eisen op de politieke agenda. Aan de andere kant van de taalgrens groeide de Waalse Beweging uit tot een politieke drukkingsgroep die haar stempel drukte op de Koningskwesitie en eiste een federalisering van de regering. Het was deels door de economische situatie en het demografische overwicht van de Vlaamse kiezers dat de Waalse Beweging haar bloei kon verwezenlijken. De twee regionalistische bewegingen mobiliseerden kiezers aan beide kanten van de taalgrens voor standpunten die de belangen van de eigen gemeenschap vooropstelden. Hierdoor werd de Vlaams-Waalse tegenstellingen verder benadrukt en op de politieke agenda vertegenwoordigd vanwege het electorale succes die partijen hiermee konden boeken. Op het vlak van de heropbouw kwam België economisch gezien redelijk goed uit de oorlog: de industriële uitrusting en de infrastructuur, zoals de haven van Antwerpen, waren nog grotendeels intact. De heropbouw kon dus relatief snel op gang komen.¹⁹⁷ De Belgische regering was verplicht om een grote financiële inspanning te leveren om België her op te bouwen desondanks een relatief intacte infrastructuur. De grondvesten voor de overlegeconomie werden gebouwd. Dit kwam, volgens Juul Hannes, onder druk door onrust uit linkse hoek en de vraag om een staatsgarantie te hebben voor het kapitaal. Het sociaal pact werd in deze periode verder uitgewerkt. Uit de voorgaande ontwikkelingen zal de verzorgingsstaat tot stand komen.¹⁹⁸ Na de Tweede Wereldoorlog kende de wereld een golf van globalisering: er worden grote internationale allianties gevormd, er ontstaan vrijhandelszones. België had hierdoor meer buitenlandse invloeden te verduren. Zo werd België lid van de Verenigde Naties en het Internationaal Monetair Fonds in 1945 en de N.A.V.O. in 1947. Op Europees vlak werd België lid van de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking en Ontwikkeling in 1948 en de Raad van Europa in 1949 en speelde dusdanig een centrale rol in de Europese integratie. Deze groeiende internationale belangen in België beïnvloedden de binnenlandse politiek.¹⁹⁹ Na deze algemene context wordt er dieper ingegaan op bepaalde kwesties die in de naoorlogse periode een grote rol speelden. De kwesties worden uitvoerig besproken vanwege hun belang in de periode en de toegankelijkheid van het werk.

Communautaire kwestie:

Taal stond vrij centraal in de communautaire kwestie. Taal en gemeenschap zijn dan ook nauw aan elkaar verbonden. Anderson ziet een gedeelde taal kan als een mogelijke basis en deel van het historisch karakter van een *“imagined community”*. De evolutie ging volgens hem als volgt: *“We have also seen that for essentially administrative purposes these dynasties had, at different speeds, settled on certain print-vernaculars as languages-of-state with the ‘choice’ of language essentially a matter of unselfconscious inheritance or convenience. The lexicographic revolution in Europe, however, created, and gradually spread, the conviction that languages (in Europe at least) were so to speak, the personal property of quite specific groups [...] and moreover that these groups, imagined as communities, were entitled to their autonomous place in a fraternity of equals.”*²⁰⁰ Een staat kiest de taal die wordt gekoppeld aan haar identiteit of werd deze opgelegd door haar historische erfenis, aldus Anderson. Kranten binnen deze taalgroep zorgen voor het ontstaan van een breed gedragen gemeenschapsgevoel.²⁰¹ De Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging ziet taal als: *“meer dan een instrument om te communiceren. Ze is tevens de expressie van een welbepaalde cultuur. [...]”*

¹⁹⁷ Luykx en Platel, *“Politieke Geschiedenis”* II: 457.

¹⁹⁸ Juul Hannes, *“Economisch liberalisme: theorie en praktijk.”* In *Het Liberalisme In België : Tweehonderd Jaar Geschiedenis*, eds. Hervé Hasquin en Adriaan Verhulst. (Brussel: Delta, 1989), 173.

¹⁹⁹ Luykx en Platel, *“Politieke Geschiedenis”* II: 439.

²⁰⁰ Anderson, *Imagined communities*, 84.

²⁰¹ Anderson, *Imagined communities*, 44.

*Ingrijpen in een taalgemeenschap is dus tevens interfereren in een cultuurgemeenschap waarbinnen zich sociale bewustvormingsprocessen kunnen voordoen.*²⁰² Els Witte en Harry Van Velthoven stellen in hun boek *“Strijden om taal: De Belgische Taalkwestie in historisch perspectief”* dat taal en cultuur aan elkaar verbonden zijn. Taal is volgens Witte en Van Velthoven een onderdeel van het politieke geheel in westerse democratieën.²⁰³ Het tweetalige België neemt hier dus al een uitzonderlijke positie in. De taalverhouding tussen het Nederlands als taal van de lagere klassen en het Frans als taal van de burgerij heeft samen met het staatsapparaat sinds de negentiende eeuw tot de eenentwintigste eeuw een grote verandering ondergaan. Samen met deze verhouding veranderden de twee taalregio’s: Vlaanderen bloeide zowel economisch als demografisch terwijl het omgekeerde plaatsvond in Wallonië. De lage statustaal waarmee het Vlaams werd geassocieerd zou na de Tweede Wereldoorlog in scherp contrast staan met de economische bloei die in de regio op gang kwam. De groeiende economische en demografische druk vanuit Vlaanderen zou dan ook een uitdaging vormen voor het Frans als dominante bestuurstaal.²⁰⁴ Het contrast tussen de status van het Nederlands en haar sprekers binnen de Belgische Staat gaf taal een symbolische waarde.²⁰⁵ De taal was wel maar een deel van de communautaire kwestie. Zaken zoals religie speelden ook een rol: het Vlaamse volk was uiterst katholiek terwijl Wallonië eerder seculier was. Het katholieke karakter van Vlaanderen ging samen met een anti-Franse houding onder elites waarbij het Frans gelijkstond aan atheïsme, liberalisme en socialisme terwijl het katholieke overwicht door Waalse elites werd gepercipieerd als een instrument van de Kerk om de verlichtingsidealen tegen te houden.²⁰⁶ De verschillen tussen de twee regio’s waren ook electoraal zichtbaar (infra). Waar een staat geneigd is om tot eentaligheid te evolueren, zou in België de strijd voor de dominante bestuurstaal blijven voortduren tot in het heden, waarbij de tweetaligheid op bestuursniveau nu een vereiste is geworden. De taalverhouding verliep volgens Witte en Van Velthoven volgens verschillende fasen. De eerste fase hield een klassieke taalverhouding in waarbij de achterstallige regio (Vlaanderen) de lage statustaal sprak en de Franstaligen de dominante groep waren binnen België. Een volgende fase was de erkenning van het Nederlands. De taalwetten boden aan de Vlaamse Beweging een vorm van bescherming in hun strijd tot erkenning. Taalwetten geven ook de mogelijkheid aan de lage statustaal om competitiever te worden t.o.v. de dominante taal. Deze taalwetten brachten territoriale implicaties met zich mee waarbij enkele regio’s (bijvoorbeeld Voeren, Moeskroen en Brussel) politieke strijdpunten werden.²⁰⁷ De Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging wijst er op dat het verkrijgen van deze taalwetten enkel kan worden verwezenlijkt wanneer de taalgroep met de lage status voldoende politieke macht heeft verworven. Het democratiseringsproces van de 19^e eeuw was een kantelmoment. Met de verwerving van de eerste taalwetten wordt een precedent gecreëerd voor verdere uitbreiding van de lage statustaal tot een evenknie van de dominante taal. Dit werd in de hand gewerkt door een uitbreiding van de taalwetten en een strenger toezicht op de naleving maar ook het onderwijs, de culturele en wetenschappelijke productie en de media spelen een cruciale rol in het standaardiseren van de taal. Binnen deze homogene taalgebieden vormen zich vervolgens regionalistische groeperingen zoals de Vlaamse en Waalse Beweging die federalistische,

²⁰² De Wever, Bruno, Gaston Durnez, en Reginald De Schryver, *Taalpolitiek en –wetgeving*, in: *Nieuwe Encyclopedie Van De Vlaamse Beweging*, Deel III, (Tielt: Lannoo, 1998), 2994.

²⁰³ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 21.

²⁰⁴ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 36

²⁰⁵ Milton J. Esman, "The state and language policy." *International Political Science Review* 13.4 (1992): 381.

²⁰⁶ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 36

Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 19.

²⁰⁷ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 23.

confederalistische of zelfs separatistische belangen vertegenwoordigen. Binnen het tweetalige gebied Brussel zal de machtsstrijd tussen de twee het hardst worden gestreden vanwege de symbolische waarde van de hoofdstad en het samenleven van de twee taalgroepen.²⁰⁸ In Brussel werd de maatstaf gezet voor wat men aan Vlaanderen via de taalwetten zou toestaan.²⁰⁹

Spanning en conflict tussen twee taalgemeenschappen binnen één natie lijkt onvermijdelijk. Is dit ook werkelijk zo? *“It is always a mistake to treat languages in the way that certain nationalist ideologues treat them – as emblems of nation-ness, like flags, costumes, folk-dances, and the rest. Much the most important thing about language is its capacity for generating imagined communities, building in effect particular solidarities.”*²¹⁰ Anderson ziet wel degelijk een mogelijkheid voor een tweetalige *“imagined community”* indien de massamedia inzet op tweetaligheid.²¹¹ Dave Sinardet merkt op dat in België de media verdeeld is op taalbasis en er geen nationale media bestaat. De media is wel actief binnen de Belgische context waarin beide gemeenschappen een identiteit kunnen ontwikkelen naast de gedeelde Belgische identiteit.²¹² Naast taal, religie en een gedeelde media speelt sociale mobiliteit een grote rol indien men een gedeelde identiteit wil opbouwen.²¹³ De sociale mobiliteit werd in België echter gekoppeld aan de taalstrijd. Taal stond dus centraal in de Belgische communautaire kwestie. Uit de taalstrijd zullen twee gemeenschappen ontstaan die diametraal tegenover elkaar stonden. De communautaire evolutie wordt hier kort besproken en de gevolgen op vlak van identiteit worden verder uitgewerkt onder de titel *“Identiteit en de Belgische staat”*. Onder het Franse bewind (1794-1814) kende het Frans een opbloei zonder een uitgewerkte taalpolitiek en de Vlaamse elite verfransde.²¹⁴ Het daaropvolgende Nederlandse bewind (1814-1830) herstelde de Nederlandse taal en voerde een taalpolitiek in o.a. het onderwijs. Het steeds verfransende Brussel vormde hier reeds een probleem. De Belgische Revolutie van 1830 maakte komaf met de taalpolitiek en de verworven rechten in Vlaanderen werden teruggedraaid. De verschillende bezettingen lieten een erfenis achter: de ambtenarij was verfranst en hield geen rekening met het Nederlands. Ondertussen was er een groep intellectuelen die het Nederlands als gelijkwaardige taal wilden herstellen.²¹⁵ Bij het ontstaan van de Belgische natiestaat hoorde ook een unitaire politiek waarbij een eenheidstaal hoorde. België greep terug naar het Frans als eenheidstaal van de Belgische cultuur. Er werd geen actieve taalpolitiek gevoerd: de Franse taal ging op een natuurlijke wijze de bevolking verfransen.²¹⁶ De niet-officiële Vlaamse vertaling van de wetgeving uit praktische overwegingen was desalniettemin een de facto erkenning van een potentiële tweede landstaal. De Franstalige elite, die een grote rol hadden gespeeld in de revolutie, verstevigde hun machtspositie binnen de staat. Het Frans werd ook de dominante bestuurstaal in Vlaanderen. De taalvrijheid was dus dode letter in de praktijk. De Vlaamse Beweging werd door de francofone elite gezien als een

²⁰⁸ De Wever, Bruno et al., “Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 2996-9.

²⁰⁹ De Wever, Bruno et al., “Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 3013.

²¹⁰ Anderson, *Imagined communities*, 133.

²¹¹ Anderson, *Imagined communities*, 135.

²¹² Sinardet, “Vlaamse en Franstalige media,” 51.

²¹³ Ronald F. Inglehart en Margaret Woodward, “Language conflicts and political community.” *Comparative studies in society and history* 10.1 (1967): 33.

²¹⁴ De Wever, Bruno et al., “Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 2999.

²¹⁵ De Wever, Bruno et al., “Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 3000-1.

Inglehart en Woodward, “Language conflicts,” 31.

²¹⁶ André Lecours, “Political institutions, elites, and territorial identity formation in Belgium,” *National identities* 3.1 (2001): 56.

vijfde colonne die de taal van de vijand poogde op te leggen.²¹⁷ De Vlaamse Beweging was volgens de latere Franse elite een klerikaal instrument om Vlaanderen te sluiten voor verlichtingsidealen.²¹⁸ Het ontbreken van een taalpolitiek in het lagere onderwijs en het naleven van het gebruik van Frans in de lagere niveaus van het bestuur en het gerecht fnuikten de opmars van het Frans als eenheidstaal. Vlaanderen zat ook in een economisch en demografisch verval in deze periode, die in scherp contrast stond met de Brusselse rijkdom en de Waalse industriële bloei. Het is in deze periode dat Vlaanderen een katholiek en landelijk karakter verwierf terwijl het liberalisme, en later socialisme, in het stedelijke en industriële Wallonië bloeide. De twee landsdelen groeiden cultureel, economisch en politiek uit elkaar. Het eenheidsgevoel die de staat trachtte te bekomen leek steeds verder weg te zijn.²¹⁹ De Vlaamse taaleisen kenden geen primair belang en hadden enkel een luisterend oor binnen de Katholieke partij. De Gelijkheidswet was een grote verdienste uit deze periode.²²⁰ Het vernederlandsen van het onderwijs was een breekpunt tussen de Vlaamse Beweging en de Katholieke Partij waardoor de Vlaamse Beweging zich losweek van het kerkelijke gezag en zich tot de oppositie richtte: de Vlaamse Kwestie liep als breuklijn over de partijen heen. De Katholieke Partij poogde tussen 1906 en 1909 de partij de tweetaligheid op nationaal vlak in te voeren maar stuitte op Waals verzet die vasthielden aan het territorialiteitsprincipe. Met de afwijzing van het personaliteitsprincipe werd een conflict tussen de twee gemeenschappen over taaldominantie onvermijdelijk. De communautaire kwestie had ondertussen consequenties voor de groeiende middenklasse die werd geconfronteerd met de carrièreobstakels van de taalvereisten. Het was deze beperking in sociale mobiliteit gepaard met een generatiewissel dat een voedingsbodemp gaf voor een politieke bloei van de Vlaamse Beweging. Binnen de drie partijen groeiden Vlaamse vleugels uit met prominente figuren en instituten die een electoraal gewicht hadden verworven. De eis tot vernederlandsing van de Gentse universiteit over de partijgrenzen heen stond symbool voor de Vlaamse Kwestie als partij-overschrijdende breuklijn. In de Waalse Beweging werd nog steeds taalvrijheid voorgestaan om de Franse taal te laten primeren, van een vernederlandsing van de Gentse universiteit wou de beweging niets weten. Het Nederlands werd nog steeds als een minderwaardige taal aanschouwd.²²¹ Er heerste aan Waalse zijde ook ongenoegen over de macht van de Katholieke Partij op nationaal niveau desondanks een sterke Waalse antiklerikale progressieve meerderheid.²²² Toen er bij de verkiezingen van 1912 de Vlaams-katholieke dominantie niet werd gebroken had dit een bittere smaak nagelaten in de Waalse Beweging.²²³ Het is in dit licht dat de geciteerde brief van Jules Destrée aan de vorst moet worden geplaatst: de opkomst van een Waalse Beweging.²²⁴ Met deze electorale nederlaag groeide binnen de beweging een antiklerikaal discours

²¹⁷ Colignon en Kesteloot, *"Nazis durant les guerres..."*, 115.

²¹⁸ Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 19.

²¹⁹ De Wever, Bruno et al., "Taalpolitiek en –wetgeving," III: 3001-4.

Wils, "Mouvements linguistiques," 60-61.

²²⁰ De Wever, Bruno et al., "Taalpolitiek en –wetgeving," III: 3004-9.

²²¹ Chantal Kesteloot, *Waals Regionalisme Tegenover Vlaams Nationalisme : Andere Projecten of Enkel Een Andere Naam?* (Brussel: VUBPRESS, 2013), 26.

²²² De Wever, Bruno et al., "Taalpolitiek en –wetgeving," III: 3010-11.

Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 19-20.

²²³ Lode Wils, "Mouvements linguistiques, nouvelles nations?" in *Belgique : La Force De La Désunion*. Eds. Alain Dieckhoff, (Brussel: Complexe, 1996), 64.

²²⁴ Jules Destrée, *Lettre Au Roi Sur La Séparation De La Wallonie Et De La Flandre*. (Brussel: Weissenbruch, 1912).

tegen de, Vlaamse, katholieke overmacht.²²⁵ De Waalse Beweging stelde een territorialiteitsprincipe voor in Wallonië, tweetaligheid voor Vlaanderen en vrije keuze in Brussel. Voor de Eerste Wereldoorlog kwam de taalkwestie op de politieke voorgrond met het leger en het lager onderwijs als voornaamste strijdpunten. Frans Van Cauwelaert en de Katholieke Vlaamse Kamergroep speelden hierin een prominente rol als pressiegroep. Dreigementen van bestuurlijke scheiding werden door zowel de Vlaamse als de Waalse Beweging geformuleerd.²²⁶

De Eerste Wereldoorlog was een scharnierpunt voor het Belgisch patriottisme en de natievorming in Vlaanderen. Volgens de Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging waren de volgende factoren van belang tijdens deze periode: *“de machtsstrategie van de Duitse bezetter, de weigering van de Belgische regering om een toekomstperspectief te bieden, een radicaliserend deel van de V.B. dat haar vertrouwen in oplossingen binnen België verloor en tot collaboratie bereid was.”*²²⁷ Duitsland speelde de taalkwestie tussen de beide groepen uit tegen de Belgische regering.²²⁸ In het Interbellum werd, door het straffen van medestanders en niet de gevluchte activisten, een gespannen sfeer gecreëerd waarin de eis tot amnestie en bestuurswijzigingen breed gedragen werd.²²⁹ Ondertussen voedde het zelfbeschikkingsrecht dat werd gepropageerd door de Amerikaanse president Woodrow Wilson de federaliseringsgedachte in de Vlaamse en Waalse Beweging.²³⁰ Het Interbellum was ook een bloeiperiode voor het Belgische patriottisme die anti-Vlaamse uitpattingen kende onder de Franstalige oud-strijdersverenigingen, in deze kringen was amnestie voor activisten onaanvaardbaar. De Waalse Beweging verloor veel invloed aan dit Belgische patriottisme. Een interne spanning binnen de Waalse Beweging resulteerde in het opstappen van Jules Destrée en de oprichting van de *Ligue d'Action Wallonne*, die de federaliseringsgedachte promootte: beide gemeenschappen moeten autonomie verwerven en Brussel was louter een bijzaak.²³¹ De Vlaamse Beweging herpakte zich na een aanvankelijke periode van zwakte, en bloeide in het democratische klimaat gecreëerd door het algemeen enkelvoudig stemrecht en de Vlaamse solidariteit: de beweegredenen achter de Frontbeweging en het activisme kregen veel begrip, zelfs bij flaminganten die loyaal waren aan de Belgische staat.²³² Het algemeen enkelvoudig stemrecht van 1919 vergrootte het demografisch overwicht aan Vlaamse zijde. Voortaan werden coalitieregeringen de norm: er moesten compromissen worden gesloten bij het vormen van de regering.²³³ De Vlaamse Kwestie werd door de socialisten, wegens interne tegenstellingen, als een vrije kwestie aanschouwd.²³⁴ Hiermee erkenden de socialisten het gewicht van de kwestie, maar konden ze geen duidelijk standpunt innemen zonder

²²⁵ Chantal Kesteloot, “Waalse Beweging en nationale identiteit.” In *Nationalisme In België : Identiteiten In Beweging 1780-2000*. Eds. Deprez, Kas en Louis Vos. (Antwerpen: Houtekiet, 1999) 163.

²²⁶ De Wever, Bruno et al., “Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 3013.

Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 20.

²²⁷ De Wever, Bruno et al., “Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 3014.

²²⁸ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 31.

²²⁹ De Wever, Bruno et al., “Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 3014.

²³⁰ Kesteloot, Chantal, “Mouvement wallon et identité nationale,” *Courrier hebdomadaire du CRISP* 7 (1993):

24.

²³¹ Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 20.

Kesteloot, “Mouvement wallon et identité nationale,” 28.

²³² De Wever, Bruno et al., “Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 3015.

Wils, “Mouvements linguistiques,” 66-67.

²³³ De Wever, Bruno et al., “Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 3016.

²³⁴ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 34.

Wils, “Mouvements linguistiques,” 75.

de unitaire partij onder druk te zetten. Bij de socialisten werd de taalkwestie niet onderschat maar heerste onduidelijkheid: is het probleem elitair of sociaal?²³⁵ Binnen de Katholieke Partij kreeg de Vlaamse kwestie meer gehoor door de nauwe banden met politiek rechts te Vlaanderen en het katholicisme.²³⁶ Witte en Van Velthoven stellen dat een antilinks Vlaams-katholieke volksorde enkel door het ACW en de minimalisten onder Frans Cauwelaert werd vermeden.²³⁷ Van Cauwelaert koppelde het katholicisme aan Vlaamsgezindheid om zo het katholieke monopolie op de Vlaamse Beweging te verzekeren.²³⁸ De minimalisten bouwden Vlaanderen verder uit binnen de Belgische staat.²³⁹ Een citaat uit het boek *“Waarheen Met België?: Van Taalstrijd Tot Communautaire Conflicten.”* van Van Velthoven geeft de Vlaamse situatie binnen de Liberale Partij mooi weer: *“Na de Eerste Wereldoorlog bleek de voordien bloeiende progressistische en flamingante vleugel binnen de liberale partij nog slechts marginaal te zijn en die lijn is tot 1968 door te trekken.”*²⁴⁰ De Liberale Partij had dus bijna geen interne drukkingsgroep die de Vlaamse belangen zou behartigen. Dit werd merkbaar in de unitaire standpunten gepaard met anti-Vlaamse retoriek.²⁴¹ De verkiezingen waarin een Vlaamse problematiek centraal stond werd telkens een anti-Vlaams standpunt ingenomen waarbij de partij in Brussel en Wallonië winst boekte. Er was een duidelijk verschil tussen de katholieken en de liberalen: waar de katholieken inspelen op de Vlaamse eisen gingen de Liberalen hun voornamelijk Franstalige kiespubliek vertegenwoordigen.

Er werden in volgende jaren enkele taalwetten goedgekeurd met als belangrijkste het principe van de streektaal-voertaal en veranderingen in het taalstatuut van gemeenten gekoppeld aan de tienjaarlijkse talentellingen. Brussel en de Vlaamse rand werden echter vrijgelaten in hun taalkeuze voor de interne dienst terwijl de tweetaligheid in de externe communicatie moest behouden worden. Het onderwijs in Brussel schafte de keuzevrijheid van de vader af, het was in de praktijk wel nog aanwezig. De tweetaligheid zou in de praktijk niet merkbaar zijn wegens het gebrek aan sancties en het gebruik van achterpoortjes.²⁴² De Bormsverkiezing en de Uitdovingswet van 1929 waren ondertussen indicaties van het electorale gewicht die de Vlaams-nationalisten hadden verkregen.²⁴³ De Katholieke Vlaamse Kamergroep groeide uit tot een machtsgroep binnen de regering. De toenadering tot de flaminganten diende om het Vlaams-nationalisme en het socialisme in te perken. De taalwetten en de realisering van het Vlaams minimumprogramma tijdens deze periode zouden een volledig in het Nederlandstalig opgegroeide generatie voortbrengen na de Tweede Wereldoorlog.²⁴⁴ Aan Waalse zijde werd nog steeds taalhomogeniteit in Wallonië en taalvrijheid in de

²³⁵ Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 29.

²³⁶ Colignon en Kesteloot, *“Nazis durant les guerres...”*, 144.

²³⁷ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 37.

²³⁸ Vincent Scheltiens, *Met dank aan de overkant: een politieke geschiedenis van België*, (Kalmthout: Polis, 2017), 86.

²³⁹ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 37.

²⁴⁰ Van Velthoven, Karen Celis en Jasmien van Daele. *Waarheen Met België? : Van Taalstrijd Tot Communautaire Conflicten*, (Brussel: ASP, 2011), 251.

²⁴¹ Colignon en Kesteloot, *“Nazis durant les guerres...”*, 145.

²⁴² De Wever, Bruno et al., *“Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 3017.*
Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 32.

²⁴³ De Wever, Bruno et al., *“Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 3019.*

Colignon en Kesteloot, *“Nazis durant les guerres...”*, 119.

²⁴⁴ De Wever, Bruno et al., *“Taalpolitiek en –wetgeving,” III: 3018 - 20.*

hoofdstad gepleit.²⁴⁵ Het territorialiteitsbeginsel werd aanvaard met Brussel als tweetalig gebied. In beide gebieden werd er geen rekening gehouden met een minderheid van de andere taal om zo de homogeniteit te bewaren: “*De regio gaat voor op het individu.*”²⁴⁶ Het is op dit territorialiteitsbeginsel dat de daaropvolgende taalwetten zich zouden baseren.²⁴⁷ Het was vooral de afkeer van de Waalse gemeenschap om rechten van een Vlaamse minderheid te vrijwaren en de angst voor een Vlaamse meerderheid die de eentaligheid in beide gemeenschappen mogelijk maakte.²⁴⁸ Via tienjaarlijkse talentellingen was het nog steeds mogelijk om de taalgrens te hertekenen. Het grote aantal regeringscrisisen tijdens het Interbellum en de communautaire onenigheid binnen de traditionele partijen zijn een indicatie van de gevoeligheid van de communautaire kwestie. Het Vlaams ongenoegen was blijven bestaan met het niet naleven van de taalwetten door Fransgezinde besturen, de opkomst van de problematiek Brussel, het uitblijven van een overkoepelende regeling voor de amnestiekwestie en de blijvende Franstalige dominantie aan de top van de ambtenarij.²⁴⁹ De Flamenpolitiek werd in de Tweede Wereldoorlog opnieuw gehanteerd door de Duitse bezetter. Witte en Van Velthoven zagen de Eerste Wereldoorlog als een katalysator voor het Vlaams-nationalisme terwijl de Tweede Wereldoorlog het Waals-nationalisme deed opbloeien, die anti-Belgische sentimenten vertoonde door de Vlaamse dominantie.²⁵⁰ Na de Tweede Wereldoorlog werd de Vlaamse vleugel van de CVP opnieuw de drukkingsgroep voor de Vlaamse kwestie. In 1950 ging de Vlaamse Concentratie als politieke zweepartij druk uitoefenen op de CVP. Er waren leden binnen de CVP, de groep rond het tijdschrift *La Relève*, die een studiecetrum wilden oprichten voor de communautaire problematiek. Pierre Harmel stelde dat de grotere autonomie van Wallonië zou leiden tot een de-christianisatie van de regio. Met de verkiezingen van 17 februari 1946 werd Harmel verkozen en diende hij een wetsvoorstel in voor de oprichting van een centrum voor onderzoek voor de nationale oplossing van de maatschappelijke, politieke en rechtskundige vraagstukken in de Vlaamse en Waalse gewesten. Hij benadrukte de vrees voor minorisering van Wallonië. Dit wetsvoorstel diende om de federalistische eisen een halt toe te roepen. Ondertussen had in 1947 de talentelling plaatsgevonden die voor veel onrust zorgde bij de Vlaamse Beweging: de publicatie van de talentelling zou betekenen dat Vlaanderen weer gemeenten zou verliezen. De Vlaamse vleugel van de CVP riep op tot een vastlegging van de taalgrens. In Vlaamse politieke kringen leefde het vermoeden dat de talentelling niet objectief was verlopen en eisten dat ze niet werd nageleefd. Er werd bij de tienjaarlijkse talentellingen in Brussel snel tweetaligheid toegekend terwijl de hoofdtal niet werd nagevraagd. Deze methode maakte het mogelijk om de verfransing, en bijgevolg de Brusselse Rand, sneller te laten verlopen. Door de associatie van Vlaams met negatieve connotaties als armoede en minderwaardigheid zou een gezinshoofd eerder het Frans opgeven als hoofdtal. De sociale druk en het gebrek aan taalwetten voor bescherming gaf wellicht de verfransing in de cijfers de vrije loop.²⁵¹ Een vastlegging van de taalgrens en het uitgangspunt van homogene taalgebieden gaan hand in hand, volgens de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse*

²⁴⁵ Vagman, Vincent. "Le mouvement wallon et la question bruxelloise." *Courrier hebdomadaire du CRISP* 9 (1994): 10.

²⁴⁶ Kesteloot, . *Waals Regionalisme*, 32.

²⁴⁷ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 35.

²⁴⁸ De Wever, Bruno et al., "Taalpolitiek en –wetgeving," III: 3022.

Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 21.

²⁴⁹ Emmanuel Gerard, Mark Van den Wijngaert en August Edmond De Schryver, *In Het Teken Van De Regenboog : Geschiedenis Van De Katholieke Partij En Van De Christelijke Volkspartij*, (Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel, 1985), 32-33.

²⁵⁰ Wils, "Mouvements linguistiques," 72.

²⁵¹ De Wever, Bruno et al., "Taalpolitiek en –wetgeving," III: 3014.

Beweging: de dominante taalgroep zal streven om de taalgrens flexibel te houden om zo hun uitbreiding mogelijk te maken. De taalgroep met een lage status zal streven om deze grens vast te leggen in hun eigen voordeel. Ondertussen brak een strijd los in de overheidssector om de hoge ambten te vrijwaren voor de eigen taalgroep.²⁵² De publicatie van de talentelling zou een afscheuring van de Vlaamse vleugel kunnen veroorzaken terwijl de Waalse vleugel eiste dat men de talentelling aanvaardt. Intussen probeerde men via de oprichting van een speciale commissie het probleem voor zich uit te schuiven. De vastlegging nam de talentelling niet als uitgangspunt maar in de plaats daarvan werd een onderzoek voorgesteld. Jan Verroken en Jean Van Crombrugge werkten onafhankelijk van elkaar een grenslijn uit. Hun voorstellen werden na enkele aanpassingen goedgekeurd door de politieke afdeling.²⁵³ Ondertussen bleef de Communautaire Kwestie een moeilijk punt binnen de Liberale Partij. De coalitie met de CVP en de doorvoering van taalwetten had de interne verdeeldheid nog meer aangescherpt. De potentiële electorale winst in Vlaanderen maakte het echter een noodzaak voor de reeds verzwakte liberalen om het gekozen pad te blijven volgen.²⁵⁴ De katholiek-liberale regering onder G. Eyskens (11 augustus 1949 – 8 juni 1950) zou de laatste regering zijn waarin de partij zou zetelen tot 1954. Bij de regering-Duvieusart werd de taalkwestie, door de druk van de verruimingsoperatie, opgenomen in de regeringsverklaring maar zonder een heldere oplossing. Na de val van de regering op 16 augustus 1950 zocht de Vlaamse vleugel naar een compromis: de Walen hadden bij de Koningskwestie (zie infra) gewonnen en in ruil wilden de Vlamingen nu concessies. De toepassing van de taalwetten en de vastlegging van de taalgrens waren de voornaamste eisen.²⁵⁵ De nieuwe regering-Pholien werd gevormd op 16 augustus 1950. Joseph Pholien was trouw aan de monarchie en een Leopoldist. Zijn taak bestond uit het verzoenen van de achterban met de troonsafstand en de bevolking met de nieuwe koning. Joseph Pholien behoorde niet tot de politieke top van de CVP geen premier kon leveren na de Koningskwestie. Voorts was Pholien, desondanks zijn leeftijd, geen ervaren politicus. Dit was ook het geval voor de regering: zeven ministers uit de vorige regering werden vervangen door acht politici zonder ministeriële ervaring. Joseph Pholien nam in zijn regering Geeraard Van den Daele en August De Boodt op, beide uitgesproken flaminganten. De opname van deze twee ministers was een toegeving aan de Vlaamse vleugel. Naast het ontbreken van ervaring in de regering werd ze uitgesproken Vlaams.²⁵⁶ De unitaire standpunten van de CVP kwamen onder druk te staan. Hier moet wel worden opgemerkt dat de CVP het federalisme verwierp maar wel ruimte liet voor cultureel, sociaaleconomisch en politiek regionalisme. Ondertussen had de Liberale Partij na de Tweede Wereldoorlog nog steeds dezelfde strategie als voorheen toegepast: de anti-Leopoldistische, anti-Vlaamse houding van de partij had bij de verkiezingen van 1950 doorgewogen: een achteruitgang van 9 kamerzetels, waarvan 5 uit Vlaanderen afkomstig waren. De communautaire kwestie splitste, aan de hand van de taalgrens, allerhande problematieken die rond de jaren 1950 samenkwamen met de Koningskwestie. De standpunten omtrent de collaboratie en de hiermee gelieerde Koningskwestie waren hier enkele van: terwijl men in Vlaanderen enigszins begrip kon opbrengen voor de collaboratie, vereenzelvigde Wallonië zich met het verzet. België was na de Tweede Wereldoorlog politiek verdeeld langs de taalgrens.²⁵⁷ Deze verdeeldheid was echter in de eerste plaats tussen het

²⁵² De Wever, Bruno et al., "Taalpolitiek en –wetgeving," III: 2997-8.

²⁵³ Wouter Beke, *De Ziel Van Een Zuil : De Christelijke Volkspartij 1945-1968*, (Leuven: Universitaire pers, 2005), 365 – 367, 390 – 395.

²⁵⁴ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 113.

²⁵⁵ Beke, *De Ziel Van Een Zuil*, 365 - 367.

²⁵⁶ Beke, *De Ziel Van Een Zuil*, 365 – 367, 390 – 395.

²⁵⁷ Luykx en Platel, "Politieke Geschiedenis" II: 456.

links en rechtse politieke spectrum, deze links-rechts verdeling werd door zaken zoals de homogene CVP-regering en de verruimingsoperatie met flaminganten gepercipieerd als een Vlaams-Waalse tweedeling.

Koningskwestie:

Zoals Theunissen opmerkt is een beknopt overzicht over de Koningskwestie niet eenvoudig: *“België zou België en het koningsvraagstuk zou het koningsvraagstuk niet zijn zonder een eindeloos gecompliceerd spel van politieke verrassingen en plotse wendingen.”*²⁵⁸ De impact van de kwestie is minstens zo groot als de complexiteit, Wouter Beke schreef het volgende over de kwestie: *“[...] het feit dat de figuur van de koning voorwerp is geworden van politieke contestatie in plaats dat hij symbool staat voor de maatschappelijke eenheid, maakt de persoon van Leopold tot een probleem. Zowel ideologisch als communautair dreigt hij het land in twee kampen te verdelen”*.²⁵⁹ België was nog aan het herstellen van de materiële en emotionele kater van de Tweede Wereldoorlog toen de Koningskwestie, in samenspel met de bestraffing van de collaboratie, op het toneel verscheen. Tijdens deze bewogen periode kende België niet minder dan 10 regeringen van variërende samenstelling.²⁶⁰ Kort samengevat ging de Koningskwestie over de vraag of de Koning een collaborateur was of had hij het beste voor met zijn volk toen hij in het land bleef terwijl de regering wegtrok naar Londen.²⁶¹ Deze twee keuzes herleiden het beleid van Leopold tot twee uitersten. Jan Velaers en Herman van Goethem schreven in hun boek *“Leopold III : de koning, het land, de oorlog.”* dat de *“polarisering die post factum werd gemaakt grotesk aandoet, die geheel voorbijgaat aan de complexiteit van het oorlogsgebeuren en die alleen kan worden begrepen in het licht van meer dan vier jaar bezetting en oorlogsgruwelen. Na de bevrijding was er meestal slechts plaats voor zwart en wit, zelden voor grijs.”*²⁶² De uitleg en beschrijving van de daden van Leopold III tijdens de bezetting en worden hier voor overzichtsredenen niet besproken. Ook de mogelijke scenario's indien hij wel had gevlucht met de regering komen hier niet aan bod. De focus ligt in dit werk op de naoorlogse implicaties van de kwestie. Theunissen zag drie knelpunten: Ten eerste het ongrondwettelijke optreden van de vorst. Volgens de grondwet moet elk van zijn openbare daden worden gedekt door de verantwoordelijkheid van de regering of een minister. Toen hij bij de capitulatie koos om te blijven zonder de regering had hij dus geen politieke acties mogen ondernemen. Voornamelijk de ontmoeting met Hitler in Berchtesgaden viel in slechte aarde. Ten tweede was de houding van de koning ten opzichte van de bezetter problematisch. Uit Leopold's *“Politieke Testament”* had men de voorkeur van de vorst onderzocht en geconcludeerd dat hij voorstander was van een 'autoritair en corporatistisch' regime. Het laatste knelpunt kwam voort uit het vorige: de vorst was tegen een democratisch regime. Deze drie knelpunten zullen zich, volgens Theunissen, verbinden aan de politieke, communautaire, sociale en psychologische factoren in het jaar 1950.²⁶³ De politieke partijen waren verdeeld over deze kwestie. Wat tot gevolg had dat er gedurende de Koningskwestie 3 landsverkiezingen en een volksraadpleging plaatsvonden om een oplossing te zoeken. De publieke opinie ontwikkelde na een aanvankelijke positieve indruk tot een negatief beeld van de vorst die veraf stond van zijn bevolking. Leopold III had gegokt en verloren, de Nieuwe Orde waarin hij koning zou blijven van België zou er niet komen. Op 7 juni 1944 werd hij weggebracht uit België en daarmee

²⁵⁸ Theunissen, 1950, 60.

²⁵⁹ Beke, *De Ziel Van Een Zuil*, 422.

²⁶⁰ Luykx en Platel, *“Politieke Geschiedenis”* II: 441.

²⁶¹ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 149.

²⁶² Jan Velaers en Herman Van Goethem, *Leopold III : De Koning, Het Land, De Oorlog*, (Tielt: Lannoo, 1994), 994.

²⁶³ Theunissen, 1950, 13-14.

vielen zijn aspiraties in duigen, België werd ingelijfd in het Derde Rijk.²⁶⁴ Op 20 september 1944 werd, door de afwezigheid van Leopold III, Prins Karel als Regent aangesteld totdat Leopold III zou terugkeren.²⁶⁵ Het politieke testament van Leopold III werd ondertussen geheim gehouden voor het publiek uit vrees voor een nationale destabilisatie.²⁶⁶ Met de overwinning van de geallieerden besloot Leopold samen met de Leopoldisten dat ze de gevolgde neutraliteitspolitiek moesten verzwijgen en de vorst voorstellen als een verzetsman die de regering in Londen had gesteund. Na de bevrijding had Leopold echter een slechte relatie met de regering-Pierlot, de verzetsbeweging en de geallieerden. De regering had België in staat van oorlog gehouden. Hij eiste publiek eerherstel van de regering en was er van overtuigd, deels door zijn entourage, dat hij het bij het rechte eind had.²⁶⁷ De toenmalige regering onder Pierlot was van mening dat Leopold III bij zijn bevrijding de koninklijke prerogatieven terug zou opnemen maar binnenskamers bereidde men zich voor op de confrontatie.²⁶⁸ Deze regering genoot ondertussen weinig sympathie bij de bevolking en kon de naoorlogse problemen niet oplossen zonder de openbare orde in het gedrang te brengen.²⁶⁹ Zoals reeds eerder werd opgemerkt had het land nood aan een regering die niet gedomineerd werd door diegene die naar Londen hadden gevlucht.²⁷⁰ Ondertussen waren ook de verzetsgroeperingen in België verdeeld over de Koningskwestie, wat hun politieke slagkracht inbond.²⁷¹

Onder de volgende regering Van Acker kwamen de verdeelde meningen over de terugkeer van de koning bovendrijven.²⁷² De Socialistische Partij eiste samen met de Kommunistische Partij de abdicatie van Leopold III bij terugkeer. De Liberale Partij had nog geen specifiek standpunt ingenomen omtrent de kwestie. De Liberale Partij was de enige partij die van standpunt veranderde tijdens de Koningskwestie.²⁷³ Op 9 mei 1945 had de verenigde liberale linkerzijde gesteld de Grondwet te eerbiedigen maar beschuldigde de Kerk en de CVP ervan het debat te politiseren. Charles Janssens, een Brusselse liberaal en generaal, deed mee aan de politisering toen hij de koning “*de eerste inciviek van het koninkrijk*” noemde. De meningen waren binnen de liberale partij al vanaf het begin sterk verdeeld. De liberale partijleider A. Devèze sprak in zijn rede in de Kamer op 20 juli 1945 over de gevolgen die de klerikale meerderheid en de revolutionaire sfeer hadden voor de heropbouw van het land.²⁷⁴ De liberalen waren unionisten en dus voorstander van de Monarchie maar niet van de vorst. Van Acker was zowel tegen de terugkeer van de vorst als zijn abdicatie. De regering hing de wederkomst van de vorst vast aan enkele voorwaarden: de pro-Duitse elementen moesten uit de entourage verdwijnen, de vorst moest openlijk hulde brengen aan de geallieerden en zijn trouw aan de parlementaire democratie bevestigen.²⁷⁵ De regering van nationale eenheid Van Acker die op 12 februari 1945 tot stand was gekomen, bood haar ontslag aan bij de Prins-Regent op

²⁶⁴ Luykx en Platel, “*Politieke Geschiedenis*” II: 444.

²⁶⁵ Velaers en Van Goethem, *Leopold III*, 997.

²⁶⁶ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 65.

²⁶⁷ Velaers en Van Goethem, *Leopold III*, 997 - 1003.

²⁶⁸ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 66.

²⁶⁹ Theunissen, 1950, 12.

²⁷⁰ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 113.

²⁷¹ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 225.

²⁷² Conway, *The Sorrows of Belgium*, 67.

²⁷³ Luc Pareyn, “De Evolutie Van De Belgische Liberale Partij Naar De Vlaamse P.v.v. (1960-1973),” (Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1974), 48.

²⁷⁴ Jacques Wilquet, “Regeringsdeelnemingen: 1914-1961,” In *Het Liberalisme In België : Tweehonderd Jaar Geschiedenis*, eds. Hervé Hasquin en Adriaan Verhulst, (Brussel: Delta, 1989), 291.

²⁷⁵ Theunissen, 1950, 12.

16 juni 1945. Dit kwam als reactie op de aankondiging van Leopold III zijn terugkeer naar België. De regering wilde geen verantwoordelijkheid dragen voor de gevolgen. Van Acker was er van overtuigd dat de thuiskomst van de vorst de Waalse arbeidersklasse zou vervreemden en regionalistische groeperingen zou radicaliseren.²⁷⁶ De CVP-ministers dienden ook hun ontslag in maar verklaarden aan de pers dat ze nog steeds de constitutionele rechten van de koning verdedigden. De Leopoldisten waren niet bereid om het land in gevaar te brengen met de terugkeer van de vorst. De Koningskwesitie kon een mogelijke splitsing van de CVP teweegbrengen.²⁷⁷ Nadat Leopold III in samenspel met de grote figuren uit de politieke en juridische wereld faalde in het samenstellen van een nieuwe regering en zijn eis tot het oprichten van een parlementaire commissie over zijn daden tijdens de bezetting werd geweigerd, gaf hij in een brief te kennen dat hij een volksraadpleging wenste. Leopold III was ervan overtuigd dat de bevolking zijn terugkomst verlangde.²⁷⁸ De regering diende een wetsontwerp in ter aanvulling en ter interpretatie van art. 82 van de Grondwet. Die aanvulling zou een einde van het regentschap pas mogelijk maken wanneer beide Kamers een vergelijk zouden vinden. Hierdoor zou het parlement een stem hebben in het beëindigen van het regentschap en dus de terugkeer van de koning.²⁷⁹ De CVP-ministers namen ontslag uit de regering Van Acker en de wet werd doorgevoerd waarbij Kamer en Senaat een meerderheid moeten behalen om de onmogelijkheid tot regeren van Leopold III te beëindigen. De Liberale Partij had meegeholpen om de wet door te voeren.²⁸⁰ De politieke wereld kwam tot een impasse waardoor de partijen hun ingenomen standpunten verhardden. De beide kampen hadden weinig manoeuvreerruimte over ten opzichte van de gemaakte beloftes aan hun achterban.²⁸¹ Op 17 februari 1946 gingen de eerste naoorlogse verkiezingen door, volledig in het teken van de Koningskwesitie. Ondanks pogingen van de CVP om het vrouwenstemrecht in te voeren, werd dit niet gerealiseerd voor de verkiezingen. Er werd namelijk aangenomen dat vrouwelijke stemmers conservatiever stemmen dan mannelijke. De Liberale partij had zich reeds in 1935 afgevraagd of de vrouwen niet meer beïnvloedbaar zijn door sentimentele, katholieke, propaganda.²⁸² Het kiespubliek van de katholieken was sterk gereduceerd door de repressie. De repressie had namelijk veel mannen hun stemrecht afgenomen, waarvan veel rechtsgezinde kiezers.²⁸³ Het vrouwenstemrecht zou het verlies deels kunnen wegwerken. De CVP en de K.P. waren de grote winnaars aan beide uitersten van het politieke spectrum na de verkiezingen van 17 februari 1946.²⁸⁴ De Liberale Partij had bij de verkiezingen van 17 februari 1946 groot verlies geleden.²⁸⁵ Roger Motz haalde de oorzaak van een uitstroom van koningsgezinden niet aan in zijn analyse van de verkiezingen.²⁸⁶ Ondanks dat de volstreekte meerderheid niet werd bereikt door de CVP, werd een regering opstellen uiterst moeilijk. Haar overwicht in de Senaat gaf de CVP de sleutel in handen tot regeringsformaties. De linkse politieke partijen hadden de CVP tijdelijk tot de oppositie verbannen: de regeringen van nationale unie waren niet meer. De nieuwe regeringen hielden het niet uit waardoor de Belgische Socialistische Partij in een regering stapte met de CVP o.l.v. P.-H.

²⁷⁶ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 142.

²⁷⁷ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 160, 204.

²⁷⁸ Luykx en Platel, *“Politieke Geschiedenis”* II: 444.

Conway, *The Sorrows of Belgium*, 164-166.

²⁷⁹ Luykx en Platel, *“Politieke Geschiedenis”* II: 445.

²⁸⁰ Theunissen, 1950, 13.

²⁸¹ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 172.

²⁸² Pareyn, *“De Evolutie,”* 32.

²⁸³ Luykx en Platel, *“Politieke Geschiedenis”* II: 444.

²⁸⁴ Luykx en Platel, *“Politieke Geschiedenis”* II: 446.

²⁸⁵ Luykx en Platel, *“Politieke Geschiedenis”* II: 446.

²⁸⁶ Pareyn, *“De Evolutie,”* 48-49.

Spaak op 20 maart 1947. De regering poogde om tot een vergelijk te komen omtrent de Koningskwestie. De kwestie bleef toch aanslepen tot de volgende verkiezingen waarbij nogmaals een BSP-CVP regering tot stand kwam. Op 26 juli 1948 werd, na veel politiek getouwtrek, het vrouwenstemrecht doorgevoerd.²⁸⁷ De katholiek-socialistische regeringen zijn een indicatie van de bereidheid van de twee grootste partijen om, desondanks de meningsverschillen, toch een regering te vormen waarbij ze hun eigen macht verzekerden. De regeringsdeelname zette de interne spanningen, o.a. omtrent de Koningskwestie binnen de CVP wel terug op scherp.²⁸⁸ Vrouwen mochten voor het eerst gaan stemmen bij de verkiezingen van 4 juni 1949. Deze verkiezingen stonden wederom in het licht van de Koningskwestie. De blokkade van Berlijn (juni 1948 – mei 1949) en de Praagse Coup in Tsjechoslowakije (februari 1948) hadden ondertussen de publieke opinie t.o.v. de communisten sterk beïnvloed. De linkse partijen leden een nederlaag en de CVP was de grote winnaar. Leopold III merkte reeds op dat de CVP zich slechts profileerde als koningspartij om electorale winst te behalen.²⁸⁹ In hoeverre deze uitspraak strookte met de waarheid moet genuanceerd worden: er zetelden binnen de CVP enkele grote Leopoldisten, zoals Albert De Vleeschauwer en de CVP had te maken met interne verdeeldheid over het in te nemen standpunt. De waarheid ligt wellicht ergens tussen politiek opportunisme en loyauteit.²⁹⁰ Met 105 zetels in de Kamer, op 2 na een volstreekte meerderheid, en in de Senaat de volstreekte meerderheid werd een regering zonder de CVP onmogelijk. De verkiezingen hadden ook de liberalen een sterke winst opgeleverd dankzij hun campagne omtrent belastingverlagingen.²⁹¹ A. Devèze had ook opgeroepen tot sereniteit en gematigde Leopoldisten verwelkomd in zijn partij. Zo werd waarschijnlijk de groei van de CVP een klein stuk afgeremd.²⁹² Op 11 augustus 1949 kwam de CVP-liberale regering Eyskens tot stand.²⁹³ Op 16 oktober 1949 werd door de CVP in de Senaat het wetsvoorstel Struyve goedgekeurd om een volksraadpleging te organiseren. Op 10 januari 1950 waren de liberalen ook verdeeld in de Kamer over het wetsontwerp: 13 van de 29 was voor.²⁹⁴ Op 12 maart 1950 en na een grootschalige campagne door de verschillende partijen stemde de bevolking: 57,68% stemden op de terugkeer van de koning en 42,32% voor zijn abdicatie. In Vlaanderen had 72% op “ja” gestemd, Brussel 48% en Wallonië 42%. Het wederkeren van de Koning was niet gewenst door de, voornamelijk stedelijke, Franstalige landsdelen. De koning had verkondigd dat hij enkel zou terugkeren bij een minimum van 55% ja-stemmen.²⁹⁵ Hoewel dit procent werd behaald waren de stemmen sterk verdeeld in het land.²⁹⁶ Theunissen wijst op het feit dat verschillende getuigenissen en feiten aantoonde dat een groot deel van de CVP-top direct na de volksraadpleging teleurgesteld was met de uitslag en een ‘eervolle troonsafstand’ van Leopold III steunde. Na de volksraadpleging

²⁸⁷ Luykx en Platel, *“Politieke Geschiedenis”* II: 445-448.

Conway, *The Sorrows of Belgium*, 354-356.

²⁸⁸ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 359-361.

²⁸⁹ Velaers en Van Goethem, *Leopold III*, 994.

²⁹⁰ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 205.

²⁹¹ Luykx en Platel, *“Politieke Geschiedenis”* II: 449.

Gustaaf Durant en August Edmond De Schryver, *Minister Van Staat Gaston Eyskens : Een Biografie*, (Zeel: Reinaert, 1983), 70.

²⁹² Wilquet, “Regeringsdeelnemingen,” 292.

²⁹³ Velaers en Van Goethem, *Leopold III*, 996.

²⁹⁴ Luykx en Platel, *“Politieke Geschiedenis”* II: 449.

²⁹⁵ Theunissen, *1950*, 15 - 17.

²⁹⁶ Voor een meer uitgebreid overzicht van de stemmen geeft het werk van Paul Theunissen een overzicht op nationaal, regionaal, provinciaal en op arrondissementeel vlak. Vervolgens vergelijkt hij de verkiezingsuitslagen van 4 juni 1950 met de uitslag van de volksraadpleging. Theunissen, *1950*, 16.-19

waren er twee kampen binnen de CVP. Het eerste kamp wou een coalitie met de Liberale Partij om zodanig de koning te laten terugkeren. De redenering was dat de vorst als ‘scheidsrechter tussen de partijen’ niet door één enkele partij kon worden teruggehaald zonder dit imago te verliezen. Het tweede kamp wou een homogene CVP-regering waarbij de vorst terugkwam en zodanig aantoonde dat de CVP haar beloften nakwam. De tweede mogelijkheid werd in De Standaard van 14 maart 1950 gepubliceerd met als titel: “Meer dan ooit: omver en erover.”²⁹⁷

De Liberale Partij had in een nota gericht aan het koninklijk secretariaat op 3 augustus 1949 drie mogelijkheden vooropgesteld: troonsafstand indien het minimum van 55% van de stemmen niet werd gehaald, bij 70% van de stemmen een troonsbestijging en bij een percentage tussen 55% en 70% zou de volksraadpleging enkel als een “*basis van appreciatie*” gelden. Na de uitslag van de volksraadpleging volgde Liberale Partij het standpunt van de BSP: de koning vereenzelvigde niet meer de Belgische Staat gezien er in twee van de drie landsdelen geen meerderheid was behaald.²⁹⁸ De Liberale Partij was ondertussen nog steeds intern verdeeld: de Vlaamse liberalen waren voor een terugkeer van de vorst, mede door het feit dat ze anders electoraal zouden worden afgestraft. Hier was de CVP zich van bewust. Eyskens werd gecontacteerd door een groep Antwerpse liberalen die stelden dat zij bereid waren een stemming te steunen voor het wederkeren van de vorst.²⁹⁹ De Liberale Partij ging officieel niet akkoord met de eisen van Leopold III en Leopoldisten binnen de CVP om samen een snelle oplossing voor de Koningskwesitie te stemmen.³⁰⁰ De brief van Leopold III op 16 maart had de gematigde CVP’ers en de Liberale Partij volledig langs de kant gezet om samen met de Leopoldisten van de CVP de thuiskomst te verwezenlijken: de Koningskwesitie werd een kwesitie van de CVP.³⁰¹ Op 18 maart 1950 boden zes Franstalige liberale ministers hun ontslag aan en nam de regering Eyskens ontslag.³⁰² De Liberalen, Socialisten en de CVP kwamen niet tot een overeenkomst voor een nieuwe regeringsformatie waardoor nieuwe verkiezingen werden gehouden.³⁰³ De CVP voerde campagne met de nadruk op de terugkeer van de vorst en het behalen van de meerderheid. Voorts had aartsbisschop Van Roey een herderlijke brief op 21 mei 1950 laten lezen in alle kerken. De brief gaf de oppositie de kans om het klerikalisme te vereenzelvigen met de wederkomst van de vorst en te bekritisieren. De Vlaamse Concentratie had met de verruimingsoperatie besloten geen aparte lijst in te dienen ten voordele van de CVP. Die ontwikkeling gaf de oppositie de kans om de Leopoldisten in Vlaanderen te verbinden met het incivisme.³⁰⁴ Na de parlamentsverkiezingen van 4 juni 1950 behaalde de CVP in beide Kamers de meerderheid. Herman van Goethem en Jan Velaers merkten hierbij op dat: “[...] de voorstanders van de terugkeer stemden voor de CVP, de tegenstrevers stemden verdeeld.”³⁰⁵ De verkiezingen luidden een verlies in voor de Liberalen.³⁰⁶ Op 8 juni 1950 kwam o.l.v. J. Duvieusart een homogene CVP-regering tot stand en opp 22 juli 1950 keerde Leopold III terug naar België. Ondertussen diende de regering-Duvieusart, behalve Albert De Vleeschauwer,

²⁹⁷ Theunissen, 1950, 20 - 24.

²⁹⁸ Theunissen, 1950, 17 - 19.

²⁹⁹ Theunissen, 1950, 25 - 27.

Wilquet, “Regeringsdeelnemingen,” 255.

³⁰⁰ Theunissen, 1950, 31.

³⁰¹ Theunissen, 1950, 29.

³⁰² Theunissen, 1950, 45.

³⁰³ Luykx en Platel, “*Politieke Geschiedenis*” II: 450.

³⁰⁴ Theunissen, 1950, 72 - 73.

Colignon en Kesteloot, “*Nazis durant les guerres...*”, 148.

³⁰⁵ Velaers en Van Goethem, *Leopold III*, 994.

³⁰⁶ Luykx en Platel, “*Politieke Geschiedenis*” II: 450.

haar ontslag in. De keuze werd gemaakt met de volgende logica: indien er concessies werden gedaan zouden deze afgestraft worden door de achterban en indien er geen concessies kwamen zouden deze ook politiek worden afgestraft. Leopold III weigerde het ontslag waarna de socialisten en communisten werkstakingen organiseerden die vooral in Wallonië een enorme omvang kenden. Toen op 30 juli 1950 bij Grâce-Berleur te Luik drie mensen het leven lieten, neergeschoten door de Rijkswacht, werd een mars op Brussel afgekondigd. Op 1 augustus 1950 nam Leopold III troonsafstand t.v.v. zijn zoon Boudewijn om zo de gemoederen te bedaren. Volgens Luykx liet de Koningskwesitie een bittere smaak na in de mond van de meerderheid van de Vlaamse bevolking. Ze vonden dat een revolutionaire minderheid het pleit had gewonnen omtrent de Koningskwesitie. Dit had grote gevolgen voor de CVP die er als homogene regering niet was in geslaagd haar wil door te voeren en bracht haar positie als voorvechter van Vlaamse eisen in het gedrang.³⁰⁷ De Vlaamse zijde van de partij bleef misnoegd ondanks een grotere autonomie door een statutenwijziging.³⁰⁸ August De Schrijver had op 2 april 1950 de argumentatie van zowel de CVP als de koning onder vuur genomen. Hij benadrukte dat de volksraadpleging enkel diende als advies, de uiteindelijke beslissing lag bij het parlement en de regering. De focus op de meerderheid verschaftte, volgens De Schrijver, de volksraadpleging een wettelijk en dwingend imago. Hiermee verwierp hij vooral het officiële standpunt van de CVP die op 14 maart 1950 opriep zich neer te leggen bij de meerderheid "*volgens de spelregels van de democratie*."³⁰⁹ Martin Conway ziet de Koningskwesitie als een terugkeer naar de oude tegenstellingen van België: de katholieken tegen de socialisten, en de liberalen.³¹⁰ Naast de klassieke tegenstelling werd echter ook de communautaire breuklijn aangeraakt, zowel door de uitkomst van de volksraadpleging als door de verruimingsoperatie van de CVP. Deze verruimingsoperatie bracht ook de amnestiekwesitie nog sterker op de agenda.

Repressie, epuratie en amnestie kwesitie:

Gelijklopend met de Koningskwesitie had België na de oorlog te kampen met een verdeelde bevolking omtrent de collaboratie en hoe men deze ging behandelen. In de Waalse Beweging en francofone kringen was het duidelijk: er kon geen sprake zijn van een tweede amnestie die de tweede collaboratie niet had voorkomen.³¹¹ Met de collaboratie tijdens de oorlog werd de Vlaamse Beweging beschuldigd dat ze zowel de democratie als, voor de tweede keer, de Belgische Staat had verraden.³¹² Stijn Rooms zag het verschil in genegenheid tot amnestie als een gevolg van een verschillende soort collaboratie in de twee gemeenschappen: "*Doordat de collaboratie binnen Wallonië apoliteker was geweest dan in Vlaanderen (executies van verzetslui, vervolging en verklikking van nazi-slachtoffers), was de neiging om amnestie te verlenen aan Waalse zijde veel minder sterk*."³¹³ De links-liberale politieke groeperingen koppelden de Koningskwesitie hier aan vast.³¹⁴ Een groot deel van de Vlaamse bevolking stond achter een zachtere aanpak van de "kleine collaborateur". Rooms merkt op dat er in het katholieke Vlaanderen vooral een terugkeer van

³⁰⁷ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 265.

³⁰⁸ Luykx en Platel, "*Politieke Geschiedenis*" II: 449 - 452.

Beke, *De Ziel Van Een Zuil*, 377 en 389.

³⁰⁹ Theunissen, 1950, 28.

³¹⁰ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 12, 138.

³¹¹ Colignon en Kesteloot, "*Nazis durant les guerres...*", 129.

³¹² Colignon en Kesteloot, "*Nazis durant les guerres...*", 115-116.

³¹³ Stijn Rooms, "perceptie Is Realiteit": Etnisch Vs.civiel? De Constructie Van De Vlaamse En Waalse Identiteit 1945-1980. (masterproef, Universiteit Gent, 2008), 54.

³¹⁴ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 149.

stabiliteit gewenst werd.³¹⁵ De Londense regering had, behalve minister Delfosse, geen intentie om bij haar thuiskomst een wijdverspreide repressie te organiseren uit vrees het land verder te destabiliseren. Voor haar aankomst waren de verzetsbewegingen intussen al begonnen met, al dan niet echte, collaborateurs op te sluiten. De verzetsgroepen wilden na de bezetting hun wapens niet zomaar inleveren. Dit zorgde voor een sfeer van constante dreiging voor België, wiens legitimiteit grotendeels via de geallieerde bezetting kon gehandhaafd blijven. In deze gespannen sfeer was er geen ruimte voor een milde aanpak van collaborateurs. De strafmaatregelen werden bepaald door het militair gerecht. Dit instituut was niet in staat om de omvang van de dossiers te behandelen waardoor men militaire rechtbanken in der haast creëerde en net afgestudeerde doctors in de Rechten aan het werk werden gezet. Deze infrastructuur in samenspel met de druk van verzetsbewegingen gaf aanleiding tot een subjectieve rechtsbedeling. Straffen voor dezelfde misdrijven varieerden naargelang de plaats en tijd.³¹⁶ Het aantal verdachten liep op tot een half miljoen. Hierin had het militair gerechtshof sterk gefilterd om de werklast te verlichten.³¹⁷ De verschillende partijen hadden een andere visie. De communisten kozen, logischerwijze gezien hun verzetsgeschiedenis, de kant van de harde repressie. De socialisten waren ook voor een harde repressie maar moesten balanceren tussen het Vlaamse en Waalse kiespubliek.³¹⁸ Onder Achiel Van Acker werd gekozen voor een pragmatische aanpak waarbij de repressie niet in de weg mocht staan van de heropbouw van het land: kleine misdrijven moesten snel worden afgehandeld en economische collaborateurs die het pad van het minste kwaad hadden gekozen werden niet vervolgd.³¹⁹ De CVP had in de eerste jaren, ondanks de oproep van enkele leden, geen standpunt ingenomen inzake de repressie. In het Kerstprogramma werden vooral strafmaatregelen geëist voor de leiders en de grote collaborateurs. Hierdoor kon de repressie snel verlopen en was er geen ruimte voor amnestie.³²⁰ De activiteiten van bepaalde instituten uit de Katholieke zuil tijdens de bezetting en de banden met politiek rechts in Vlaanderen zorgden dat een milde repressie gunstig was om bepaalde leden te recupereren.³²¹ De CVP had ook electoraal te winnen bij een milde repressie. Met de latere verruimingsoperatie kon ze een rechts en Vlaams-nationalistisch kiespubliek aantrekken en de verloren stemmen voor haar winnen.³²² Tegelijk ging de CVP in tegen de Waalse vleugel van de partij die buitenspel werd gezet.³²³ Colignon en Kesteloot zien een trend van langere duur die volgens hen de milde repressiehouding teweegbracht: het onderwijs, de mentaliteit en de culturele politiek.³²⁴ De katholieken zagen in de harde standpunten van de Communisten een directe aanval op de katholieke zuil. Het vermoeden van een onzichtbare invloed van Moskou op het hele gebeuren lag voor de hand. Door te focussen op de invloed van de communisten wist Van Acker tijdelijk de druk van de ketel te halen en tegelijk een politieke tegenstander te muilkorven.³²⁵ De kwestie had dus op

³¹⁵ Rooms, "Perceptie Is Realiteit," 64.

³¹⁶ Luykx en Platel, "Politieke Geschiedenis" II: 453.

³¹⁷ Luykx en Platel, "Politieke Geschiedenis" II: 454.

³¹⁸ Colignon en Kesteloot, "Nazis durant les guerres...", 119.

³¹⁹ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 131-132, 342.

³²⁰ Beke, *De Ziel Van Een Zuil*, 405.

³²¹ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 207.

Wils, "Mouvements linguistiques," 73.

³²² Koen Aerts, "De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog: beeldvorming en onderzoek," BIJDRAGEN TOT DE EIGENTIJDSE GESCHIEDENIS= CAHIERS D'HISTOIRE DU TEMPS PRÉSENT 21 (2009): 48.

Scheltiens, *Met dank aan de overkant*, 181-182.

³²³ Colignon en Kesteloot, "Nazis durant les guerres...", 148.

³²⁴ Colignon en Kesteloot, "Nazis durant les guerres...", 156.

³²⁵ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 150 - 151.

electoraal vlak een grote waarde voor allerhande politieke strekkingen. De Vlaamse Concentratie was de partij die de Vlaamse belangen opnieuw op de agenda plaatste. Deze partij was eerder een drukkingpartij voor de CVP die vreesde stemmen te verliezen en zodoende verplicht werd toegevingen te doen aan de Vlaams-nationalistische kringen.³²⁶ De Liberale Partij had op de eerste naoorlogse congressen maatregelen vooropgesteld die in lijn lagen met hun standpunten omtrent de collaboratie in de Eerste Wereldoorlog: een strenge epuratie en de terugvordering van ongeoorloofde winsten. Zoals reeds eerder vermeld was dit harde standpunt mogelijk bij het gebrek van een sterke groep Vlaamse liberalen.³²⁷ De slachtofferrol werd door collaborateurs toegeëigend tegen de Belgische Staat.³²⁸ De strafuitspraken van de militaire tribunalen stond nochtans los van de politieke agenda's van de verschillende groepen: de doelgerichte focus op de Vlaamse Beweging is een mythe.³²⁹ De beeldvorming over de collaboratie kreeg gelijkenissen met die van de Eerste Wereldoorlog waarbij het landsverraad werd vergoelikt voor hun verdediging van de Vlaamse zaak.³³⁰ Het Vlaams-nationalisme plooid terug op haar voormalige vorm van tijdens het Interbellum. Ditmaal hing het Vlaams-nationalisme vast aan de katholieke partij waarbinnen een breder gedragen Vlaamse dominantie werd uitgebouwd.³³¹ De verdeeldheid over deze kwestie volgde in de eerste jaren na de oorlog eerder een links-rechts tegenstelling dan een tegenstelling tussen gemeenschappen. Er waren ook Waalse en francofone groepen die de repressie wilden hanteren om komaf te maken met de Vlaamse Beweging.³³² Beide kampen maakten van de repressie een communautaire kwestie. De verruimingsoperatie gaf echter de mogelijkheid om het communautaire te koppelen aan een bredere links-rechts tegenstelling. Voorts waren de partijen intern verdeeld. Er werd al gewezen op de Waalse vleugel binnen de CVP, maar ook de belgicisten binnen de partij waren voor een harde repressie te vinden. Binnen de BSP en de Liberale Partij waren intern gematigdere stemmen terug te vinden met het oog op een vlotte heropbouw.³³³ Op 14 juni 1948 werd een wet doorgevoerd waarbij alle getroffen, die geen criminele daden hadden verricht, via correctionele rechtbanken hun politieke en burgerlijke rechten opnieuw konden verkrijgen. Het repressieprobleem bleef zwaar doorwegen en had op 18 november 1948, na de mobilisatie van patriottische milieus en protest van de K.P., het ontslag van de minister van Justitie Paul Struye tot gevolg gehad.³³⁴ Het duurde tot 1949 vooraleer de eis tot amnestie op de politieke agenda verscheen door de, voornamelijk in Antwerpen gebaseerde, Vlaamse Concentratie. Paul Willem Segers, Jef Deschuyffeleer en Karel van Cauwelaert moesten de amnestie verwezenlijken. Segers argumenteerde dat de nationale eenheid pas kon worden bereikt als er vertegenwoordigers van de slachtoffers van de repressie en epuratie werden opgenomen in de CVP.³³⁵ Bij de regering-Duvieusart van 8 juni 1950 werd door voorzitter Van der Straten Waillet gevraagd, in naam van het Nationaal

³²⁶ Beke, *De Ziel Van Een Zuil*, 362.

³²⁷ Wilquet, "Regeringsdeelnemingen," 292.

Colignon en Kesteloot, "*Nazis durant les guerres...*", 119.

³²⁸ Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 35.

Conway, *The Sorrows of Belgium*, 256.

³²⁹ Rooms, "Perceptie Is Realiteit," 61.

Aerts, "De bestraffing van de collaboratie," 42.

³³⁰ Colignon en Kesteloot, "*Nazis durant les guerres...*", 147.

³³¹ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 257-258.

³³² Colignon en Kesteloot, "*Nazis durant les guerres...*", 147-148.

³³³ Rooms, "Perceptie Is Realiteit," 61.

³³⁴ Pieter Lagrou, "Welk vaderland voor de vaderlandslievende verenigingen? Oorlogsslachtoffers en verzetsveteranen en de nationale kwestie, 1945-1960," *Cahiers d'histoire du temps présent* 3 (1997): 149.

³³⁵ Beke, *De Ziel Van Een Zuil*, 362 - 363.

Comité, dat er in de regeringsverklaring aandacht kwam voor de repressie en de Vlaams-Waalse verhoudingen.³³⁶ Hieronder volgt een opsomming van de aandachtspunten van de CVP. Algemene amnestie werd van de tafel geveegd maar er kwam ruimte voor individuele aanpassingen. Ten eerste werd het strafrecht wederom toegepast in traditionele wijze: er kwam een focus op herintegratie van incivieken. De doodstraf werd vervangen door vrijheidsberoving en de wet-Lejeune werd toegepast op politieke gevangenen. Vervolgens werd er aandacht geschonken aan de teruggave van politieke rechten en rechten in de privésfeer. Als derde punt waren de schadevergoedingen aan de staat en de financiële sancties een knelpunt. Als laatste punt waren er de tuchtstraffen van politieke mandatarissen en ambtenaren die men wilde verhelpen.³³⁷ Met de regering-Pholien werd de repressie niet opgenomen in de regeringsverklaring. Ludovic Moyersoen werd benoemd tot minister van Justitie als toegeving.³³⁸ Hij maakte werk van de hierboven beschreven aandachtspunten. De kwestie zal tot in de jaren 1950 politieke gevolgen teweegbrengen.³³⁹ Het verdere verloop van de Koude Oorlog en een mogelijke collaboratie met de Sovjet-Unie hield in dat de communisten steeds minder aanhang kenden onder oud-verzetslieden. De opnieuw opkomende Vlaamse Beweging en de opkomst van de communautaire problematiek, waarin de kwestie zich wist te nestelen, wakkerde het debat terug aan.³⁴⁰ Els Witte en Harry Van Velthoven stellen dat deze periode een uitgelezen kans gaf aan de Belgische Staat om via de repressie het unionisme nogmaals de sterkste ideologie te maken in het land.³⁴¹ De voorgaande kwesties domineerden, naast de heropbouw van het land, het politieke toneel. Na de Koningskwestie werd de oudste breuklijn opnieuw dominant door de schoolstrijd.

Schoolstrijd:

Els Witte schreef in haar artikel “ ‘*Une question de conscience*’ Over de houding van de Belgische katholieken tegenover het openbaar onderwijs en de betekenis van de schoolpactperiode (1945 – 1963) in deze relatie.” dat men de schoolstrijd kan herleiden tot een conflict tussen de aanhangers van het katholieke onderwijs en de aanhangers van het openbaar onderwijs.³⁴² De zuilen mobiliseerden zich langs de confessionele breuklijn. De schoolstrijd liep ongeveer van 1950 tot 1958. Gezien de focus van dit werk op de periode tussen 1945-1951 wordt in dit werk vooral gekeken naar de aanvang van de Schoolstrijd. Sinds 1945 had men de onderwijshervorming reeds op de agenda staan. Het onderwijs was al sinds de oprichting van de Belgische Staat op verscheidene momenten het centrale discussiepunt geweest tijdens verkiezingsperiodes. Het was het onderwijsbeleid van C. Huysmans, omtrent de subsidiëring van het vrij technisch onderwijs, tijdens de regering Spaak-Eyskens die ditmaal het startschot gaf voor de Schoolstrijd. Hierbij stond de CVP als voorstander van het subsidiëren van het vrij onderwijs, met name het secundaire onderwijs, tegenover de Communisten, Socialisten en de Liberalen die het rijksonderwijs propageerden.³⁴³ De katholieken hielden na de Tweede Wereldoorlog het Katholieke Onderwijs als dominante factor terwijl er in het Openbaar Onderwijs rekening werd gehouden met de eisen uit katholieke hoek.³⁴⁴ Sinds de invoering

³³⁶ Beke, *De Ziel Van Een Zuil*, 394.

³³⁷ Beke, *De Ziel Van Een Zuil*, 404.

³³⁸ Moyersoen had sterke banden met de Vlaamse Concentratie.

³³⁹ Luykx en Platel, “*Politieke Geschiedenis*” II: 457.

³⁴⁰ Luykx en Platel, “*Politieke Geschiedenis*” II: 456.

³⁴¹ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 41.

³⁴² Els Witte, Jan De Groof en Jeffrey Tyssens, *Het Schoolpact Van 1958 : Ontstaan, Grondlijnen en Toepassing Van Een Belgisch Compromis*, (Leuven: Garant, 1999), 433.

³⁴³ Luykx en Platel, “*Politieke Geschiedenis*” II: 467.

³⁴⁴ Witte et al., *Het Schoolpact*, 463.

van het enkelvoudig algemeen stemrecht en haar gevolgen was een deel van de Liberale Partij, volgens Jan Fransen en Liesje Raemdonck, van mening dat men regeringscoalities met de katholieken moest vormen. De electorale achteruitgang van de Liberale Partij had tot gevolg dat men de pragmatische aanpak van tijdens het Interbellum bleef aanhangen: om regeringsdeelname te verzekeren kon men mogelijke coalitiepartners niet bekampen. De onderwijspolitiek werd in de ijskast gestoken.³⁴⁵ Een voorbeeld hiervan is de aanvaarding van het subsidiestelsel voor het vrije onderwijs. Na de Tweede Wereldoorlog waren er voorstanders van het pluralisme te vinden in de Katholieke Partij. De eis tot uitbreiding van de niet-confessionele moraal kreeg meer beweegruimte en er werd een gematigde houding aangenomen op vlak van het onderwijs. Een grote stijging in het bevolkingsaantal ging gepaard met een grotere eis tot scholing. Dit had serieuze gevolgen voor het Katholieke Onderwijs.³⁴⁶ Het middelbare onderwijs nam in de naoorlogse periode aanzienlijk toe en daarmee de financiële en politieke gevolgen. Het Katholieke Onderwijs beschikte niet over genoeg middelen om de expansie op te vangen. Voorts zou de eis tot verlenging van de leerplicht de financiële kosten nog meer doen stijgen. De vraag naar een professionalisering van het personeel was een tweede gevolg. Verder kwam er een oproep tot rationalisering van het Vrij Technisch Onderwijs, tot groot ongenoegen van de katholieken. Deze heikele punten stonden echter in de schaduw van de heropbouw van het land, de repressie, collaboratie en de nakende Koningskwesatie. De gematigde houding van de CVP, en andere partijen, in samenspel met de aanwezigheid van andere kwesties zorgden voor een rustig klimaat in het onderwijsbeleid. Toen de CVP uit de regering stapte in 1945 wegens de Koningskwesatie creëerde dit wel een mogelijkheid tot expansie van het Rijksonderwijs.³⁴⁷ In 1947 verstuurde socialistisch minister van openbaar onderwijs Camille Huysmans een circulaire rond die voorstelde dat elke ouder een formulier zou krijgen waarin de keuze tussen godsdienst of moraal werd vastgesteld. Dit lokte heftige reacties uit bij de katholieken met een crisis in de coalitie tot gevolg. Uiteindelijk werd het vak herbenoemd naar niet-confessionele moraal en hadden de ouders de optie hun keuze te herzien.³⁴⁸ In maart 1947 werd de regering-Spaak II opgericht en belandden de liberalen in de oppositie. De liberalen gingen in de oppositie de belangen van het officieel onderwijs behartigen en de socialistische toegevingen aan de katholieken bekritisieren. De latere homogene regeringen van de CVP gebruikten staatsgeld om het katholieke onderwijs uit te bouwen, wat de schoolstrijd opnieuw op de voorgrond plaatste bij de volgende verkiezingen. Rooms vat de Schoolstrijd als volgt samen: *“Naast het feit dat de schoolstrijd op het levensbeschouwelijke kan beschouwd worden als de strijd om de ziel van het kind en, politiek gezien, als de strijd om het toekomstige electoraal publiek, was de schoolstrijd zoals gezien ook een situatie waarbij de grote politieke families opnieuw hun draagvlak wensten te testen.”* Voorts ziet Rooms voor de schoolstrijd ook een rol weggelegd in de communautaire breuklijn: *“De koningskwesatie en de schoolstrijd zouden duidelijk maken dat beide gemeenschappen vanuit een ander mentaal kader ageerden, en dat het water tussen de Vlamingen en Walen dieper was dan enkel het taalpolitieke terrein.”*³⁴⁹ Nu de politieke en, in mindere mate, sociaaleconomische context is uitgelijnd, wordt het identiteitsvormingsproces binnen de Belgische Staat toegelicht. Deze turbulente periode met op het einde een homogene CVP-regering op een moment wanneer de democratie op haar hoogtepunt stond liet in Wallonië een bittere nasmaak achter. De legitimiteit van de regering ten opzichte van de

³⁴⁵ Witte et al., *Het Schoolpact*, 529 - 533.

³⁴⁶ Marcel Bots, “Laïciteit en onderwijs,” In *Het Liberalisme In België : Tweehonderd Jaar Geschiedenis*, eds. Hervé Hasquin en Adriaan Verhulst, (Brussel: Delta, 1989), 158.

³⁴⁷ Beke, *De Ziel Van Een Zuil*, 98 - 100.

³⁴⁸ Witte et al., *Het Schoolpact*, 471-473.

³⁴⁹ Rooms, “Perceptie Is Realiteit,” 74 en 79.

Waalse bevolking werd in vraag gesteld. Wanneer een bepaalde vorm van nationalisme de machtshebbers als niet-representatief aanschouwt is er volgens Conversi sprake van sub-staatsnationalisme. Nationalisme kan, volgens Gellner, dienst doen als een legitimerend middel van de politieke machthebbers: de politici moeten tot de natie behoren van hun onderdanen. Was er sprake van een politieke machtsstrijd waarbij men poogde de staat als illegitiem af te beelden om zo de eigen legitimiteit te versterken?³⁵⁰ Was er sprake van een sub-staatsnationalisme in België?

Identiteit en de Belgische Staat:

België had sinds haar ontstaan nood aan een gedeelde identiteit met historische wortels die breed zou worden gedragen door de bevolking. Deze identiteit werd mede o.a. geconstrueerd door een subjectieve keuze van de elite over wat wel en niet deel ging uitmaken van de identiteit. Identiteit werd gelijktijdig vormgegeven door wat de bevolking aanvaardde en wat de historische en contextuele factoren toelieten. Volgens Marnix Beyen en Johan Verberckmoes is identiteit een subjectieve en normatieve keuze van kenmerken door de elite: *“Als opiniemakers schoven zij door henzelf geapprecieerde karaktertrekken of vormen van cultuur naar voren als typerend voor de identiteit van ‘hun’ natie, voor het karakter van ‘hun’ volk.”*³⁵¹ Volgens Beyen en Verberckmoes ontstaat een collectieve identiteit uit een voortdurende wisselwerking tussen culturele normen en sociale praktijken.³⁵² De Belgische Staat werd mogelijk gemaakt door het monsterverbond van twee elitaire kringen die voornamelijk waren verbonden door hun strijd tegen de Nederlandse bezetter. Aanvankelijk was de elitaire strijd hoofdzakelijk te situeren op de confessionele breuklijn maar naarmate de tijd vorderde zouden elitaire conflicten zich op de communautaire breuklijn vestigen: taal werd een politiek strijdmiddel. De stijgende taalconflicten zijn een gevolg, volgens Inglehart en Woodward, van de uitbreiding van de elite en de verdere democratisering: waar het relatief simpel is een taal op te leggen aan een kleine elite, is dit een andere zaak voor de bredere bevolking.³⁵³ Conway merkt op dat men bij het schrijven van de geschiedenis van de Waalse of Vlaamse Beweging vaak het Belgisch nationalisme als onbestaande afdoet. Nochtans hadden de Vlaamse en de Waalse Beweging aanvankelijk niet de Belgische Staat in vraag gesteld. De Belgische identiteit was doorgaans tot de jaren zestig sterker aanwezig dan de Vlaamse, Waalse of francofone. Vlaanderen en Wallonië zijn als politieke gemeenschap niet meer of minder logisch dan de Belgische, volgens Conway: het is de verhouding tussen de verschillende identiteiten die wisselde naargelang de periode.³⁵⁴ Het thema van de vreemde overheersing en de wil voor vrijheid/onafhankelijkheid werd de Belgische identiteit toegeschreven en zo ver mogelijk in de geschiedenis getraceerd. De strijd tegen vreemde overheersers werd een deel van de herdenkingspolitiek waarin de regionale identiteiten geen betekenis hadden.³⁵⁵ Waar in de beginjaren de Belgische identiteit werd uitgewerkt, kreeg deze na verloop van tijd concurrentie van de Vlaamse en vervolgens de Waalse identiteit. Het sub-staatsnationalisme van Conversi was op bepaalde momenten sterk aanwezig in de Belgische geschiedenis. Zoals de beschrijving van de verschillende kwesties aangeeft, zagen zowel de Vlaamse als de Waalse Beweging de Belgische regering op bepaalde momenten als illegitiem (supra). Conway ziet in de democratisering, die in 1919 een grote sprong maakte, een trend waarbij de Franstalige

³⁵⁰ Zoals geciteerd in: Sinardet, "Vlaamse en Franstalige media," 54.

³⁵¹ Beyen en Verberckmoes, "Humor en collectieve identiteit," 11.

³⁵² Beyen en Verberckmoes, "Humor en collectieve identiteit," 13.

³⁵³ Inglehart en Woodward, "Language conflicts," 40.

Martin O. Heisler, "Managing ethnic conflict in Belgium," In *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 433.1 (1977): 36.

³⁵⁴ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 369.

³⁵⁵ Franssen, *Herdenking, Verbeelding En Identiteit*, 48-51.

politieke elite steeds meer haar macht moest delen met mensen uit de verschillende zuilen en gemeenschappen. De machthebbende politieke elite had baat bij een Belgische staatsstructuur en vrijwaarde op momenten van crisis deze structuur. Dit was o.a. het geval bij de Koningskwesitie waarbij België het referentiekader bleef bij de traditionele partijen en de heropbouw centraal stond. De Belgisch gezinde elite zou echter in de jaren zestig vervangen worden door de regionale elites.³⁵⁶ Het zouden deze elites zijn die baat hadden bij een federalisering van de staat waardoor ze hun eigen identiteit konden uitbouwen met politieke middelen.³⁵⁷ Het was voor de regionale elite makkelijker om een machtspositie uit te werken binnen de eigen regio dan deel uit te maken van een staat waarin ze, al dan niet vanuit een minderheidspositie, de macht moesten delen.³⁵⁸ Anderzijds kan men meer middelen aanwerven binnen het grotere geheel dan wanneer men afscheurt. De politieke elite staat voor een dilemma. Witte en Van Velthoven stellen dat de Belgische identiteit nog niet voldoende ontwikkeld was vooraleer de regionale bewegingen opkwamen in beide gewesten en daarmee België een wilsnatie was gebleven.³⁵⁹ De Waalse identiteit werd wel later door de bevolking opgenomen dan haar Vlaamse tegenhanger in Vlaanderen.³⁶⁰ Volgens André Lecours was de Belgische Staat ontstaan uit een eliteconflict en werd de idee van een Belgische staat niet breed gedragen bij de bevolking. De Vlaamse en Waalse Beweging zijn volgens Lecours een product van een strijd tussen twee elites binnen de Belgische staat.³⁶¹ Daar de Belgische Staat de facto het Frans als dominante taal propageerde, gaf dit de opkomende Vlaamse elite de mogelijkheid om een substaatsnationalisme uit te werken waarin taaleisen een prominente rol speelden. Zoals reeds onder de communautaire kwestie werd opgemerkt is, naast taal, een gedeelde sociaaleconomische ruimte een vereiste om een gemeenschapsgevoel te ontwikkelen.³⁶² Ook dit aspect was grotendeels afwezig door de grote verschillen tussen de Vlaamse en Waalse economische ruimte en Brusselse hoofdstad als financieel centrum tussen beiden. Voorts was taal, zoals reeds werd besproken, een belangrijk gegeven in de sociale mobiliteit in België. Zowel economisch als qua taal waren beide landsdelen verschillend, wat een andere identiteitsvorming in de hand werkte. België was een gemeenschap die verenigd was in de normen en waarden van de Grondwet. Het is die nadruk van de Belgische identiteit op de Grondwet die, aldus Conway, politieke verandering blokkeerde.³⁶³ De band tussen Grondwet en nationale identiteit zorgde voor een conservatieve houding die haaks stond op verregaande aanpassingen.

Binnen het Belgische kader werd in de Waalse Beweging het beeld van de Vlaamse "Andere" ontwikkeld: medelijden en onderschatting in tijden van macht, diabolisering en overschatting in tijden van dreiging.³⁶⁴ De Waalse Beweging zag een germanisering van het bestuur, naast de katholieke regeringen, als een zoveelste vergroting van de Vlaamse overmacht binnen de Belgische

³⁵⁶ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 381.

Liesbet Hooghe, "Belgium: From regionalism to federalism," *Regional & Federal Studies* 3.1 (1993): 45.

³⁵⁷ Esman, "The state and language policy," 387.

Heisler, "Managing ethnic conflict," 35.

Rooms, "Perceptie Is Realiteit," 23.

³⁵⁸ Inglehart en Woodward, "Language conflicts," 29.

³⁵⁹ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 31 - 32.

³⁶⁰ Lecours, "Political institutions," 60.

³⁶¹ Lecours, "Political institutions," 54.

³⁶² Anderson, *Imagined community*, 64.

³⁶³ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 252.

³⁶⁴ Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 13.

Staat.³⁶⁵ Het Frans spreken werd geprofileerd als een vorm van trouw aan de Belgische staat.³⁶⁶ Er kwam een etnische dimensie in de beweging: Wallonië moest Franstalig blijven en onder bevoegdheid van Waalse ambtenaren. Zowel op de taal als het Vlaamse volk werd neergekeken. Met het congres van 1905 wou de Waalse Beweging op zoek gaan naar de Waalse ziel: een culturele gemeenschap. Dit vond niet toevallig plaats na de verloren strijd tegen de gelijkheidswet: men verloor stilaan terrein in de taalstrijd. Deze ontwikkelingen gingen gepaard met het opschuiven van het centrum van de Waalse Beweging uit Brussel naar Luik.³⁶⁷ Men wou naast taal ook emotionele bindmiddelen voor de Waalse gemeenschap. Hierbij moest men zich definiëren ten opzichte van “*de Andere*”. Zich spiegelen aan de Vlaming verliep vlotter dan zich afzetten tegen een Belgische of francofone “*Andere*”. De evolutie naar een eigen afgelijnde identiteit kan als gevolg worden gezien van de opkomende minderheidspositie van Wallonië in België: Vlaanderen domineerde geografisch terwijl de Katholieke Partij de politiek beheerste.³⁶⁸ Zoals onder het communautaire werd besproken, kwam er na 1912 een nieuwe eis op de agenda: door Walen gerepresenteerd worden in de regering.³⁶⁹ Hier werd de legitimiteit van de regering openlijk in vraag gesteld. De Waalse Beweging wist zich voor de Eerste Wereldoorlog te vestigen met instituten zoals de *Assemblée Wallonne*. De beweging bleef echter wel binnen het Belgische kader maar zag zich als een aparte entiteit in de staat. Naast de dominante taalstrijd werden ook economische, politieke en identitaire eisen gesteld, zoals een administratieve scheiding, waarover de beweging intern verdeeld was. Er waren twee stromingen: de stroming die vocht voor de taalvrijheid en de federalistische. De taalstrijd was het grootste bindmiddel en obstakel in het afbakenen van de Waalse identiteit. De beweging was nog klein en voornamelijk een stedelijk fenomeen met Luik, Brussel en Henegouwen als hoofdplaatsen.³⁷⁰ De band met Brussel was de voornaamste reden voor incoherentie in de eisen van de Waalse Beweging. De Waalse inwoners van Brussel hadden zich verenigd in een dertigtal verenigingen en waren in eerste zin Walen, geen Brusselaars of francofonen.³⁷¹

De Eerste Wereldoorlog en het interbellum hadden verschillende gevolgen voor de twee bewegingen waarvan de oorzaken reeds werden aangehaald onder de verschillende kwesties (supra). De Waalse Beweging verloor invloed aan het Belgisch patriottisme terwijl de Vlaamse Beweging gesterkt werd.³⁷² Brussel werd een centrum van Belgisch patriottisme.³⁷³ In deze periode gingen de twee bewegingen herdenkingen, evenementen etc. zich toe-eigenen die reeds in een Belgisch kader waren gegoten. De revolutie van 1830 kreeg bijvoorbeeld een Waals karakter, tegen de taalpolitiek van Willem I. Het Vlaamse activisme werd ondertussen in Brussel door alle groepen veroordeeld. Het opkomende federalisme zou desalniettemin geen voedingsbodem kennen te Brussel, waar men

³⁶⁵ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 38.

Wils, “Mouvements linguistiques,” 61.

³⁶⁶ Kesteloot, “Waalse Beweging en nationale identiteit,” 161.

³⁶⁷ Kesteloot, “Waalse Beweging en nationale identiteit,” 165.

³⁶⁸ Tussen 1884 en 1902 had maar 1 Waalse verkozen een ministerpost ingenomen.

³⁶⁹ Kesteloot, “Mouvement wallon et identité nationale,” 26.

³⁷⁰ Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 19 - 21.

Wils, “Mouvements linguistiques,” 63.

³⁷¹ Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 38-39.

³⁷² Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 24.

Conway, *The Sorrows of Belgium*, 369.

³⁷³ Franssen, *Herdenking, Verbeelding En Identiteit*, 63.

Laurence Van Ypersele, Emmanuel Debruyne en Chantal Kesteloot. *Brussel, la mémoire et la guerre (1914-2014)*. (Waterloo : Renaissance du livre, 2014), 319.

vasthield aan de taalstrijd binnen een Belgische unitaire staat.³⁷⁴ Het is in deze periode dat een nieuwe stereotypering van de Vlaming het licht zag: de associatie met de Duitse bezetter. Tegelijk kon er geen sprake meer zijn van separatisme binnen de Waalse Beweging daar deze werd geassocieerd met de voormalige bezetter en anti-patriottische gevoelens. De federalistische stroming won geleidelijk aan invloed terwijl de banden tussen de Brusselse en Waalse militanten verwaterden. Taalvrijheid werd vervangen door taalhomogeniteit in Vlaanderen en Wallonië. Men zag de taalvrijheid als een verloren strijd.³⁷⁵ De eis tot autonomie ging gepaard met een toenemende politisering van de Waalse Beweging vanuit Luik.³⁷⁶ De Brusselse Walen voelen zich in de steek gelaten en de reeds groeiende kloof in de beweging werd dieper. In Brussel bleef de taalstrijd het centrale thema.³⁷⁷ De Ligue contre la Flamandisation de Bruxelles werd opgericht. Deze zou uiteindelijk Le Bloc de la Liberté worden: een amalgaan van francofone en Waalse Bewegingen uit Brussel. Er werd vanuit die organisatie, met hulp van de gemeentes en de Brusselse ambtenarij, verzet geboden tegen de taalwetten.³⁷⁸ Sinds de taalwetten hadden de Vlaamse en Waalse Bewegingen nieuwe programmapunten die zich toespitsen op identiteit: economie, cultuur en buitenlandse politiek.³⁷⁹

Na de Tweede Wereldoorlog:

Volgens Lowe was er globale identiteitscrisis aan de gang na de Tweede Wereldoorlog en kregen naties te kampen met interne conflicten.³⁸⁰ Conway argumenteert desalniettemin dat de Belgische identiteit versterkt uit de oorlog kwam, net zoals bij de Eerste Wereldoorlog, en ziet de verdere ontwikkeling van de twee regionale bewegingen eerder als een gevolg van de politieke structuren van België dan van een zwakke Belgische natie. De Belgische staatsautoriteit werd hersteld en de Belgische identiteit genoot een patriottische heropleving. De separatistische elementen in de Vlaamse en Waalse Beweging werden tijdelijk het zwijgen opgelegd. De Vlaamse Beweging ging zich opnieuw binnen het Belgisch kader profileren.³⁸¹ Met de terugkeer van politieke spanning zwakte het gevoel van eenheid af maar bleef er een onderliggend discours van patriotisme aanwezig.³⁸² *“Belgium was widely perceived as a distinctive political community, built on the emotional importance of its local communities and the collective strength of its national institutions. Between the local and the national, the role of the provinces was sometimes invoked as a means of countering the centralizing tendencies of Brussels; but any more radical process of federalization, which would have led to the creation of unitary Flemish-Dutch or Walloon-francophone regions, would have contradicted the dominant perception of Belgian national identity.”*³⁸³ De Belgische identiteit werd als

³⁷⁴ Fransen, *Herdenking, Verbeelding En Identiteit*, 180-181.

Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 26.

³⁷⁵ Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 25-27.

Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 124 -125.

Kesteloot, “Waalse Beweging en nationale identiteit,” 169.

³⁷⁶ Kesteloot, “Waalse Beweging en nationale identiteit,” 168.

³⁷⁷ Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 32-33.

Kesteloot, “Waalse Beweging en nationale identiteit,” 169.

³⁷⁸ Witte en Van Velthoven, *Strijden om Taal*, 126.

³⁷⁹ Kesteloot, “Waalse Beweging en nationale identiteit,” 169.

³⁸⁰ Lowe, *Angst en vrijheid*, 371.

³⁸¹ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 369.

Colignon en Kesteloot, *“Nazis durant les guerres...”*, 131.

³⁸² Conway, *The Sorrows of Belgium*, 3, 238, 244.

³⁸³ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 253.

het ware boven de andere geplaatst: men was Belg en daarnaast Waal, Vlaming, Katholiek of Socialist. België is een vereniging van gemeenschappen met hun eigen kenmerken verenigd in hun Belg-zijn. Het lokale aan het nationale koppelen was geen nieuwe strategie van de naoorlogse periode: de nadruk op de broederband tussen Belgen onderling verving echter de vroegere nadruk op de natiestaat en de monarchie.³⁸⁴ Het koppelen van de Belgische identiteit aan waarden en normen was een evolutie van de naoorlogse periode. Het vieren van de Grondwet en de waarden van vrijheid en tolerantie zijn hier een voorbeeld van. Hard werk, individualisme en gezond verstand waren de eigenschappen van het Belg-zijn. Naast het patriottische was er een sociale en culturele identiteit ontwikkeld. Het patriotisme in België vertaalde zich wel moeilijk in politieke slagkracht: “[...] it was a patriotism that, through its emphasis on the collective values and shared identity of the Belgian people, rather than a single will or a unified people, proved resistant to political usage.”³⁸⁵

Volgens Conway lag het falen van de Belgische identiteit en de opkomst van de Waalse en Vlaamse identiteit in lijn met hun vermogen om de frustraties van de bevolking te capteren. De regionale identiteiten gaven gehoor aan de, voornamelijk sociaaleconomische, frustraties ten opzichte van de Belgische Staat tijdens de naoorlogse heropbouw.³⁸⁶ De sociale mobiliteit en integratie werd nog steeds door talige disputen verhinderd en de verandering in de economische macht tussen de regio's verdeelde het land: zowel Vlaanderen, Wallonië als Brussel voelden zich benadeeld.³⁸⁷ De stakingen, vooral geconcentreerd in stedelijk Wallonië, en de spanning omtrent de Koningskwesitie waren een indicatie van de frustraties. Het bredere gevoel van ongenoegen kwam voort uit aanpassingsmoeilijkheden na de bezetting en de kleine impact van de gemeenschap op haar einde.³⁸⁸ Er was ook een breed gedragen hoop op fundamentele veranderingen na de Tweede Wereldoorlog.³⁸⁹ De hoop op verandering vertaalde zich in nieuwe partijen en nieuwe gezichten. De nieuwe politieke partijen, zoals de UDB en de KP, werden echter langs de kant gezet door de twee grootste partijen. De CVP en BSP wisten zich vervolgens op te werpen als de voorvechters van respectievelijk de Vlaamse en de Waalse kiezer. Hierdoor werd er geen grote verandering op poten gezet maar eerder een terugkeer van de vooroorlogse periode verwezenlijkt. Voornamelijk te Brussel bleef men vasthangen aan het Belgische kader aangezien de regio noch bij Vlaanderen noch bij Wallonië wou aansluiten en het Belgisch patriotisme er na de Tweede Wereldoorlog nog steeds sterk gedijde.³⁹⁰ Het gebrek aan veranderingen binnen de Belgische structuren leidde uiteindelijk tot nieuwe regionale identiteiten die door een politieke klasse werden verdedigd en zich in de toekomst politiek profileerden.³⁹¹ De Vlaamse en Waalse Beweging bleven historische gebeurtenissen overnemen uit de Belgische geschiedschrijving en een regionale connotatie geven om de eigen identiteit te legitimeren.³⁹² De eis tot federalisering kwam opnieuw op de agenda met het Waals

³⁸⁴ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 249.

³⁸⁵ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 225.

³⁸⁶ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 376.

Bruno De Wever en Chantal Kesteloot. "When was the end of Belgium: explanations of the past." *JOURNAL OF BELGIAN HISTORY-REVUE BELGE D HISTOIRE CONTEMPORAINE-BELGISCH TIJDSCHRIFT VOOR NIEUWSTE GESCHIEDENIS* 42.4 (2012): 218.

³⁸⁷ Wils, "Mouvements linguistiques," 74.

³⁸⁸ Kesteloot, "Waalse Beweging en nationale identiteit," 171.

³⁸⁹ Lowe, *Angst en vrijheid*, 101.

³⁹⁰ Franssen, *Herdenking, Verbeelding En Identiteit*, 63-64.

³⁹¹ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 370-372, 376.

Wils, "Mouvements linguistiques," 80.

³⁹² Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 7.

congres van 1945. De verhoudingen waren omgedraaid: het was nu de Waalse Beweging die sceptisch stond tegenover de Belgische staat.³⁹³ Sub-staatsnationalisme won opnieuw terrein. De Vlaamse Beweging kon rekenen op een langere traditie waardoor ze een breder draagvlak kon uitbouwen. Het invloedsverschil op de publieke opinie tussen de Vlaamse en Waalse Beweging zou blijven tot de jaren zestig. Desondanks begon de Waalse Beweging in de naoorlogse periode buiten intellectuele kringen aanhang te verwerven: de taal-, politieke en economische conflicten die op het congres werden besproken mobiliseerden de massa beter dan een zuiver regionalistisch discours. Het Waalse nationalisme plaatste zich voornamelijk op de sociaaleconomische breuklijn. De visie van de Waalse politici omtrent het sociaaleconomisch beleid van de staat strookte niet met Brussel en Vlaanderen, waar het socialisme minder sterk stond.³⁹⁴ De discriminatoire behandelingen onder de bezetter in samenspel met de Koningskwesie, de collaboratie van prominente Vlaams-nationalisten diende als een katalysator van de tweedeling. Deze katalysator verdween echter met de afloop van de Koningskwesie en een economische heropleving in samenspel met de schoolstrijd bedaarde de communautaire spanningen.³⁹⁵ De Tweede Wereldoorlog verdiepte de kloof tussen de twee taalgemeenschappen en het stereotype waarbij de Vlaamse Beweging heulde met de vijand werd verstevigd terwijl het verzet een Waalse aangelegenheid werd. Zoals reeds eerder besproken werkte het feit dat Vlaamse katholieken de eis voor amnestie stelden en de latere verruimingsoperatie werkte die beeldvorming in de hand.³⁹⁶ Het anti-nationalisme werd aangevuld met antifascisme.³⁹⁷ De tweedeling in de beeldvorming was sterker aanwezig door een gefnuikt Belgisch patriotisme met de Koningskwesie.³⁹⁸ De oorlogsherinnering leende zich ook moeilijker tot een patriottisch discours met de snelle capitulatie en het gebrek aan wapenfeiten.³⁹⁹ De Koningskwesie bracht de Waalse minorisering sterker op de voorgrond.⁴⁰⁰ De angst voor een sterk Vlaanderen leefde in Wallonië, voornamelijk in Luik, en was een van de grote drijfveren van de Waalse Beweging.⁴⁰¹ De Koningskwesie was ook het eerste moment waarop de arbeidersklasse met André Renard op straat kwam samen met de Waalse Beweging. Het zal evenwel tot de jaren zestig duren vooraleer de Waalse Beweging terug een brede massa op straat kreeg.⁴⁰² De Koningskwesie en de volksraadpleging waren uitgelezen kansen om “*de Andere*” verder af te bakenen.⁴⁰³ De gespannen sfeer maakte een homogene CVP-regering mogelijk en liet geen gematigd standpunt toe waarin een unitaire oplossing zou worden gezocht voor de taalkwesie, Koningskwesie en de repressie- en amnestiekwesie. Zoals Jan Velaers en Herman van Goethem reeds opmerkten over de

³⁹³ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 369.

Wils, “Mouvements linguistiques,” 73.

³⁹⁴ Hooghe, “Belgium,” 46 en 52.

³⁹⁵ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 254.

Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 21.

Hooghe, “Belgium,” 45.

Chantal Kesteloot, “Waalse Beweging en nationale identiteit.” In *Nationalisme In België : Identiteiten In Beweging 1780-2000*. Eds. Deprez, Kas en Louis Vos. (Antwerpen: Houtekiet, 1999) 172-173.

³⁹⁶ Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 33-35.

³⁹⁷ Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 29.

³⁹⁸ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 246.

³⁹⁹ Fransen, *Herdenking, Verbeelding En Identiteit*, 76, 79, 87.

⁴⁰⁰ Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 35.

⁴⁰¹ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 8, 137.

⁴⁰² Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 36.

Scheltiens, *Met dank aan de overkant*, 166.

⁴⁰³ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 139.

Koningskwes­tie: “Na de bevrijding was er meestal slechts plaats voor zwart en wit, zelden voor grijs.”⁴⁰⁴ De nadruk van de twee grootste partijen op democratie, de Grondwet en het behoud van de monarchie hield de Koningskwes­tie echter min of meer binnen de perken en ver­meed een burgeroorlog: de Belgische Staat werd door de heersende politieke elite niet in vraag gesteld.⁴⁰⁵ Electoraal zag men een blijvende verdeeldheid in België: de CVP was nog steeds sterk verankerd in Vlaanderen terwijl de BSP in Wallonië de plak zwaaide. Dit zorgde er voor dat er een verschillende politieke elite ontstond die zich ten opzichte van een ander electoraat moest legitimeren. Heywood stelt dat “*People’s beliefs, symbols and values structure both their attitudes to the political process, and, crucially, their view of the regime in which they live- most particularly, whether or not they regard their regime as rightful or legitimate. Legitimacy is thus the key to political stability, and it is nothing less than the source of a regime’s survival and success.*”⁴⁰⁶ De homogene regering van de CVP ondermijnde deze legitimiteit in de Franstalige/Waalse politieke kringen. De terugkeer van de vorst, de amnestie en de wetten rond taal waren tegen hun belan­gen. Het was pas met de opkomst van de Schoolstrijd, die zich niet rechtstreeks op het communautaire richtte, dat er een politieke verademing kwam voor de communautaire breuklijn. Met de Schoolstrijd deemsterde de Waalse Beweging tijdelijk weg tot de jaren zestig. Martin Heisler argumenteert dat het net het ontbreken of niet overheersend aanwezig zijn van de twee oudere breuklijnen, socio-economisch en confessioneel, het communautaire conflict mogelijk maakte.⁴⁰⁷ Hoewel de confessionele breuklijn inderdaad niet in grote mate aanwezig was tot de schoolstrijd, kan men bepleiten dat de sociaaleconomische breuklijn zich steeds meer versmolt met de communautaire breuklijn (supra). Zoals door Els Witte werd geponeerd, raakten de breuklijnen steeds meer verstrengeld met als culminatiepunt de Koningskwes­tie.

Brussel en Wallonië: uiteenlopende belan­gen.

In de naoorlogse periode vergrootte de kloof tussen Brussel en Luik: Waalse militanten in Brussel bleven zich Waals voelen maar hun taaleisen behoorden tot het verleden wat Wallonië betrof (supra). In Brussel werden de bestaande banden versterkt met de Franstalige bevolking die de Franse taal ook als de enige taal beschouwden: de francofone Brusselse identiteit begon zich te ontwikkelen. Ook hier bloeide vooral in de jaren zestig een regionale beweging.⁴⁰⁸ De evolutie omtrent taaleisen is onnatuurlijk volgens Milton Esman. Doorgaans is de taal de doorslaggevende factor van eenheid binnen etnische bewegingen.⁴⁰⁹ Maar de verwaterde etnische band tussen Brussel en Wallonië verantwoordt het uiteengroeien van de twee groepen. Ook op vlak van patriotisme kenden de beide groepen een andere ontwikkeling: terwijl de Wallinganten in Luik op het Waalse congres van 1945 stemde voor de aansluiting bij Frankrijk en zich afzette tegen de naoorlogse politieke orde, bleef Brussel binnen het Belgische kader.⁴¹⁰ De Waalse Beweging begon zich steeds meer tegen Brussel te profileren en stelde de loyauteit van de Franstalige bourgeoisie aan

⁴⁰⁴ Velaers en Van Goethem, *Leopold III*, 994.

⁴⁰⁵ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 252.

⁴⁰⁶ Carl Devos, Kasper Ossenblok, Tony Valcke, Kristof Steyvers, Catharina Dehullu, Nicolas Boute­ca, Filip De Rynck, et al. *Een Plattegrond Van De Macht*. Ed. Carl Devos. 4^e ed. (Gent: Academia Press, 2016), 208.

⁴⁰⁷ Heisler, “Managing ethnic conflict,” 34 en 39.

⁴⁰⁸ Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 41-42.

Wils, “Mouvements linguistiques,” 81.

⁴⁰⁹ Esman, “The state and language policy,” 382.

⁴¹⁰ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 253.

Fransen, *Herdenking, Verbeelding En Identiteit*, 191.

de Belgische Staat in vraag.⁴¹¹ Dat Luik het centrum was van de Waalse Beweging ziet Conway als een terugkeer naar de geschiedenis voor de Franse Revolutie en het onafhankelijke prinsbisdom Luik in samenspel met de taalkundige en volkskundige erfenis van Wallonië. Luik had een eigen kapitaalkrachtige middenklasse en lokale banken die vroeger rivaliseerden met Brussel voor investeringen in de regio. Voorts was het prinsbisdom pas in 1815 toegevoegd aan de Zuidelijke Nederlanden. Deze banken zullen later worden opgenomen in de centraliserende financiële macht van de hoofdstad.⁴¹² De Waalse minorisering werd het meeste geproblematiseerd door de voornamelijk Luikse politieke elite waaruit het doorspijldde naar de lagere echelons van de maatschappij. De Luikse elite had met de Waalse Beweging ook haar eigen identiteit sterk gecultiveerd.⁴¹³ Door de groei van de kloof tussen Brussel en Luik zijn er volgens Liesbet Hooghe drie verschillende interetnische conflicten in België: Vlaams-nationalisme tegen Franstaligen, Waals nationalisme tegen Vlaanderen en Brussel en ten slotte de opkomende Brusselse identiteit tegen de Vlaamse en Waalse.⁴¹⁴ De hierboven besproken identiteitsvorming is geen maatstaf voor de publieke opinie binnen de regio's van België: het is voornamelijk de maatstaf voor de identiteitsvorming en de legitimering van de politieke elite in België. In de naoorlogse periode bleef de Waalse kwestie nog voornamelijk in politieke en intellectuele kringen circuleren waarvan de Koningskwestie een uitzondering vormde.⁴¹⁵ Men wist de bevolking op verhitte momenten wel te mobiliseren maar de federaliseringsgedachte werd niet breed gedragen bij de bevolking. De momenten van spanning kunnen echter indicaties zijn van een bepaalde identiteitsvorming: waar men de focus op legt in discours en cartoons, is een belangrijke aanwijzing. Voorts zal men geleidelijk aan de identiteit kunnen overleveren aan de bevolking, als ze er ontvankelijk voor is. Zoals eerder opgemerkt was het gebrek aan een sterke Belgische identiteit en het immobilisme van de Belgische staatsstructuren een cruciale factor voor de doorbraak van het sub-staatsnationalisme binnen de Vlaamse en Waalse regio's. De heersende en regionale elites politiseerden taal in plaats van tweetaligheid of eentaligheid te accepteren als oplossing. Het gebrek aan populaire nationale media was ook een teken aan de wand van het tanende Belgische gemeenschapsgevoel. De Waalse Beweging nam een speciale plaats in vanwege haar moeilijke zoektocht naar een eigen identiteit. Het Belgisch patriotisme, de (taal)banden met de hoofdstad, het spiegelen aan de Vlaamse "andere" waarmee nationalisme een negatieve lading kreeg en het gebrek aan een aanhang onder de massa bemoeilijkten die identiteitsvorming.⁴¹⁶ Zoals reeds aangehaald waren de vroege jaren zestig het kantelmoment in de Waalse en Vlaamse Bewegingen: Vlaanderen haalde Wallonië economisch in op het moment dat de Waalse Beweging opnieuw toenadering zocht tot de arbeidersklasse. Tot de jaren zestig hadden de traditionele partijen en haar zuilen geen ruimte gelaten voor regionale identiteiten.⁴¹⁷ Van Ginderachter concludeert het volgende: *"We kunnen het Wallonië van de Waalse*

⁴¹¹ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 255.

Fransen, *Herdenking, Verbeelding En Identiteit*, 252.

⁴¹² Christian Vandermortten, Pieter Saey en Christian Kesteloot. "Les fragments de la Belgique: la Flandre et la Wallonie existent-elles vraiment?," *Les Fractionnements sociaux de l'espace belge, Contradictions* 58-59 (1990): 15, 23.

⁴¹³ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 259, 261.

Kesteloot, "Mouvement wallon et identité nationale," 44-45.

⁴¹⁴ Hooghe, "Belgium," 48.

⁴¹⁵ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 260-261.

⁴¹⁶ Kesteloot, *Waals Regionalisme*, 47.

Wils, "Mouvements linguistiques," 81.

⁴¹⁷ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 2.

Lecours, "Political institutions," 61.

*Beweging wel degelijk als een natie in Andersoniaanse zin beschouwen. Het is nl. een verbeelde gemeenschap die een zekere mate van politieke zelfbeschikking nastreeft in naam van een voorvaderlijk verwant volk dat met de Waalse grond vergroeid is.*⁴¹⁸ In het onderzoek zal beken worden in welke mate en manier identiteit werd vormgegeven in de bestudeerde cartoons. Hieronder volgt een beschrijving van de cartoonist, het magazine en de krant om vervolgens de bronnenstudie aan te vangen.

Marcel Antoine:

*"The social origins, generation and recruitment of the caricaturist make possible a prediction as to the ultimate political commitments of the caricaturist; or at least, they provide data for the comprehension of his present loyalties."*⁴¹⁹ Dit citaat van Streicher vat kort samen waarom een biografische schets van de cartoonist essentieel is in het analyseren van politieke prenten. Waar Streicher oog heeft voor de cartoonist, wijst Sébastien Baudart op het feit dat een directe relatie tussen de redactie en de cartoonist wel enige vorm van sturing met zich zal meebrengen. Flink en Van Drunen zagen de medewerking tussen krant en cartoonist als een indicatie dat beide gemeenschappelijke belangen hadden.⁴²⁰ De relatie is vrij complex en moeilijk te achterhalen zonder het nodige bronnenmateriaal.⁴²¹ Hier wordt meteen gewezen op een empirisch obstakel bij deze analyse: het gebrek aan bronnenmateriaal. Waar het reeds ingewikkeld is om een biografische schets te gebruiken om politieke prenten beter te analyseren, is het verder onmogelijk om alle relevante data in kaart te brengen. Zowel Marcel Antoine als de krant en het magazine leverden weinig bronnenmateriaal op. Voor Marcel Antoine werd vooral informatie geput uit een biografie die de nadruk legde op zijn Brusselse karikatuur Slache. In deze biografie werd zijn werk bij *L'Action Libérale* en *Le Face à Main* niet vermeld, hoewel de figuur Slache in het magazine een wekelijkse column had. Marcel Antoine, geboren te Schaerbeek op 10-01-1897 en overleden te Luik op 14-04-1959, was een zanger en cartoonist. Hoewel hij geboren was in Brussel groeide hij op in de Ardennen.⁴²² Zijn middelbare onderwijs nam hij op te Brussel. Hij werd voornamelijk actief als humorist door de Eerste Wereldoorlog en zal tijdens het Interbellum in Parijse, Brusselse en Luikse bladen prenten publiceren. Voor de Tweede Wereldoorlog werkte hij bij *Radio-Belge* en *Radio-Schaerbeek* waar hij zijn band met een breed Brussels publiek cultiveerde.⁴²³ *Radio Schaerbeek* zou tijdens en na de Tweede Wereldoorlog worden opgedoekt wegens het verbod op privéradiostations. Deze vorm van censuur viel niet in goede aarde bij Antoine die zijn kritiek geregeld uitte via woord en beeld.⁴²⁴ Marcel Antoine maakte sketches over een Brussels figuur genaamd "Slache" voor de radio. Slache zou nog verschijnen in Spirou Magazine en Robbedoes' De Grootte Reis van Toone. Kort voor de oorlog richtte hij Slache Magazine op waarin hij Léon Degrelle en de nazi's bekritiseerde. Daarnaast schreef hij korte rijmpjes in *Pourquoi Pas?*. Hij werkte voornamelijk met de Liberale Partij samen en was hoofdcartoonist bij *L'Action Wallone* (1933 – 1940) onder Georges Thone en Georges Truffaut.⁴²⁵ Zijn cartoons waren een groot succes bij de lezers. De politieke prenten hadden als thema's de Waalse,

⁴¹⁸ Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 55.

⁴¹⁹ Lawrence H. Streicher, "On a theory of political caricature." *Comparative Studies in Society and History* 9.4 (1967);, 441.

⁴²⁰ Baudart, *Strips in de Belgische dagbladpers*, 90.

Evelien Flink en Anouk S. Van Drunen. *Politieke cartoons, verbeeldende kracht in de journalistiek*, 25.

⁴²¹ Baudart, *Strips in de Belgische dagbladpers*, 90.

⁴²² Georges Lebouc, *Marcel Antoine. Slache. Présentation de Georges Lebouc*. (Brussel: Racine, 2004), 14.

⁴²³ Lebouc, *Marcel Antoine*, 20 - 23.

⁴²⁴ Lebouc, *Marcel Antoine*, 14, 79, 129-130.

⁴²⁵ Lebouc, *Marcel Antoine*, 13.

nationale en internationale politiek. Tijdens zijn carrière bij L'Action Wallonne had hij vooral aandacht voor het rexisme, een onafhankelijk beleid en de Vlaamse extremisten. Er werd hem geen censuur opgelegd en zelfs aangemoedigd om reacties uit te lokken met zijn prenten. In 1940 richtte Marcel Antoine een eigen magazine op "*Almanach de Slache*" waarin verscheidene humoristen, onder ander Léo Campion, verschijnen met hun artikels en prenten. Hij hekelde in het magazine de neutraliteitspolitiek die werd gevoerd door de Belgische staat, de nazi's en de collaborateurs. Dit magazine was de voorloper van het latere *Pan* en hield op met bestaan na 15 uitgaven met de inval van de Duitsers.⁴²⁶ Tijdens en na de bezetting speelde hij mee in cabarets. Na de Tweede Wereldoorlog verdwenen deze cabaretierclubs van het toneel.⁴²⁷ Na de Tweede Wereldoorlog werkte hij voor o.a. *Le Pays Libre*, *L'Action Libérale*, *Le Face à Main* en verscheen hij soms in *La Dernière Heure*.⁴²⁸ *Pan*, een wekelijks humoristisch blad, werd samen met Léo Campion en Jean-Léo opgericht.⁴²⁹ Voorts tekende hij Bobby in *Le Soir* en Bill & Bull in *Bravo!* Hij was actief in het Luikse politieke milieu, nam deel aan politieke bijeenkomsten en debatten en haalde hier zijn thema's voor zijn cartoons. Na de Tweede Wereldoorlog waren zijn grootste thema's de verdediging van Wallonië, antiklerikalisme en mensenrechten, volgens de *Encyclopédie Du Mouvement Wallon*. Voorts was hij ook president van *La Mine Souriante*, opgericht door Marcel Antoine in 1928, waar humoristen vaak bijeenkwamen.⁴³⁰ In het jaar 1959 richtte hij het blad *Cancon* op maar dit werd zijn laatste project met zijn overlijden in datzelfde jaar. Antoine was een veelzijdig individu die op verschillende manieren humor aan de man bracht en satirische magazines wist op te richten.⁴³¹ Over de relatie tussen Marcel Antoine en zijn publiek werd er in zijn biografie geschreven dat hij nooit de grote massa achter zich had gekregen en meer gekend was in bepaalde milieus.⁴³² Het satirische blad *Pan* werd niet opgenomen in deze studie vanwege het kleine, specifieke publiek van het medium en er te weinig bronnenmateriaal voorhanden was.⁴³³ Voorts was Antoine niet meer de hoofdredacteur van het blad na 1948.⁴³⁴ Zijn werken uit *L'Action Libérale* en *Le Face à Main* zijn het studieobject van deze scriptie. Deze twee kranten waren moeilijk te bestuderen daar ze in centrale werken zoals: "*Evolutie van de communicatiemedia*" van Theo Luykx, "*De pers In België: het verhaal van de Belgische dagbladpers gisteren, vandaag en morgen.*" van Els de Bens en "*Le Monde de la presse en Belgique*" van Jean Gol niet werden besproken. Zoals reeds vermeld werd ook in de biografie van Marcel Antoine er niet naar verwezen. Het eigen onderzoek zal dus de voornaamste leidraad zijn in het situeren van de media.

Le Face à Main :

Le Face à Main was een Brussels tijdschrift, opgericht in 1925, met een wekelijkse uitgave onder de directie van Marcel Beaufays. Dit blad werd tijdens de bezetting tijdelijk stopgezet om na de bevrijding de productie te hervatten. Het blad had zowel een binnenlandse als een buitenlandse sectie en volgde de verschillende leiders en koningshuizen, wat duidelijk naar voren komt in de voorbladen van de verschillende edities. De cartoons die in het blad verschenen waren van zowel

⁴²⁶ Lebouc, *Marcel Antoine*, 99-100, 105, 125.

⁴²⁷ Lebouc, *Marcel Antoine*, 87.

⁴²⁸ Lebouc, *Marcel Antoine*, 140.

⁴²⁹ Lebouc, *Marcel Antoine*, 119.

⁴³⁰ Delforge, Paul, Marcel Antoine, in : *Encyclopédie Du Mouvement Wallon*, Deel I, (Charleroi: Institut Jules Destrée, 2000), 59.

⁴³¹ Lebouc, *Marcel Antoine*, 25.

⁴³² Lebouc, *Marcel Antoine*, 151.

⁴³³ Theo Luykx, *Evolutie Van De Communicatiemedia*. (Brussel: Elsevier-Sequoia, 1978) 537.

⁴³⁴ Lebouc, *Marcel Antoine*, 124.

apolitieke als politieke aard waarbij binnen- en buitenlandse onderwerpen werden aangekaart. Marcel Antoine voorzag de cartoons van het magazine, vaak met de titel *“La Filme de la semaine”*, alsook een kleine column *“Un mot de Slache”* waarin zijn karikatuur Slache geregeld de actualiteit op een humoristische wijze besprak. Tussen de column en de cartoon bestond geregeld een verband, hoewel de prent en tekst niet op dezelfde pagina werden gepubliceerd. Door de verwijzing naar een eigen geschreven column is het mogelijk om de eigen mening van Marcel Antoine te duiden, mits men rekening houdt met de verschillende vormen van censuur.⁴³⁵ Slache was reeds een gekende karikatuur van Radio Schaerbeek waarvoor hij 225 sketches had gemaakt. Het accent van Slache was gekozen om zo dicht mogelijk bij de Brusselse bevolking te staan: *“Un accent bruxellois qui ne peut être authentifié que par des oreilles bruxellois.”*⁴³⁶ In dit opzicht kan men al een soort van Brussels gemeenschapsgevoel opmerken: een karikatuur voor en door Brusselaars. Antoine was niet de enige cartoonist voor *Le Face à Main*. Andere cartoonisten vulden zijn plaats wanneer deze op reis ging of ziek was. Cartoons van o.a. Leo Wibbo en van De Baere vervingen echter steeds geregelder Marcel Antoine vanaf 1950-51. Er waren in de edities, waar Antoine de politieke cartoons had voorzien, ook andere cartoons aanwezig van louter diverterende aard. In een bepaalde editie zette Marcel Beaufays de lijnen uit voor het beleid van de krant. De krant was voor een harde bestraffing van incivieken en het belonen van verzetslieden. Het magazine poogde zich te engageren in een nationale hereniging. Voorts had magazine een familiaal karakter en poogde haar lezers te kunnen verenigen, bijleren en diverteren. Deze mededeling kwam op een moment waarop de spanningen omtrent de Koningskwestie opnieuw stegen en de homogene CVP-regering aan de macht kwam. *“Le “Face à Main” sera le magazine belge de réconciliation. [...] Nous essayons modestement, mais avec persévérance, comme nous l’avons promis dès le lendemain de la libération, de rapprocher tous nos compatriotes de bonne volonté dans un même effort vers le progrès.”*⁴³⁷ Het magazine bevond zich volgens een document van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel in de liberale sfeer en had een oplage van rond de 20 000.⁴³⁸ Historisch gezien was Brussel een liberaal bastion, zeker tot 1919 met de invoering van het algemeen stemrecht. De Brusselse liberalen waren vaak in conflict met de katholieke nationale regeringen na het uiteenvallen van het Unionisme. Het was ook in het stadhuis van Brussel dat het eerste Liberale Congres (14 juli 1846) plaatsvond. In de daaropvolgende jaren bleven de liberale gemeentelijke besturen en de, vaak katholieke, nationale regering botsen met knelpunten zoals de schoolstrijd en heerste een interne liberale verdeeldheid tussen conservatieven en progressisten.⁴³⁹

L’Action Libérale:

L’Action Libérale was de officiële krant van de Luikse Liberale Federatie. De krant werd maandelijks uitgegeven en kende een oplage van rond de 150 000 exemplaren.⁴⁴⁰ Luik was, net zoals Brussel, een liberaal bastion. Zoals eerder vermeld, had de politieke elite van de stad een uitgesproken regionale visie op de politiek. De artikels werden in de krant vaak geschreven door liberale ministers, meestal afkomstig uit Luik, zoals Auguste Buisseret, Jean Rey en Maurice Destenay die harde standpunten articuleerden. Een voorbeeld: *“de CVP is een klerikale partij waarbij gedweept wordt met*

⁴³⁵ Lebouc, *Marcel Antoine*, 143.

⁴³⁶ Lebouc, *Marcel Antoine*, 27-29.

⁴³⁷ *Le Face à Main*, 17-06-1950, jg. 26, nr 24. Pagina 21. Liberaal Archief.

⁴³⁸ *La Presse Belge*. (Bruxelles: Ministère des affaires étrangères et du commerce extérieur, 1954), 19.

⁴³⁹ Tania Van Acker, “Een liberale stad: Brussel,” In *Het Liberalisme In België : Tweehonderd Jaar Geschiedenis*, eds. Hervé Hasquin en Adriaan Verhulst, (Brussel: Delta, 1989), 298.

⁴⁴⁰ *L’action Libérale*, 01-1949, jg. 3 nr. 1. Liberaal Archief

flaminganten en incivieken. De Waalse katholieken worden de mond gesnoerd voor electorale winst. Niets wordt uit de weg gegaan om hun dictatuur te kunnen verwezenlijken".⁴⁴¹ In tegenstelling tot *Le Face à Main* werd in *L'Action Libérale* enkel cartoons voorzien door Marcel Antoine. De cartoons lagen in lijn met de algemene teneur van de uitgaven en waren vaak verbonden aan bepaalde artikels, wat uit de inhoudsanalyse zal blijken (infra). In 1947 werd een comité voor actie en propaganda opgericht door de Liberale Partij om de communicatie tussen de leiding en de verschillende afdelingen vlotter te laten verlopen en het contact met de pers te onderhouden.⁴⁴² Als voorstanders van vrijheid van mening kan men wel vermoeden dat er dus een relatief grote beweegruiimte was voor de liberale pers. De onderwerpen van *L'Action Libérale* tonen sterke gelijkenissen met die van *L'Action Wallonne*, waar Antoine ook de hoofdcartoonist was en mensen zoals Jean Rey en Auguste Buisseret ook nauw betrokken waren. De *Encyclopédie du Mouvement Wallon* verwijst echter naar *Le Pays Libre* voor de naoorlogse periode en niet naar *L'Action Libérale*. Het was de groep achter *L'Action Wallonne* die, volgens de encyclopedie, de nieuwe motor was van de Waalse Beweging na het vertrek van Jules Destrée. De *Ligue d'Action Wallonne*, promootte de federaliseringsgedachte.⁴⁴³ In *L'Action Wallonne* haalde men reeds sociaaleconomische, communautaire, antifascisme zaken over de buitenlandse politiek aan als populaire onderwerpen. Er kan worden vermoed dat deze groep haar regionalistische agenda in een gelijkaardig discours zou voortzetten in *L'Action Libérale*.⁴⁴⁴ De cartoons van Marcel Antoine verschenen voor het eerst in het jaar 1949 met de verkiezingen.

⁴⁴¹ *L'action Libérale*, 01-1949, jg. 3 nr. 1. Pag. 1 Liberaal Archief

⁴⁴² Pareyn, "De Evolutie," 42.

⁴⁴³ Van Ginderachter, *Het Kraaien Van De Haan*, 20.

Kesteloot, "Mouvement wallon et identité nationale," 28.

⁴⁴⁴ Delforge, Paul, Marcel Antoine, in : *Encyclopédie Du Mouvement Wallon*, Deel I, (Charleroi: Institut Jules Destrée, 2000), 58-59.

Delforge, Paul, *Action Wallonne (L') (1933-1940)*, in : *Encyclopédie Du Mouvement Wallon*, Deel I, (Charleroi: Institut Jules Destrée, 2000), 20 -22.

De analyse van de politieke cartoons:

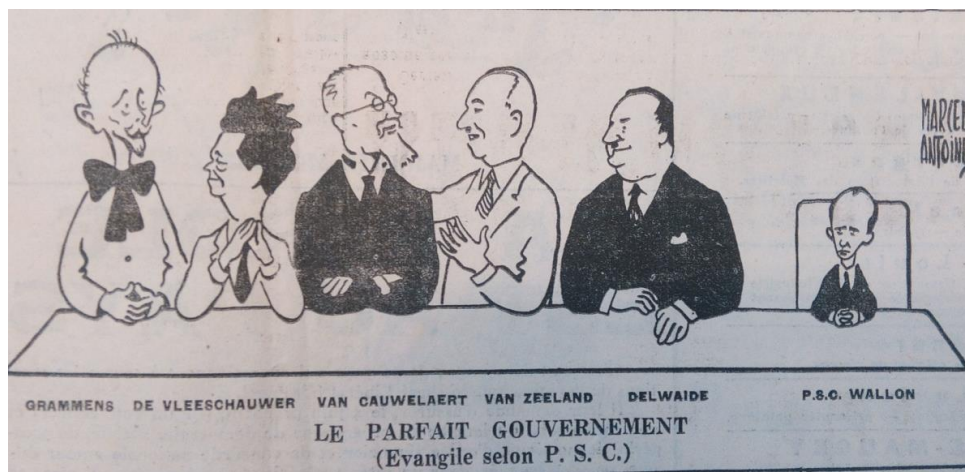
Het bestuderen van cartoons is zoals bij elke bron onderhevig aan gevaren. Burke wees op een van de valkuilen van een beeldanalyse: men kan vervallen in een *“selffulfilling prophecy”* waarbij men de *“Zeitgeist”* op voorhand vaststelt en deze toepast op de cartoons in plaats van een omgekeerd proces. Het is aan de vorsers om zich bewust te blijven van de eigen subjectiviteit. Het bredere discours van de uitgaven wordt bekeken om zo het probleem te vermijden. Doordat de cartoon wordt besproken in samenspel met teksten uit dezelfde uitgave, is het moeilijker om een eigen visie op de cartoon toe te passen. Het gevonden discours zal worden getoetst aan wat er eerder werd geschreven in secundaire literatuur over deze periode. Door een samenspel van inhoudelijke en statistische analyse wordt een mogelijke werkmethode aangereikt waarmee men cartoons en hun relatie t.o.v. hun publiek kan bestuderen. Het is hier geenszins de bedoeling om te claimen dat er een volledig objectieve studie van beide persmedia zal plaatsvinden, beelden zijn nu eenmaal onderhevig aan een hogere graad van subjectiviteit dan teksten. Maar door het beschikbaar stellen van de afbeeldingen en de opgestelde tabellen wordt voldoende transparantie gegeven om de werkmethode te controleren. Burke vat het als volgt samen: *“The conclusion seems to be that so far as historians using images are concerned, the psychoanalytical approach is both necessary and impossible. It is necessary because people do project their unconscious fantasies onto images, but it is impossible to justify this approach to the past according to normal scholarly criteria because the crucial evidence has been lost. [...] The best thing to do is probably to go ahead and speculate, but try to remember that it is all that we are doing.”*¹ De gekozen periode 1945-1951 is dankzij haar gespannen sfeer een uitgelezen moment om cartoons te analyseren. Het was een tijd waarin de emoties vaak de overhand halen op de ratio van de mens. Het was ook een periode waarin men grote hoop koesterde voor de toekomst en nood had aan gemeenschapszin.² De jaren 1950-1951 waren wellicht de meest gespannen periode na de bezetting met de culminatie van de Koningskwesitie en de homogene CVP-regering die de macht greep. De ontgoocheling met de afloop van de Koningskwesitie was voelbaar in alle betrokken partijen en de oude breuklijnen gaven zich opnieuw bloot. Hoe de redactie, cartoonist en het publiek omgingen met deze gebeurtenissen, zal wellicht eerder onderhevig zijn aan emoties dan ratio, wat een onderzoek naar cartoons des te waardevoller maakt. Zoals reeds eerder werd besproken, had de gedrukte massamedia in de besproken periode een centrale rol in het onderwijzen van de bevolking. Politieke cartoons in de gedrukte kranten en magazines bereikten doorgaans een breed publiek en bepaalden mee de publieke opinie. Een statistische analyse van de twee media lijkt het beste startpunt van het onderzoek, daar deze minder onderhevig is aan subjectiviteit dan een inhoudsanalyse. De statistische analyse is gebaseerd op data die door de vorser werden toegeschreven. Sommige aspecten van de gehanteerde statistische analyse liggen bijgevolg dichter bij de objectiviteit dan andere. Dit zal nadrukkelijk worden vermeld tijdens het onderzoek. Met de statistische resultaten in gedachten, wordt een coherente inhoudsanalyse gemaakt.

Statistische benadering:

Zowel wat prominent aanwezig als afwezig was, vertelt iets over de media en haar relatie met het publiek. De statistische benadering gebeurt aan de hand van de data uit tabel 1 en 2 in de bijlage. Ook hier moet echter rekening worden gehouden met de subjectiviteit van de vorser: het bepalen van het doel, de politieke gemeenplaats en de actoren is onderhevig aan fouten in het onderzoek.

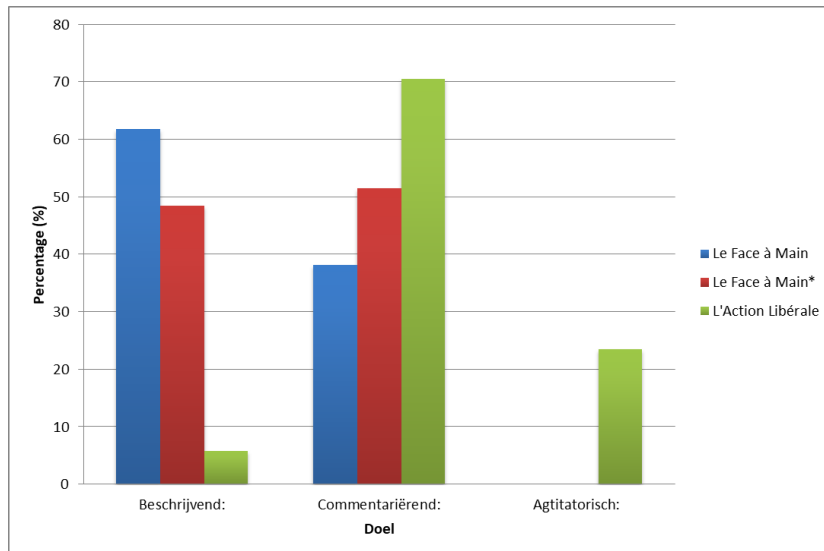
¹ Burke, *Eyewitnessing*, 40 en 171.

² Lowe, *Angst en vrijheid*, 192.

Bijlage 19: *L'Action Libérale*, 06/1950, jg.4 nr. 11. Bijlage 23: *L'Action Libérale*, 06/1950, jg.4 nr. 11.

Een voorbeeld is. bijlage 19 en 23: in bijlage 19 wordt Harmel duidelijk afgebeeld met zijn naam, in bijlage 23 is de naam niet aanwezig, maar is de houding en de fysieke kenmerken tussen beide figuren sterk gelijkend. Hier werd gekozen om Harmel in beide aan te duiden als actor, naast het feit dat hij in bijlage 23 de Waalse vleugel van de CVP personifieerde. Ook tussen het magazine en de krant zijn er sterke verschillen: de cartoons in *Le Face à Main* zijn van een subtielere aard dan de cartoons van *L'Action Libérale*. Dit bemoeilijkt het vaststellen van het onderscheid tussen een beschrijvende en een commentariërende cartoon aangezien er meer ruimte voor interpretatie werd gegeven aan het publiek. Het zijn onder andere zulke problematieken die de betrouwbaarheid van een statistische benadering in het gedrang kunnen brengen. Desalniettemin werd een poging ondernomen om objectief-kritisch te werk te gaan zonder de assumptie dat de vorser hierbij een onfeilbaar rationeel en alwetend individu is. Een cartoon is niet even leesbaar als een tekst en is opgemaakt uit vele delen waarin subtile hints vaak belangrijker zijn dan het geheel op het eerste zicht. Indien deze subtiliteiten niet worden opgemerkt, kan de hele cartoon van betekenis veranderen. Het doel van een cartoon is het eerste dat wordt bekeken. Een onvolledige reeks in beide media geeft wel enkele problemen. Voor 1950 is *L'Action Libérale* gefragmenteerd in haar uitgaven. Tussen begin 1950 en de eerste drie maanden van 1951 heeft de krant een volledig overzicht van haar uitgaven. Van *L'Action Libérale* zijn we dus grotendeels beperkt tot een momentopname. In *Le Face à Main* is er maar 1 uitgave voor 1945 gevonden, is 1946 volledig afwezig en enkel de laatste nummers van 1947 zijn beschikbaar. Vanaf 1948 zijn de edities, op enkele uitgaven na, compleet beschikbaar. Voorts worden enkel de cartoons van Marcel Antoine opgenomen in dit onderzoek. Wat *L'Action Libérale* betreft, is dit geen probleem daar Marcel Antoine de enige cartoonist was. In *Le Face à Main* werd Marcel Antoine soms vervangen door andere cartoonisten, vaak wegens ziekte of verlof van Marcel Antoine zoals blijkt uit zijn eigen columns. Een overzicht van de uitgaven met andere cartoonisten zit in tabel 2. In het jaar 1951 is het aandeel van andere cartoonisten aanzienlijk groter dan voorgaande jaren. Deze zaken moeten in acht worden genomen in de volgende statistische benadering.

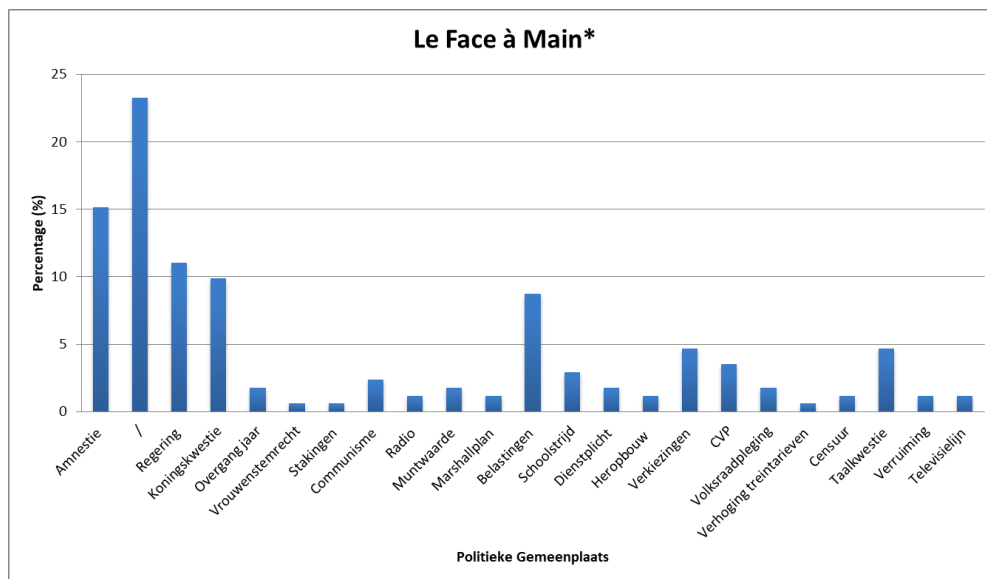
Figuur 1 Aandeel van elk soort doel van een cartoon in *Le Face à Main*, *Le Face à Main** en *L'Action Libérale*, (1945 -1951).

Bron: tabel 1 en 2 in bijlage.

Figuur 1 geeft procentueel het aandeel weer van elk soort doel waarop de cartoon werd getoetst. In de figuren en onderstaande tekst staat *Le Face à Main** voor de politieke cartoons in het magazine met een politiek binnenlands onderwerp. Daar *Le Face à Main* naast politieke cartoons met binnenlandse thematiek ook politieke cartoons met buitenlandse thematiek of een apolitiek karakter opnam, werd er gekozen om twee verschillende weergaven op te nemen in de figuur. *Le Face à Main* had in de besproken periode 261 cartoons met een apolitiek (45) of buitenlands (216) onderwerp. De politieke cartoons met binnenlandse onderwerpen zijn er 155 in totaal. Dit toont meteen aan dat er in *Le Face à Main* geen overheersend binnenlandse focus aanwezig was in de cartoons, integendeel. Het magazine had de intentie om ook buitenlandse onderwerpen in cartoonvorm over te brengen naar haar publiek. Deze waren vaker van beschrijvende aard. Zoals reeds werd opgemerkt kunnen, volgens Coupe (supra), buitenlandse cartoons worden gebruikt als ontspanning. Voorts zijn buitenlandse thema's minder onderhevig aan vereisten vanuit het publiek vanwege de afstand met het onderwerp. Hierdoor kan de cartoonist wellicht zijn eigen mening of die van de redactie makkelijker uiten. Het is voor deze redenen dat de buitenlandse cartoons geen deel uitmaken van de volgende statistische onderzoeken en inhoudsanalyse. Het verschil in het aantal beschrijvende cartoons tussen *Le Face à Main* en *Le Face à Main**, komt voornamelijk door het ontbreken van de apolitieke cartoons in *Le Face à Main**.³ Het commentariërend doel van een cartoon was in beide media aanwezig met 71,6% in *L'Action Libérale*, 38,22% in *Le Face à Main* en 51,50% in *Le Face à Main**. Het lag binnen de verwachtingen dat *L'Action Libérale* een groot aantal commentariërende cartoons zou hebben aangezien het een politieke krant is. Op agitatorisch-propagandistisch vlak is *L'Action Libérale* met 23,5% de enige met cartoons die dit doel hebben, wat wederom binnen de verwachtingen lag. Als politiek blad lijkt het vanzelfsprekend dat de krant haar lezers aanzette tot actie of een duidelijk commentaar voorzag. Dit verklaart echter niet het volledig ontbreken van agitatorisch-propagandistische cartoons in *Le Face à Main*. Hier kan het eerder aangehaalde artikel van de redacteur van het magazine een mogelijke verklaring bieden. De krant had als doel om mensen te verenigen, op te voeden en diverteren (supra). Een agitatorisch-propagandistische cartoon past wellicht niet in deze visie: commentariëren en beschrijven zijn functioneler. In de visie van *Le Face à Main* past wel een groot aantal beschrijvende cartoons. Kort samengevat: waar *Le Face*

³ Van de 47 apolitieke cartoons zijn er 45 van beschrijvende aard.

à *Main* in politieke cartoons zich voornamelijk reserveerde in een opiniërend, commentariërend en beschrijvend kader, ging *L'Action Libérale* verder. Naast hoofdzakelijk te commentariëren, zette ze haar lezerspubliek met haar cartoons aan tot handelen

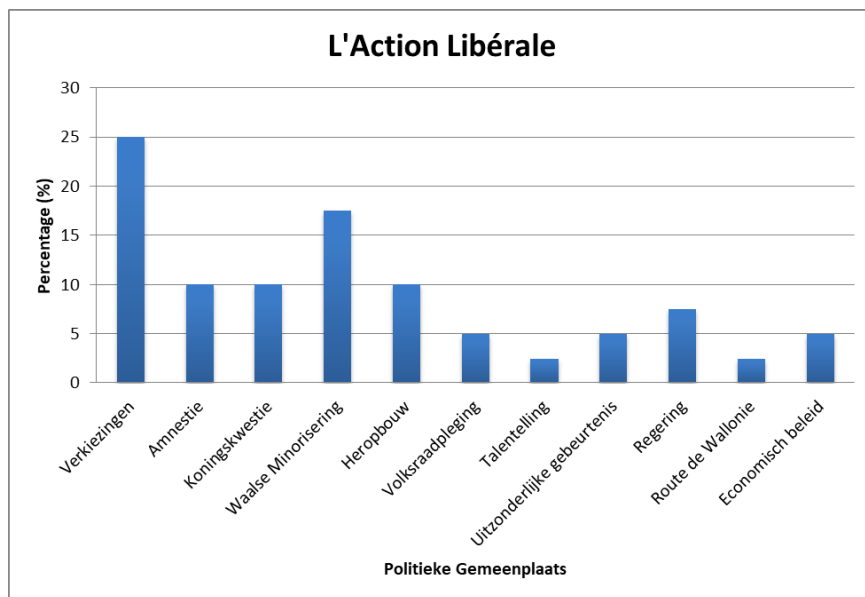
Figuur 2 Het percentage van de verschillende politieke gemeenplaatsen in *Le Face à Main**, (1945-1951)

Bron: tabel 2 in bijlage

Naast een bepaald doel, wordt een politieke cartoon doorgaans gekenmerkt door een politieke gemeenplaats zoals verkiezingen of een bepaalde gebeurtenis. Zoals reeds eerder werd besproken, kan de keuze van een politieke gemeenplaats zowel door het publiek als door het medium worden gekozen. Zo wordt er respectievelijk ingespeeld op de publieke opinie en aan “*framing*” gedaan. Welke onderwerpen er door het publiek werden gekozen, is moeilijk achteraf te achterhalen. Er kunnen in cartoons meerdere politieke gemeenplaatsen tegelijk voorkomen, deze worden in de inhoudsanalyse uitvoeriger besproken (infra). In figuur 2 komt in *Le Face à Main** 22,67% van de cartoons zonder een duidelijke politieke gemeenplaats aan bod. Dit zijn uitzonderlijke gebeurtenissen of actuele onderwerpen die niet pasten in een bredere politieke gemeenplaats volgens het onderzoek.⁴ De wekelijkse uitgave gaf het magazine genoeg ruimte om actuele gebeurtenissen aan te kaarten en meer specifieke cartoons af te leveren. De specifieke cartoons waren vrij complex van aard en gaven bijgevolg ruimte voor verschillende interpretaties door het publiek. Cartoons die handelden over de amnestiekwestie staan op de tweede plaats met 15,12%. Onder de politieke gemeenplaats *amnestie* werd alles verzameld over repressie, amnestie, incivieken, collaboratie etc. Hier biedt het artikel van de redacteur van *Le Face à Main* opnieuw een mogelijke verklaring: de krant was sterk gekant tegen incivieken (supra). Deze houding past ook bij Marcel Antoine die tegen collaborateurs, voornamelijk Léon Degrelle, was (supra). Op de derde plaats staat de politieke gemeenplaats *regering* met 11,05% en op plaats nummer vier de *Koningskwestie* met 9,88%. Dat de regering een geliefde politieke gemeenplaats was in de politieke cartoons, vloeit voort uit de kenmerken van een politieke cartoon en kan niet ontbreken in een blad die de actualiteit volgde. 9,88% lijkt op het eerste gezicht een klein percentage voor de Koningskwestie. De cartoons zijn wel geconcentreerd rond de periode van de volksraadpleging, de stakingen en de doden te Grâce-Berleur. In de editie van 10/04/1948 had Marcel Antoine nog

⁴ *Le Face à Main* had veel cartoons die de actualiteit afbeeldde onder de titel “*Le film de la semaine.*”

geschreven dat hij enkel over de Koningskwes­tie zou schrijven indien het nodig was.⁵ Hieruit kan worden afgeleid dat de publieke opinie (en wellicht ook de redactie) hem verplichtte om er cartoons en columns aan te wijden. De publieke opinie was echter al zodanig gemobiliseerd door allerhande partijen en hun propaganda dat er moeilijk sprake kan zijn van een onderwerp dat louter door de bevolking werd gekozen. De krant en de cartoonist werden gedwongen om over de kwes­tie te schrijven door de reeds beïnvloedde publieke opinie en het verworven belang van de kwes­tie. In de inhoudsanalyse zal dit verder besproken worden. Op de vijfde plaats staat een klassiek liberaal thema: belastingen (8,72%). Tegen de verwachtingen in staat de taalkwes­tie laag in de rangorde met 4,65%. Voorts zijn die cartoons gelegen in de periode 05/1950 - 10/1951. Dit had hoogstwaarschijnlijk te maken met de twist omtrent de talentelling van 1947 en de taalpolitiek die door de regering werd gevoerd (supra).

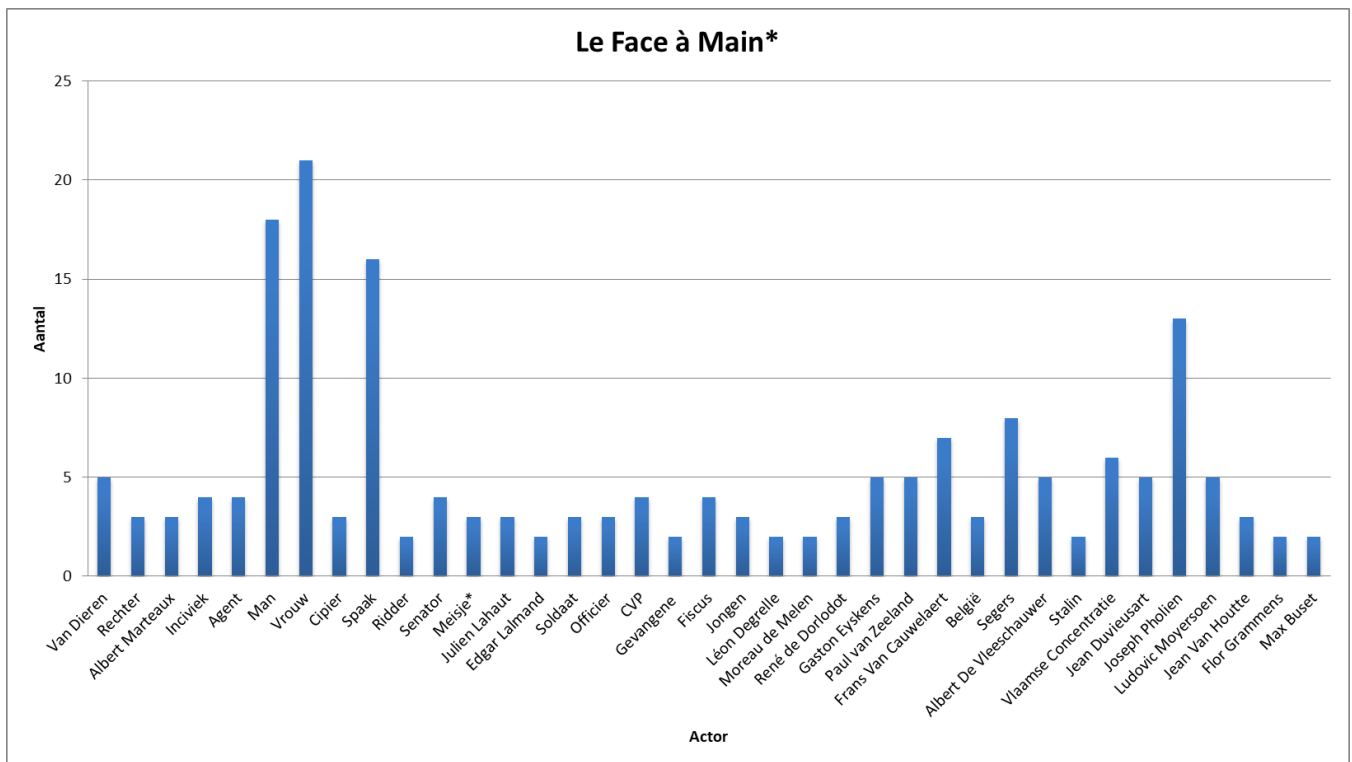
Figuur 3 Het percentage van de verschillende politieke gemeenplaatsen in *L'Action Libérale*, (1949-1951).
Bron: tabel 1 in bijlage

In *L'Action Libérale* (figuur 3) zijn de prominente politieke gemeenplaatsen verschillend van diegene in *Le Face à Main*. Naast de inherente verschillen, is dit ook te wijten aan het grote verschil aan de hoeveelheid bronnenmateriaal en de periode: *L'Action Libérale* kende een maandelijkse uitgave en publiceerde niet altijd cartoons. De bestudeerde cartoons zijn voornamelijk afkomstig uit de jaren 1950-51. Deze concentratie in die periode is, naast het gebrek aan bronnenmateriaal uit voorgaande jaren, reeds een aanwijzing over welk doel de krant had. Wellicht speelde de krant in op de gespannen en emotionele sfeer van de periode om de publieke opinie te sturen en een gunstigere electorale uitkomst te verwerven. Of men dezelfde klemtonen legde tijdens andere verkiezingen, kan hier spijtig genoeg niet worden nagegaan, waardoor er enkel uitspraken over de momentopname mogelijk zijn. De cartoons waren voornamelijk tijdens de verkiezingen en de volksraadpleging aanwezig. *Verkiezingen* als politieke gemeenplaats neemt dan ook met 25% het grootste aandeel in. Dit lijkt niet onlogisch, gezien de aanwezigheid van agitatorisch-propagandistische cartoons. Uit tabel 1 in de bijlage blijkt dat 5 van de 10 cartoons met verkiezingen als politieke gemeenplaats een

⁵ *Le Face à Main*, 10-04-1950, jg. 24, nr 15. Pagina 30. UGent Boekentoren.

agitatorisch-propagandistisch doel hadden: *L'Action Libérale* probeerde het stemgedrag van haar lezerspubliek te beïnvloeden. Aan de andere kant had de meerderheid van de lezers van een partijpolitiek blad wellicht weinig overtuiging nodig. Deze bevindingen wijzen in de richting van de stellingen van Seymour-Ure en Joan L. Connors over cartoons die tijdens verkiezingsperiodes meer invloed proberen uit te oefenen en een sterke retoriek gebruiken. De tweede politieke gemeenplaats is de *Waalse minorisering* (17,5%). Zoals reeds uitvoerig werd besproken, leefde de angst voor een Waalse minorisering sterk in Luikse politieke milieus. Die angst werd vaak gekoppeld aan een bepaalde groep: in iedere cartoon met de Waalse minorisering als onderwerp was de Waalse vleugel van de CVP of Pierre Harmel als actor aanwezig. De angst voor een Waalse minorisering werd gehanteerd om een politieke partij in diskrediet te brengen. Hier ligt een indicatie van de regionale visie van de krant: de legitimiteit ten opzichte van de Waalse volk, niet het Belgische, werd in vraag gesteld. De methode van delegitimatie werd niet uitgevonden door *L'Action Libérale*. De Waalse Beweging poogde reeds eerder om de Franstalige katholieken op te zetten tegen een Waalse CVP die reeds een zwakke band hadden met de moederpartij. De *Rénovation Wallonne*, opgericht in 1945, was toen het resultaat.⁶ Een andere scheurpartij was de UDB, maar deze hoorde niet thuis in de Waalse Beweging. Voorts waren amnestie, de Koningskwesie en de heropbouw van het land de derde meest voorkomende politieke gemeenplaatsen. De respectievelijk eerste twee politieke gemeenplaatsen hebben een emotionele lading die zich goed lenen voor een politieke cartoon. De derde politieke gemeenplaats paste in de naoorlogse heropbouw van het land. Voorts werd er reeds eerder aangehaald door Benedict Anderson (supra) dat sociaaleconomische problematieken een uitgelezen thema zijn voor identiteitsvorming. Het was ook op de sociaaleconomische breuklijn dat de Waalse Beweging zich later zou focussen (supra). De talentelling of taalstrijd was ook hier niet uitdrukkelijk aanwezig. Het principe van regionale taalhomogeniteit was reeds aanvaard (supra) door beide gemeenschappen en wellicht niet meer een doorwegend thema voor de Luikse liberale federatie. Een cartoon over hoe het weigeren van het publiceren van de resultaten van de talentelling van 1947 de opmars van het Frans zou kunnen tegenhouden, was het enige dat er over werd getekend in *L'Action Libérale*. De maandelijkse uitgave beperkte ook de ruimte voor verschillende thema's.

⁶ Colignon en Kesteloot, “*Nazis durant les guerres*,” 149.
Kesteloot, “*Waalse Beweging en nationale identiteit*,” 172.

Figuur 4 Actoren en hun aantal in *Le Face à Main**, (1945-1951).

Bron: tabel 2 in bijlage.

Naast het doel en de politieke gemeenplaats van een politiek cartoon spelen de afgebeelde actoren een belangrijke rol bij het analyseren van een cartoon. Door het grote aantal actoren die eenmalig wordt aangehaald in *Le Face à Main*, werd gekozen om niet-wederkerende actoren weg te laten uit de figuur, alle actoren zijn echter terug te vinden in tabel 2 in de bijlage. In figuur 1.4 zijn er vier uitschieters tussen de actoren in *Le Face à Main**. Een onbekende man of vrouw kwam herhaaldelijk voor. Vaak waren ze een deel van het groter geheel, soms stonden ze symbool voor iets of waren ze een personificatie. De personificatie werd als een aparte actor opgenomen. Dit zal verder worden behandeld in de inhoudsanalyse. Op de tweede en derde plaats staan respectievelijk Paul-Henri Spaak en Joseph Pholien. Zij werden geregeld gebruikt als symbool van de regering en werden voor hun persoonlijke daden vaak bekritiseerd. Ook valt verder op dat Marcel Antoine in *Le Face à Main* herhaaldelijk gebruik maakte van herkenbare personages, vaak ministers. *L'Action Libérale* was minder divers in haar gebruik van actoren. Waar *Le Face à Main** voornamelijk personen gebruikte een groot aantal verschillende actoren, gebruikte *L'Action Libérale* voornamelijk personificaties. De CVP was de grootste actor met 11 verschijningen. Op de tweede plaats staat de Waalse vleugel van de CVP (7). Deze twee actoren komen geregeld samen voor in de politieke gemeenplaats omtrent de *Waalse minorisering*. Zoals reeds eerder werd opgemerkt stond het delegitimeren van de CVP ten opzichte van de Waalse bevolking centraal in het oppositiediscours van de krant tijdens de bestudeerde periode. Van de actoren zijn de meeste te associëren met Vlaams-nationalisme en collaboratie: incivieken, Segers, Moyersoem, Nazi's, VNV, Vlaamse Concentratie etc. In de inhoudsanalyse zal dit anti-Vlaams, anti-collaboratie discours van dichtbij worden bekeken. Dit verschil in diversiteit van actoren geeft aan dat de cartoons in *Le Face à Main* een meer complexere aard hadden en de cartoons in *L'Action Libérale* een meer simpele vorm aannamen. Tijdens de aanloop naar de verkiezingen en de volksraadpleging besloot de krant om meer uitgaven in de maand mei van het jaar 1950 te publiceren. De meeste agitatorisch-propagandistische cartoons zijn dan ook uit deze periode samen met de politieke gemeenplaats van de *verkiezingen*. Er moet echter

worden gewezen op het feit dat er in 1949 ook cartoons werden gepubliceerd naar aanleiding van de verkiezingen, maar door een gebrek aan bronnen kan er niet worden bekeken of men toen ook een regionalistisch discours hanteerde of zich enkel focuste op de belastingverlaging. De twee cartoons die wel uit die periode aanwezig zijn, gingen alvast over het beleid van Gaston Eyskens. Het grote verschil met *Le Face à Main* is dat zij nooit afweken van hun wekelijkse uitgave: er is een merkbaar verschil tussen beide redacties ten opzichte van hun publiek. *Le Face à Main* probeerde niet actief haar publiek te mobiliseren. Ze herhaalden wel het thema *belastingen* dermate dat de redactie, Marcel Antoine of beide hier veel belang aan hechtte. Het blad had een aantal apolitieke cartoons die louter diverterend werkten. Het magazine uitte wel kritiek op de regering en haar ministers via politieke cartoons. Voorts keek de krant ook naar de actualiteit in het buitenland en liet ze in haar cartoons aan bod komen. Die aanpak liet *Le Face à Main* toe de economische drijfveer van een magazine te verwezenlijken en een breed Brussels publiek te bereiken. De relatie tussen het publiek en de krant lijkt eerder passief: het magazine becommentarieert via politieke cartoons het regeringsbeleid en sprak haar voornamelijk uit tegen de taalstrijd, de amnestie en de Koningskwesitie. Dat de amnestiekwestie werd bekritiseerd, lijkt een logisch gevolg van de keuze van de redactie om een patriottisch standpunt in te nemen. Dit standpunt werd namelijk breed gedragen in Brussel (supra) en lijkt voort te vloeien uit de publieke opinie. Deze publieke opinie kan niet met zekerheid als de determinerende factor aanschouwd voor de kritiek op de taalstrijd: de mate waarin de kwestie leefde in de brede bevolking kan niet met zekerheid worden bestudeerd. *L'Action Libérale* nam als partijblad actiever deel in de relatie met haar publiek. De krant delegitimeerde de CVP ten opzichte van de Waalse bevolking om ze vervolgens aan te zetten tot het stemmen op de partij. In verkiezingsperiodes werd het aantal cartoons en uitgaven opgedreven om dit doel te bereiken. Hier is het nog moeilijker om te achterhalen welke thema's door het publiek werden beïnvloed. Zo is het bijna onmogelijk te achterhalen in welke mate de Waalse minorisering buiten de elitekringen leefde. Het koppelen van het communautaire aan het sociaaleconomische kon deze angst misschien aanwakkeren. Uit het onderzoek van Flink en Van Drunen kwam voort dat cartoonisten een zondebok zoeken voor politieke problemen. Naast het vellen van een oordeel wordt ook een verantwoordelijkheidsclaim uitgesproken. In *L'Action Libérale* is deze verantwoordelijkheidsclaim aanwezig. Zaken zoals de heropbouw en amnestie werden bekritiseerd en de CVP werd, samen met de Vlaamse Concentratie, als verantwoordelijken aangeduid. In *Le Face à Main* is deze verantwoordelijkheidsclaim minder aanwezig. Die verantwoordelijkheidsclaim werd eerder bij een minister gelegd dan bij een volledige partij (supra). De Vlaamse Concentratie werd wel grotendeels als verantwoordelijke geacht voor de amnestie- en taalkwestie. De complexere cartoons lieten in *Le Face à Main* meer ruimte voor interpretatie. De meer complexe cartoons en de onderliggende betekenis in de *Le Face à Main* zijn belangrijk in een analyse om te achterhalen welke boodschap de cartoonist probeerde over te brengen.⁷ Een inhoudsanalyse is een vereiste voor een meer complete weergave.

Inhoudsanalyse:

De inhoudsanalyse bouwt voort op de bevindingen van de statistische analyse en bespreekt de cartoons per medium. In samenspel met relevante teksten die zich in de bijhorende uitgaven bevonden, worden de cartoons bestudeerd om deze beter te kunnen plaatsen. De teksten dienen als weerspiegeling van het bredere discours van de uitgave. De prenten worden gerangschikt naargelang de frequentie waarin hun politieke gemeenplaats voorkwam in de twee media. Bij dit deel van de analyse worden zaken zoals de symbolen, voorwerpen en personificaties en de tekst in de prent

⁷ Flink en Van Drunen. "Politieke cartoons, verbeeldende kracht in de journalistiek," 26-27.

aangekaart. Hoewel de inhoudsanalyse nog meer onderhevig is aan subjectiviteit, werd toch gekozen om de cartoons niet enkel statistisch te benaderen. Het is aan de onderzoeker om zich gedurende de analyse bewust te blijven van de eigen subjectiviteit. De opbouw van een beeld is uiterst relevant om de beïnvloeding ten opzichte van het publiek te kunnen duiden. Daniel Kahneman wees in zijn boek *“Ons feilbare denken”* op de vaststelling dat men onbewust enkel rekening houdt met wat men te zien krijgt om de opinie vorm te geven: *What You See Is All There Is*. *“Een belangrijk kenmerk van het associatieve brein is dat het alleen geactiveerde ideeën vertegenwoordigt. Informatie die niet uit het geheugen wordt opgehaald (zelfs niet onbewust), kan net zo goed niet bestaan.”*⁸ Door de beperkte informatie die een cartoon kan bevatten is deze inherent onderhevig aan het veroorzaken van conclusies gebaseerd op beperkte informatie die de lezer zelf kan interpreteren in een verhaal. De middelen waarmee men het verhaal opbouwt, zijn hoofdzakelijk afhankelijk van de informatie die de cartoonist in de politieke prent aanreikte. Dit werd reeds eerder aangehaald door Medhurst en Desousa die de gedeelde betekenis tussen de cartoonist en het publiek samen met de interpretatie door het publiek als bepalend zien voor de overgeleverde en ontvangen boodschap.⁹ Op het moment dat men de cartoon waarneemt, is men dus voor de vorming van het oordeel volledig afhankelijk aan de beschikbare informatie en de interpretatie van die informatie. In welke mate dit oordeel ook een blijvend effect had, is niet te achterhalen. Voor de inhoudsanalyse wordt er uitgegaan dat de cartoons in *Le Face à Main* een voornamelijk informatieve, diverterende en commentariërende functie aannamen terwijl die in *L’Action Libérale* eerder een contesterende, mobiliserende functie hadden waarbij men frustraties en ongenoegens ventileerde. De mate waarin deze assumptie klopt, zal na de inhoudsanalyse worden besproken.

⁸ Kahneman, *Ons feilbare denken*, 93-94

⁹ Medhurst en DeSousa, “Political cartoons,” 219.

L'Action Libérale:

De twee grootste politieke gemeenplaatsen, *verkiezingen* en *Waalse minorisering*, werden gelijktijdig besproken. Zoals eerder in de statistische analyse werd besproken en uit de onderstaande tekst zal blijken, waren de cartoons in *L'Action Libérale* vanwege hun propagandistisch-agitatorische aard vrij simplistisch getekend. Dit kwam de boodschap ten goede. De meeste cartoons dienden om de CVP op verschillende wijzen in diskrediet te brengen. Een eerste doel was het ondermijnen van de legitimiteit van de CVP ten opzichte van het Waalse kiespubliek. Bijlage 8 maakte bijvoorbeeld gebruik van personificaties en relatieve grootte tussen de CVP en de Waalse vleugel om dit doel te bereiken. Door de dynamiek van de cartoon werd de relatieve macht ook in beeld gebracht: de man sleurt het jongentje achter zich aan. De mond van de jongen is gesnoerd en de tekst herhaalde dat de *"influence = zero"* was. Aan

de hand van de tekst associeerde op de buik van de CVP werden negatieve connotaties gesuggereerd en de tekst stelde de situatie voor als *"Le vrai visage du P.S.C."*. Minorisering a.d.h.v. grootte kwam terug in de bijlagen 16 en 23. De dynamiek waarbij de Waalse CVP slaafs of gedwongen volgde, werd herhaald in bijlage 27: De Waalse vleugel volgde de Vlaamse als een schaduw en in de bijhorende ondertekst schreef Antoine dat: *"Quand l'un médite un coup, tapi dans un coin sombre. L'autre, assitôt, le suit, plus fidèle q'une ombre."* In de uitgave benadrukte de krant nogmaals het Vlaamse overwicht binnen de CVP. De Vlaamse vleugel probeerde volgens de krant het rechtse kiespubliek te verenigen en aanschouwde haar Waalse collega's als profiteurs terwijl ze zelf niets uit de weg gingen om de absolute meerderheid te verkrijgen. *L'Action Libérale* verwees naar de krant *"Het Volk"* die in verholde woorden sprak over het unitaire België als een instantie die volledig in dienst stond van één van de twee volkeren binnen België. Het benadeelde volk was volgens *"Het Volk"* onoverkomelijk gedoemd zich te onderwerpen aan de pesterijen van diegene die de grootste taal machtig was. *"Het Volk"* stelde een situatie voor waarin de absolute meerderheid de macht moet hebben.¹⁰ Een andere manier waarop de Waalse minorisering binnen de CVP werd aangehaald, was aan de hand van een klaslokaal. In bijlage 17 zag men de toenmalige voorzitter van de CVP, François-Xavier van der Straten Waillet, de Waalse CVP lesgeven. De tekst op het bord was communautair geladen: op het bord staat geschreven *"Il y eut la Wallonie. Il y aura le Roi..."* de ondertekst bevestigde het opzet: *"Maintenant, répétez en flamand!"* In de uitgave waarin de cartoon verscheen, had men het over de aanstaande verkiezing van 4 juni 1950 waarin men *"zal kiezen of Wallonië al dan niet door Vlaanderen zal worden geregeerd."*¹¹ De krant benadrukte dat de Waalse tak van de CVP politiek monddood was en een stem voor hen een stem voor de Vlaamse tak van de CVP inhield. De Waalse tak had in het verleden niet kunnen voorkomen dat de CVP koos voor de incivieken en de alliantie met *"de verraders van de Vlaamse Concentratie"*.¹¹ In bijlage 31 was het Pierre Harmel die met de wijzende vinger zei: *"Repetez avec moi: je suis moi, tu es mou, il est mou..."*

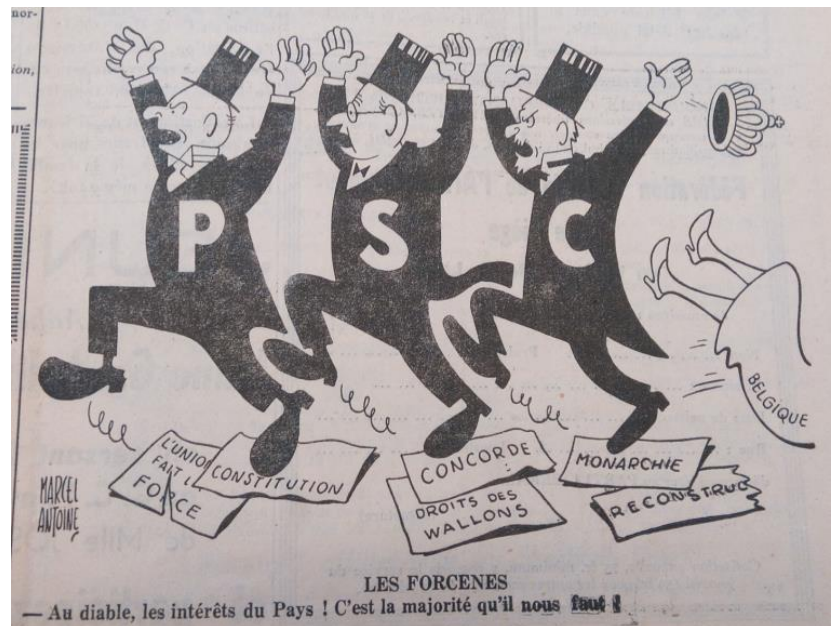
Bijlage 8: *L'Action Libérale*, *L'Action Libérale*, 05/1950, jg.4 nr. 8.

¹⁰ *L'Action Libérale*, 11-1950, jg. 4. nr. 11. Pag. 4. Liberaal Archief.

¹¹ *L'Action Libérale*, 06-1950, jg. 4. nr. 11. Pag. 1. Liberaal Archief.

De krant verweet de Waalse CVP van verraad ten opzichte van de belangen van Wallonië.¹² Bijlage 19 toonde hoe de krant over Harmel en zijn positie als voorzitter van de Luikse CVP dacht: hij had enkel Vlaamse kopzorgen. In bijlage 22 koppelde Marcel Antoine het communautaire aan de Koningskwestie waarbij Van Zeeland uit het verblijf van Leopold III in Zwitserland terugkeert en het zei: *“Ouf! Sans moi il pensait belge!”*.

De nationale eenheid en de heropbouw van het land hadden ook een groot aandeel in de cartoons. Het vrijwaren van de nationale eenheid en de heropbouw werden gekoppeld aan de absolute meerderheid die de CVP wou bereiken. Bijlage 5 beeldde de “zotten” van de CVP af terwijl ze de staatsbelangen (eendracht maakt macht, de grondwet, orde, rechten van de walen, monarchie en heropbouw) vertrappten en de personificatie van België opzij duwden. De ondertekst vat

Bijlage 5: *L'action Libérale*, 05/1950, jg.4 nr. 7.

het kort samen: *“au diable, les intérêts du Pays! C'est la majorité qu'il nous faut!”* Jean Rey schreef in de bijhorende uitgave dat de absolute meerderheid door de Koningskwestie mogelijk was en de CVP enkel haar eigen belangen verdedigde, desnoods ten nadele van de het hele land. De regering van absolute meerderheid bestond volgens Rey voornamelijk uit fanatiekelingen die de directe terugkeer van Leopold III wilden, ook al zou dit het land verscheuren en een algemene staking teweegbrengen.¹³ Bijlage 4 uit ging over de uitzonderlijke rol van minister van Binnenlandse Zaken Albert De Vleeschauer. De Vleeschauer wou koste wat het kost de thuiskomst van Leopold III verzekeren. Hij was niet van plan te zwichten onder druk van een Mars op Brussel of de, voornamelijk socialistische, oppositie. Jean Duvieusart, Eerste Minister van de regering, stelde dat de ordehandhaving niet zonder dodelijke slachtoffers zou kunnen plaatsvinden, andere CVP-leden deelden de mening dat De Vleeschauer de situatie verkeerd inschatte.¹⁴ *L'Action Libérale* noemde de Vleeschauer *“éen van de voornaamste saboteurs van de eendrachtige nationale oplossing zoals gewild door de liberalen.”* Hij gaf, aldus *L'Action Libérale*, de voorkeur aan machtsvertoon en het *“kleinkrijgen” van de Walen*.¹⁵ Bijlage 11 handelde indirect over de Koningskwestie: Marcel Antoine haalde uit naar de krant *La Libre Belgique*. De context achter de cartoon was hoogstwaarschijnlijk de discrete briefwisseling tussen Spaak en Eyskens die door *La Libre Belgique* werd bekendgemaakt.¹⁶ De tekst onder de cartoon past bij de context waarin *La Libre Belgique* een rol speelde die nefast was voor de onderhandelingen. De krant bracht de BSP hiermee in diskrediet bij haar achterban en maakte een regering met de Liberale Partij en een mildere oppositie van de BSP onwenselijk.

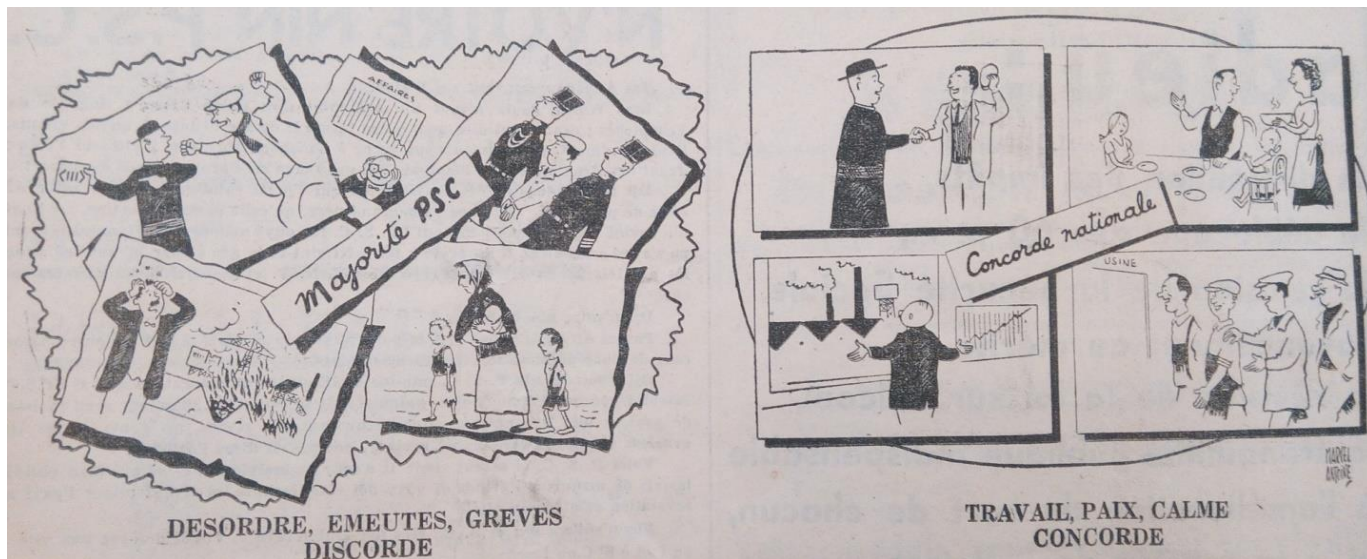
¹² *L'Action Libérale*, 03-1951, jg. 5. nr. 3. Pag. 4. Liberaal Archief.

¹³ *L'Action Libérale*, 05-1950, jg. 4. nr. 7. Pag. 1. Liberaal Archief.

¹⁴ Beke, *De Ziel Van Een Zuil*, 376.

¹⁵ *L'Action Libérale*, 05-1950, jg. 4. nr. 6. Pag. 1. Liberaal Archief.

¹⁶ Theunissen, 1950, 43 – 44.

Bijlage 18: L'Action Libérale, 06/1950, jg.4 nr. 11.

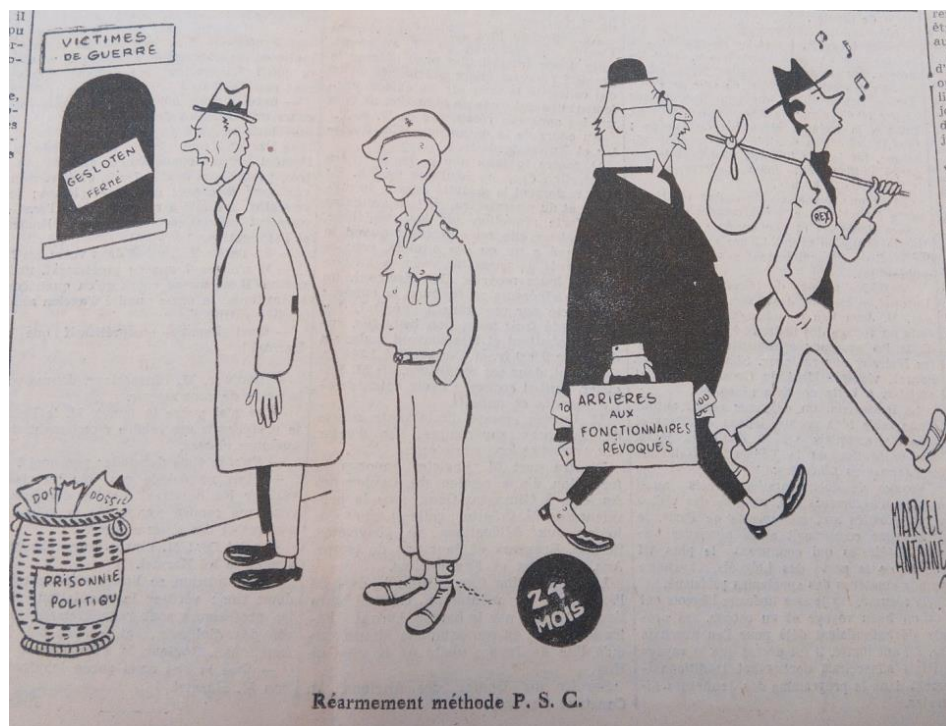
Bijlage 9 argumenteerde dat buitenlandse machten baat hadden bij de chaos die voortkwam uit de absolute meerderheid van de CVP. Hier werd ingespeeld om de vrees voor de communisten die sterk leefde tijdens de Koude Oorlog. Bijlage 18 liet geen ruimte voor interpretatie en gaf een scherp contrast tussen België onder een meerderheid van de CVP en onder nationale eenheid. Hier werd opnieuw de gevoelige snaar geraakt van de Waalse bevolking: de sociaaleconomische groei moest gestimuleerd worden en de orde terugkeren. In de uitgave waarin de cartoon verscheen werd scherpe kritiek geuit tegen het beleid van de regering: de CVP ging incivieken, profiteurs, verraders en collaborateurs vrijlaten. Hiermee wordt terug een angst van een vijfde colonne opgewekt. Ze wilden de munt devalueren en waren betrokken bij financiële schandalen. Dit alles terwijl ze de reconstructie saboteerden en de liberale belastingverlaging terugdraaiden. Ze hadden enkel oor voor de eisen van incivieken en de extremisten van de Vlaamse Concentratie. Ze lokten een burgeroorlog uit om dan het installeren van een dictatuur mogelijk te maken. De krant riep de kiezers op om de "grootste extremistische partij van België" haar wil duidelijk te maken.¹⁷ L'Action Libérale stelde het als volgt voor: "Het probleem is simpel: vijf CVP'ers meer, dat is onenigheid. Vijf extra liberalen, dat is eendracht."¹⁸ Bijlage 21 beeldde in dezelfde uitgave de CVP af als een groep wilde indianen die dreigend dansten rond hun vastgebonden slachtoffer: België. De cartoon in bijlage 7 beeldde de CVP af als bommenwerpers met haakneuzen, een allusie op de oorlogsperiode, die de heropbouw van het land in gevaar brachten. Ten eerste werd bij de terugkeer van de vorst de wens van het grootste deel van de Waalse bevolking niet in acht genomen. Vervolgens was de wederopbouw van het land cruciaal voor de Waalse regio die reeds tekenen van verval begon te tonen ten opzichte van Vlaanderen. In de uitgave schreef L'Action Libérale over de terugkomst van het klerikalisme en het overwicht van Vlaanderen ten nadele van Wallonië. De nationale eenheid stond op het punt verstoord te worden: sociale problemen en financiële schandalen gingen weer opduiken en de industrie zou in een crisis vervallen. Indien men het unitaire België wou redden moest men volgens L'Action Libérale stemmen op de Liberale Partij.¹⁹ De krant vertegenwoordigde de unitaire standpunten van de partij terwijl men inspeelde op Waalse problematieken. Voorts werd antiklerikalisme en anti-Vlaams bijna in een adem uitgesproken. Bijlage 10 zette dit discours verder. Onderaan in de prent schreef Marcel Antoine over de blunders en verantwoordelijkheden die komen bij een absolute meerderheid. De personificatie van de CVP poogde de crisis, leugens, verdeeldheid etc. omhoog te houden. Jean Rey schreef in dezelfde editie dat de verantwoordelijkheid van de CVP

¹⁷ L'Action Libérale, 06-1950, jg. 4. nr. 11. Pag. 3. Liberaal Archief.

¹⁸ L'Action Libérale, 06-1950, jg. 4. nr. 11. Pag. 1. Liberaal Archief.

¹⁹ L'Action Libérale, 05-1950, jg. 4. nr. 2. Pag. 4. Liberaal Archief.

enorm was tijdens de politieke crisis. Hij vroeg zich af of de leiders zich hiervan bewust zijn.²⁰ Er werd reeds opgemerkt dat een homogene CVP-regering volgens *L'Action Libérale* niet de nationale belangen vertegenwoordigde en zelfs geen draagvlak kende bij een groot deel van de bevolking. Bijlage 12 gaf dit discours weer door de vraag te stellen of de CVP wel democratisch was. De rij van rijkswachters was een verwijzing naar de gebeurtenissen tijdens de Koningskwestie waarbij de CVP-regering met harde hand had opgetreden. Het nummer 3 stond voor de kieslijst van de CVP. Een citaat uit het werk *“Leopold III : de koning, het land, de oorlog.”* past bij de sfeer dat deze prent probeerde weer te geven: *“De koning wachtte geen vorstelijk onthaal. Onder zware bewaking van een kilometerslange kordon rijkswachters, de mitrailleur in de aanslag, bereikte de koning Laken.”*²¹ In de uitgave waarin de prent verscheen stond een artikel met als titel *“PSC... Democratie? Où la démocratie va-t-elle se nicher!”*. Het artikel sprak over de dictatuur van het klerikalisme van weleer en de onderdrukking van Wallonië. Het artikel eindigde als volgt: *“La démocratie étant par définition un régime où la domination absolue d'un seul d'entre eux ne peut exister.”*²² De absolute meerderheid van de CVP door het electoraal succes in Vlaanderen en de alliantie met de Vlaamse Concentratie had de oppositie sterke politieke strijdmiddelen gegeven om het Waalse kiespubliek te overtuigen. Dit kwam vooral aan bod met de politieke gemeenplaats *amnestie*.

Bijlage 32: *L'action Libérale*, 04/1951, jg.5 nr. 4.

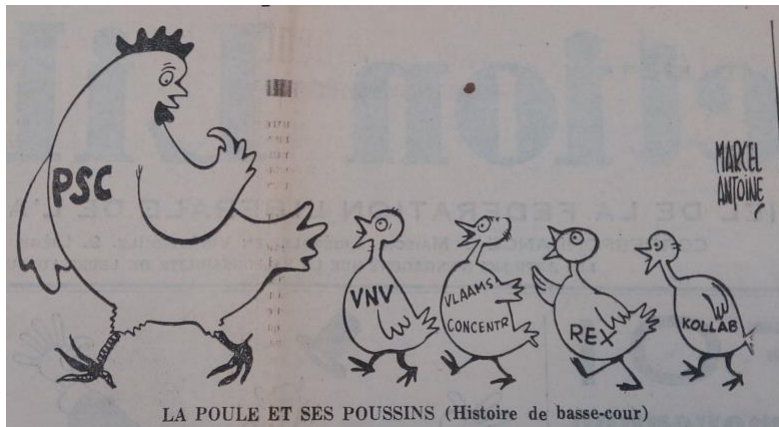
Bijlage 32 koppelde de amnestiekwestie aan de heropbouw waarbij de CVP de staatskas plunderde ten voordele van incivieken en vrijgelaten oorlogsambtenarij. In deze cartoon zijn enkele voorwerpen van belang. Naast de gesloten staatskas verwees Marcel Antoine naar de verlengde duur van de dienstplicht (ketting met bal) en de hoop onafgewerkte dossiers van politieke gevangenen (uitpuilende mand). De knop van de uiterst rechtse persoon is ook van groot belang: het enige teken met een verwijzing naar de politieke collaboratie werd via knop met erop “Rex” aangehaald. Het Waalse collaboratie verhaal werd niet ontkend of weggelaten. De CVP werd beschuldigd de partij van

²⁰ *L'Action Libérale*, 05-1950, jg. 4. nr. 7. Liberaal Archief.

²¹ Velaers en Van Goethem, *Leopold III*, 996.

²² *L'Action Libérale*, 05-1950, jg. 4. nr. 10. Pag. 1. Liberaal Archief.

de incivieken te zijn. Jean Rey had in *L'Action Libérale* het volgende geschreven: “[...] De keuze van de datum op de christelijke feesten van Pasen vergist niemand zich in. De bevrijding van Poulet en Romsée wordt ingevoegd in een algemene politiek ten opzichte van het incivisme, een politiek van de sponsveeg, die van onschuld. De CVP is gecompromitteerd door de Vlaamse Concentratie. [...] De Vlaamse vleugel van de CVP stopt niet met hun beklag over het rechtsherstel van het incivisme. [...] Al dit gebeurt terwijl oorlogsslachtoffers nog niet allemaal hun pensioen hebben gekregen, waar duizenden politieke gevangenen nog hun erkenning en hun schadevergoeding [...] Zes jaar na de oorlog, is de Natie er nog niet toe geraakt om hun (de politieke gevangenen) de expressie van dankbaarheid te tonen die ze verdienen. Maar ze vinden ondertussen de tijd om het dossier van Poulet en Romsée te behandelen.”²³ Bijlage 6 had een gelijkaardig discours voort de CVP als personificatie met een haakneus terwijl ze een inciviek uitwuide en als ondertekst: “Wat voor meerderheid zou men hebben indien die brave mensen konden stemmen.” De uitgave waarin de prent verscheen stond in het kader van de verkiezingen op 4 juni 1950 en bevatte het volgende discours: “Leve de absolute meerderheid! Eer aan de incivieken! De gevaarlijke verdeeldheden voor de “Zaak” komen naar boven in het Vlaamse land: de CVP poogden, via alle middelen, de Vlaamse Concentratie te verhinderen van lijsten op te stellen.”²⁴ De verantwoordelijkheid in de amnestiekwestie werd verdeeld tussen de Vlaamse Concentratie en ,de Vlaamse vleugel van, de CVP.

Bijlage 14: *L'action Libérale*, 05/1950, jg.4 nr. 10.

Figuur 5: Liberaal archief, fonds verkiezingspropaganda.

Bijlage 14 was een wijder gebruikte afbeelding waarbij de CVP als moederkip haar kuikens (VNV, Vlaamse Concentratie, Rex en collaborateurs) begeleidt. Ook in Vlaanderen werd gelijkaardige propaganda verspreid. In de cartoon van Antoine werd het beeld echter soberder gehouden en zat onder de kuikens de Vlaamse Concentratie, die ontbrak in de Vlaamse poster. In de Vlaamse variant werd ook het oordeel van het publiek opgenomen en dus eigenlijk een suggestie voor de “juiste” interpretatie van de cartoon. De absolute meerderheid was volgens *L'Action Libérale* nefast voor de Belgische Staat. De CVP vermeed het opkomen van Vlaams-nationalistische lijsten die haar meerderheid in het gedrang konden brengen en zette “overlevenden van het verraad” op haar lijst. Ze grepen terug naar het moraal van de jezuiteten waarbij het doel de middelen heiligt. Grote personages wierpen zich op als patriotten terwijl het in feite ging over incivieken. “Wat denken de echte patriotten en de ouders van martelaren voor de redding van het land en de triomf van het gerecht?”²⁵ Het antiklerikale werd bijna hier gekoppeld aan het patriotisme in *L'Action Libérale*. De

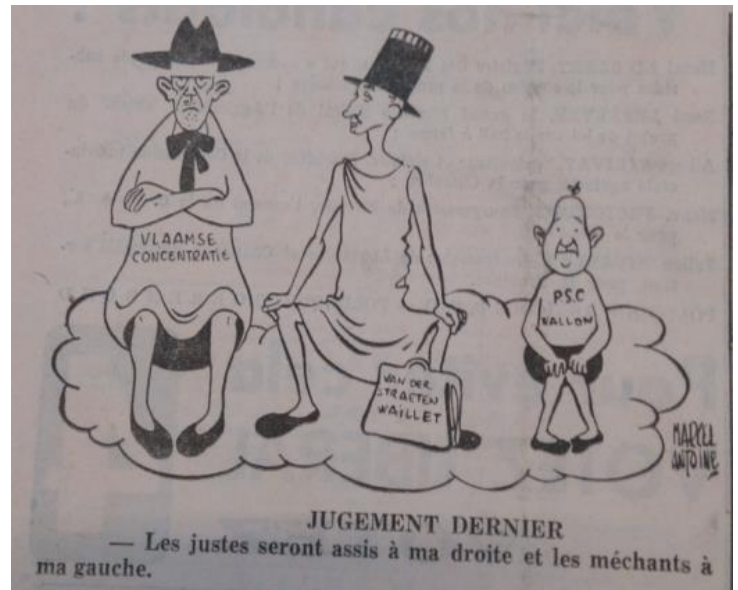
²³ *L'Action Libérale*, 04-1951, jg. 5. nr. 4. Pag. 1. Liberaal Archief.

²⁴ *L'Action Libérale*, 05-1950, jg. 4. nr. 2. Pag. 2. Liberaal Archief.

²⁵ *L'Action Libérale*, 05-1950, jg. 4. nr. 10. Pag. 2. Liberaal Archief.

amnestiekwestie werd reeds in bijlage 3 en 6 gekoppeld aan de volksraadpleging en de verkiezingen. Een eindeloze rij gevangenen (incivieken) houden een brieven met “ja” op omhoog in bijlage 3. De uitgave riep op om blanco te stemmen. De terugkeer van de vorst werd gelijkgesteld met het besmeuren van het blazoen van de verzetsstrijders: *“De terugkeer van Leopold III is de amnestie voor incivieken en verraders!”*²⁶ Waar de krant oog had voor regionale belangen, kreeg toch het patriottisme de voorrang in de amnestiekwestie.

De invloed van de Vlaamse Concentratie op de CVP werd in de schijnwerper gesteld en daardoor kon een Vlaams-nationalistische connotatie aan de CVP worden toebedeeld. Na de Vlaams-nationalistische connotatie kon men vooroordelen en stereotypen van het Vlaams-nationalisme aanhalen in het discours, zoals reeds uit eerdere citaten bleek. In bijlage 16 en 29 werd de invloed gekoppeld aan de minorisering van de Waalse vleugel. In bijlage 16 werd toenmalig partijvoorzitter van de CVP afgebeeld terwijl hij verklaart dat de rechtvaardigen (Vlaamse Concentratie) aan zijn rechterkant zitten en de slechteriken (Waalse vleugel van de CVP) aan zijn linkerzijde. Marcel Antoine noemde de scène *“Dag des oordeels.”* en er zo een klerikale connotatie aan. De Waalse CVP werd kleiner afgebeeld en met een peerhoofd. Het peerhoofd diende om de Waalse CVP als naïef af te beelden. In de uitgave werd de volgende argumentatie gebruikt: de CVP had reeds in het verleden haar parlementaire zetels uitgebreid via het verwerven van voormalige stemmen van Rex en het VNV. Indien het Parlement, zonder te luisteren naar Waalse verzuchtingen, het aantal zetels aanpaste na de laatste volkstelling. Gaf het de facto aan Vlaanderen een definitieve hegemonie in het Parlement. Dan bracht de CVP met de onderwerping van haar Waalse mandatarissen aan de Vlaamse eisen het land in gevaar. De CVP stapte in het verraad door haar alliantie met de Vlaamse Concentratie volgens de krant. De Vlaamse Concentratie groepeerde Vlaams-nationalisten die allen verklaard hadden tegen de Belgische Staat te zijn en tegen Frankrijk en die geestelijk of fysiek hadden gecollaboreerd tijdens de Wereldoorlogen. De CVP had met succes voorkomen dat er een Vlaamse extreemrechtse oppositie haar meerderheid zou verhinderen: de Vlaamse Concentratie had geen aparte lijsten ingediend en haar vertegenwoordigers krijgen een mooie plaats op de CVP-lijst.²⁷ In bijlage 29, afgebeeld op de volgende pagina, liet zowel de afbeelding als de ondertekst geen ruimte voor interpretatie: *“Les P.S.C. wallons sont des marionnettes dont les P.S.C. flamingsants, manouevrés par les inciviques, tirent les ficelles.”* De macht van de algemene Vlaams-nationalisten binnen de CVP werd nogmaals op de korrel genomen en voorgesteld als een poppenkast. Hiermee werd nogmaals de angst voor een vijfde colonne opgewekt. De reeds eerder besproken bijlage 23 had dezelfde boodschap: *“de perfecte regering”* waarin, buiten een klein aandeel van de Waalse vleugel, enkel Vlaams-nationalisten zetelden waarvan 2 een omstreden oorlogsverleden hadden. De dynamiek van de cartoon toonde hoe de

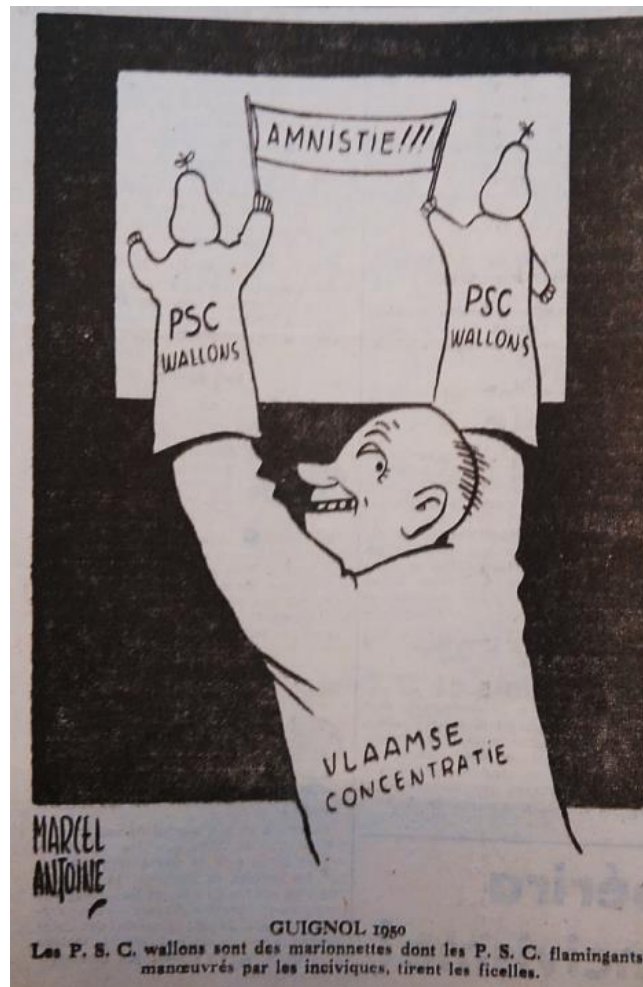

Bijlage 16: *L’action Libérale*, 06/1950, jg.4 nr. 11.

²⁶ : *L’Action Libérale*, 03-03-1950, jg. 4. nr 3. Pag. 1 – 4. Liberaal Archief.

²⁷ *L’Action Libérale*, 06-1950, jg. 4. nr. 11. Pag. 1. Liberaal Archief.

Waalse vleugel niet participeerde in het vriendschappelijke gesprek van de andere actoren. De uitgave onderstreepte het beeld van de cartoon en het algemene discours: “De CVP verenigd zich met incivieken en offert Wallonië op voor electorale ambities.”

Bijlage 29: *L'action Libérale*, 12/1950, jg.4 nr. 12.

“Het drama is dat ze (de Waalse vleugel van de CVP) niets te zeggen hebben binnen hun eigen partij en stemmen voor hun staat bijgevolg gelijk aan stemmen voor de grootste vijanden van de openbare orde.”²⁸ In bijlage 28, afgebeeld op de volgende pagina, zag het publiek hoe de staatskas werd geplunderd ten voordele van het katholieke onderwijs (de priester die met subsidies wegwandelt) en incivieken (vergoedingen en pensioenen die werden overhandigd door respectievelijk Moyersoën en Segers). Minister van Financiën Jean Van Houtte keek met lede ogen toe. Pholien werd afgebeeld terwijl hij zich buigde voor de Vlaamse Concentratie die gepersonifieerd was als oude vrouw met bontjas en een vrij arrogante uitstraling. “In realiteit is M. Pholien niet de chef van de meerderheid, hij is de gevangene. De CVP heeft de macht gegrepen dankzij de stemmen van de Vlaamse Concentratie [...] De CVP bevindt zich in formidabele problemen. Ze waren nochtans gewaarschuwd. M. Liebaert had zijn collega’s vorige maand april reeds gewezen op de politieke waanzin omtrent de Koningskwestie die het land verscheurd in de plaats van te verenigen in een hardnekkige politiek omtrent tewerkstelling, economie en besparingen. [...] de CVP houdt niet op met opvoeren van de uitgaven ten voordele van hun instituties. Op het moment dat de herbewapening druk zet op de belastingverlaging spendeert de CVP 500 miljoen aan hun scholen.” Dit citaat is van de hand van Jean

²⁸ *L’Action Libérale*, 06-1950, jg. 4. nr. 11. Pag. 4. Liberaal Archief.

Rey.²⁹ Hij schoof sociaaleconomische en typisch liberale standpunten naar voren en de oproep tot nationale eenheid werd herhaald. *L'Action Libérale* meldde dat er in de Senaat een debat was omtrent het budget van het Ministerie van Justitie. Auguste Buisseret stelde dat deze onaanvaardbare politiek van inschikkelijkheid een politiek van zwakte was ten opzichte van verraders en de ergste hulpkrachten van de vijand. Dat men dit durfde te laten systematiseren en ratificeren door het Parlement was een schande, aldus Buisseret. De algemene amnestie haalde de macht weg bij de rechtbanken en respecteerde de wetten volgens hem niet.³⁰ Het vaderlandslievende discours voor een unitair België werd verder in de uitgave nogmaals aangehaald onder het artikel "Wat denken de patriotten?"³¹ *L'Action Libérale* wist hoe ze moest balanceren tussen een regionalistisch en patriottistisch discours om zo op beide emoties in te spelen.

Bijlage 28: *L'action Libérale*, 12/1950, jg.4 nr. 12.

Als oppositiekraant werd er continu gehamerd op het beleid van de regering. De eerste cartoons uit 1949 (bijlage 1 en 2) gingen over het financieel beleid van Gaston Eyskens. De Liberale Partij had dan bij de verkiezingen van 1949 belastingverlaging als haar grote strijdpunt genomen. Er zijn echter te weinig cartoons beschikbaar om na te gaan of er in deze periode wel of niet een regionaal discours werd gehanteerd. Bijlage 24 neemt een uitzonderlijke plaats in: hier werd lof geuit ten opzichte van een voormalig CVP minister van Wederopbouw, weliswaar onder de regering Spaak III en IV. Het uitzonderlijke is dat de Liberale Partij in beide regering niet zetelde. Een mogelijke verklaring is dat er lof werd geuit voor Deman om aan te tonen hoe de CVP was veranderd sindsdien, dit kan weliswaar niet met zekerheid worden gesteld. Het past wel in het gebruikte discours waarbij de zittende regering verweten werd te bestaan uit onbekwame individuen. De eigen ministers werden uiteraard ook opgehemeld. Bijlage 25 loofde het werk van Auguste Buisseret, minister van Openbare Werken onder regering Gaston Eyskens I. Zoals in bijlage 28, ging ook bijlage 26 verder in op het wanbeleid van de regering Pholien met staatsgeld. Een personificatie van de CVP werd afgebeeld terwijl hij

²⁹ *L'Action Libérale*, 12-1950, jg. 4. nr. 12. Pag. 1. Liberaal Archief.

³⁰ *L'Action Libérale*, 12-1950, jg. 4. nr. 12. Pag. 1. Liberaal Archief.

³¹ *L'Action Libérale*, 12-1950, jg. 4. nr. 12. Pag. 3. Liberaal Archief.

gulzig at uit een kom met de tekst “*question scolaire*” op. Dit terwijl hij op 3 volumes zat (gedupeerden, oorlogsslachtoffers en gepensioneerden). De cartoon bekritiseerde dat de CVP staatsmiddelen voor eigen doeleinden gebruikte: “*Charité (chrétienne) commence par soi-même.*” Bijlage 33 ging verder in op het aangehaalde discours: de CVP werd afgebeeld terwijl ze de staatskas leeghaalde, beschermd door de absolute meerderheid (bord) en Pholien, “*le bon gardien*”. Jean Rey schreef in de uitgave over een uitbuiting van de staat door een partij en haar aanhangers: “*We zijn nu één jaar onder een homogene regering, het land heeft het gevoel dat ze worden geregeerd door ongeschikten en worden geplunderd ten voordele van het cliënteel van een partij.*”³² Het (wan)beleid van de homogene regering ging volgens Jean Rey grote gevolgen hebben bij de volgende verkiezingen. Het openlijk gebruiken van staatsmiddelen voor eigen machtsuitbreiding ging niet worden aanvaard door de bevolking. In de kritiek zien we de aanvang van de schoolstrijd. Desondanks het regionale discours zal het thema van de volgende verkiezingen voornamelijk hier rond draaien. In welke mate het regionale discours een plaats kreeg tijdens deze campagne, wordt hier niet onderzocht. Het patriottische discours gekoppeld aan regionale angsten werd aangevuld met klassieke sociaaleconomische thema’s die eigen waren aan de Liberale Partij. In deze krant werd geen neutraliteit nagestreefd. Dit bleek uit de cartoons en bijhorende uitgaven. Het ondergraven van de legitimiteit van de CVP stond centraal. Nogmaals moet worden benadrukt dat, aangezien deze studie op 1 campagne focust, is het echter niet mogelijk om uitspraken te doen over de lange termijn.

Le Face à Main:

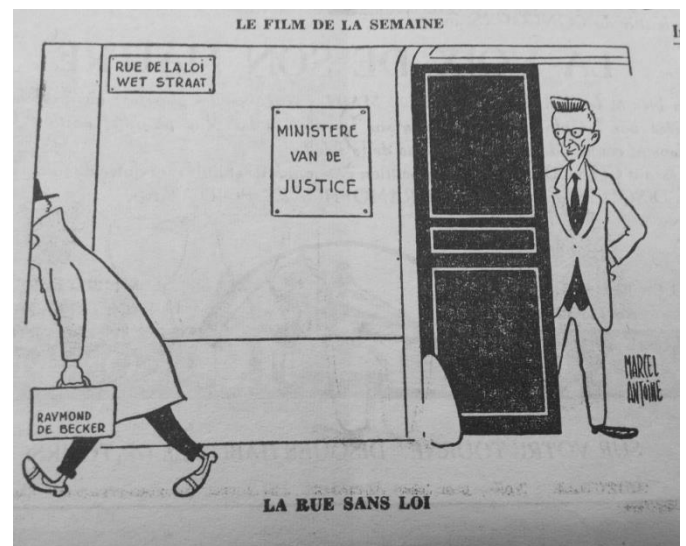
De relatie tussen *Le Face à Main* en haar publiek was van anders dan bij *L’Action Libérale*. Dit werd in de statistische analyse al geponereerd en zal als uitgangspunt dienen voor de inhoudsanalyse. Bij de inhoudsanalyse werd gekozen om te focussen op politieke cartoons met een binnenlands thema. De keuze komt voort uit de veronderstelling dat een publiek op binnenlandse thema’s doorgaans met meer voorkennis en bijhorende vooroordelen leest dan bij een buitenlands thema. Voorts ging *Le Face à Main* er wellicht van uit dat haar lezerspubliek de actualiteit ook volgde, wat een mogelijke verklaring biedt voor het grote percentage politieke cartoons zonder een politieke gemeenplaats (23,26%). Naast de veronderstelling dat de onderzoeker wellicht niet de politieke gemeenplaats kon terugvinden, liet de wekelijkse uitgave van het magazine toe om cartoons te publiceren die meer in een actueel kader pasten dan binnen een bredere politieke gemeenplaats. Aan de hand van de columns van Marcel Antoine werd echter getracht om bij elke cartoon de achterliggende politieke gemeenplaats te vinden. Deze columns zijn een uitzonderlijke bron aan informatie aangezien Antoine zelf claimde zijn eigen ongecensureerde mening hier weer te geven.³³ De column stond vaak in verband met de cartoon van de uitgave, zoals zal blijken uit de onderliggende inhoudsanalyse. De inhoudsanalyse van *Le Face à Main* gaat over een bronnencorpus dat veel meer verspreid ligt over de periode 1947 – 1951, met uitzondering van bijlage 35 uit 1945. De cartoons met een gebrek aan een politieke gemeenplaats zijn een verzameling van verschillende soorten. De eerste soort is de cartoon waarvan er niets werd teruggevonden en er dus niet met zekerheid een gemeenplaats kon worden toegewezen, bijlage 52, 55 en 69 zijn hier voorbeelden van. Deze cartoons kunnen naar vermoeden worden ingedeeld maar er werd gekozen om deze, bij gebrek aan verificatie, niet onder te verdelen. De meeste cartoons onder deze noemer hadden een actueel gebeuren als thema dat niet past binnen een bredere politieke gemeenplaats, zoals bijlage 57 waar het linkse deel van de cartoon het standpunt van Isabelle Blume over taks op alcohol hekelde. Bijlage 80 uitte kritiek op de retorische stijl van Camille Huysmans en past ook niet in een gemeenplaats. De onderwerpen van deze cartoons

³² *L’Action Libérale*, 10-1951, jg. 5. nr. 10. Pag. 1. Liberaal Archief.

³³ *Le Face à Main*, 20-12-1947, jg. 23, nr 51. Pag. 26 UGent Boekentoren.

zijn divers en hebben als gedeeld kenmerk dat men op de hoogte moest zijn van de actualiteit om ze te kunnen begrijpen. De cartoons zijn ook minder simpel van aard en niet altijd met een duidelijke boodschap beladen zoals bij *L'Action Libérale*. Deze cartoons hadden dan ook hoofdzakelijk een beschrijvend karakter. Het merendeel van de cartoons kon echter wel worden opgedeeld in verschillende politieke gemeenplaatsen. *Amnestie* was de grootste politieke gemeenplaats in de cartoons. De verschillende potentiële verklaringen hiervoor werden reeds aangehaald (supra). Zowel de redactie, de cartoonist als het publiek hechtte grote waarde aan de amnestiekwestie. Het was een emotioneel geladen kwestie voor de betrokken partijen en dus een perfecte kandidaat voor commentariërende cartoons. Onder de politieke gemeenplaats *amnestie* werd alles verzameld over repressie, amnestie, incivieken, collaboratie etc. De politieke gemeenplaats was in ieder jaar aanwezig met een concentratie in de jaren 1950-51. Dit was wellicht te wijten aan de Vlaamse Concentratie die de amnestiekwestie via de homogene CVP-regering hoog op de agenda plaatste. De enige teruggevonden cartoon uit 1945 had amnestie reeds als politieke gemeenplaats. In het tweede kader van bijlage 35 ging het over een beul uit Buchenwald die werk zocht terwijl het derde kader de uitvlucht van collaborateurs naar het Spanje van Franco in beeld bracht. In *“Un mot de Slache”* had Marcel Antoine kritiek op de uitvlucht van collaborateurs naar het Franco-regime.³⁴ Vanaf het begin had Antoine dus oog voor de kwestie.

Een terugkerend discours in de cartoons was de kritiek op Justitie. In bijlage 38 uit 1947 stelde Marcel Antoine dat de zwaarst gestraften eerder werden vrijgelaten dan mensen met mildere strafuitspraken. In *“Un mot de Slache”* legde Marcel Antoine het verband met de afloop van de Eerste Wereldoorlog en de amnestiewet van 1937. Antoine stelde dat men de grootste economische collaborateurs ging vrijlaten en de kleine laten zitten aangezien deze toch geen werk zullen vinden.³⁵ De kritiek op Justitie werd in bijlage 361 uit 1951 herhaald zonder de lezer enige graad van eigen interpretatie toe te staan: er werd in de ondertekst gesteld dat de Wetstraat de *“Rue sans loi”* was. De vrijlating van Raymond De Becker was de aanleiding van de cartoon. In *“Un mot de Slache”* herhaalde Antoine dat hoe langer de strafuitspraak, des te vroeger men vrijkwam. Tegelijk verhoogde men de dienstplicht.³⁶ Deze verharding in het discours rond 1950-1951 lijkt een gevolg van het beleid van de homogene CVP-regering omtrent amnestie. De vergelijking van incivieken en het leger werd reeds eerder in bijlage 109 uit 1948 aangehaald: men kon gemakkelijker uit Beverloo ontsnappen sinds het van een kazerne naar een gevangenenkamp voor incivieken was veranderd.³⁷ De cipiers werden in bijlage 109 en 115 afgebeeld als onbekwamen die de incivieken vrij spel gaven. Bijlage 43 uit 1947 was zelfs een stap verder gegaan en beeldde een cipier af die een ter dood veroordeelde salueerde terwijl hij werd vrijgelaten. Bijlage 45 beeldde af hoe zelfs de tijd in de gevangenis voor de incivieken vrij luxueus was. Het contrast tussen incivieken en de doorsnee burger

Bijlage 361 : *Le Face à Main*, 17/03/1951 jg.27 nr. 11.

³⁴ *Le Face à Main*, 23-06-1945, jg. 21, nr 25. Pag. 22 Liberaal Archief.

³⁵ *Le Face à Main*, 01-11-1947, jg. 23, nr 44. Pag. 22 UGent Boekentoren.

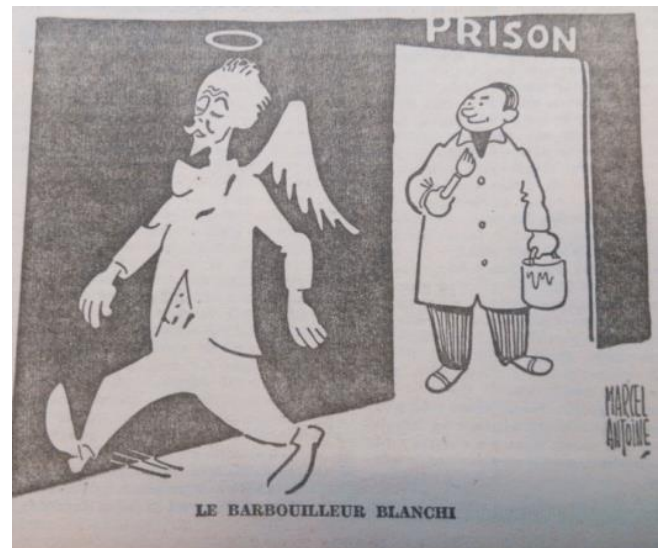
³⁶ *Le Face à Main*, 17-03-1951, jg. 23, nr 44. Pag. 30 UGent Boekentoren.

³⁷ *Le Face à Main*, 14-08-1948, jg. 23, nr 44. Pag. 30 UGent Boekentoren.

werd ook in de column van 10/12/1949 aangehaald waarbij een staking in een gevangenis Antoine de gelegenheid gaf om de leefsituatie van de incivieken te vergelijken met de slachtoffers van Buchenwald en Breendonck. De vergelijking met de gruweldaden van het naziregime was een retorische stijl die vaker werd gebruikt in deze periode. De column geeft kort weer hoe Antoine stond tegenover de, stakende, incivieken: *“Seulement, à Breendonck on n’avait même pas d’occasion de faire la grève de la faim. Y avait même pas à manger! Ces messieurs les pensionnaires du petit Château ils ont qu’à-même pas insisté. Et dans le fond, on peut pas dire qu’ils ont une mauvaise place. Ils doivent pas voter, ils ne sont pas embirlandés par leur femme, et ils doivent pas payer des conterbitions. Verdekke! Est-ce qu’on fait la grève, nous autres?”*³⁸ Naast de kritiek op Justitie had Antoine ook oog voor de omvang van de kwestie. Bijlage 138 uit 1948 bracht de opvolging van de minister van Justitie Struve in beeld. Het zwembad die de regeringsdeelname symboliseerde, was gevuld met dossiers van oorlogsslachtoffers etc. In *“Un mot de Slache”* stelde Antoine dat de nieuwe minister (Moreau de Melen) geen frisse wind zou doen waaien en wellicht geen dienaar van het Vaderland ging zijn.³⁹

Bijlage 204 : *Le Face à Main*, 30/07/1949 jg. 25 nr. 31.

Bijlage 250: *Le Face à Main*, 04/02/1950 jg. 26 nr. 5.

De amnestiekwestie en het beleid werd ook in beeld gebracht door bekende collaborateurs af te beelden. Zoals reeds werd besproken had Marcel Antoine aandacht voor Léon Degrelle. Naast de geregelde verschijning in zijn columns waren er twee cartoons aan Degrelle gewijd. Bijlage 167 uit 1949 was gewijd aan de vlucht van Degrelle naar het Spanje van Franco terwijl bijlage 204 uit 1949 over de uitgave van zijn boek ging terwijl hij in luxe in Spanje vertoefde, *“waar hij niet werd gestoord door Gaston Eykens.”*⁴⁰ Naast Degrelle, kreeg Flor Grammens aandacht van Antoine. Bijlage 250 uit 1950 hekelde de vrijlating van Grammens. Door Grammens witgeschilderd te tekenen terwijl hij de gevangenis verliet werd in de cartoon gezinspeeld op zijn schilderacties in de Brusselse randgemeenten. In *“Un mot de Slache”* stelde Antoine op sarcastische wijze dat men deze nationale artiest niet in de schaduw kon laten. *“Wellicht komt hij binnenkort op de lijst voor de Senaat”*, aldus Antoine.⁴¹ Bijlage 278 uit 1950 ging verder in op Grammens en zijn relatie ten opzichte van de Vlaamse vleugel van de CVP. Op het eerste gezicht is het onduidelijk waarover deze cartoon handelde. In *“Un mot de Slache”* schreef Antoine dat Grammens zijn parlementaire vergoeding kwam

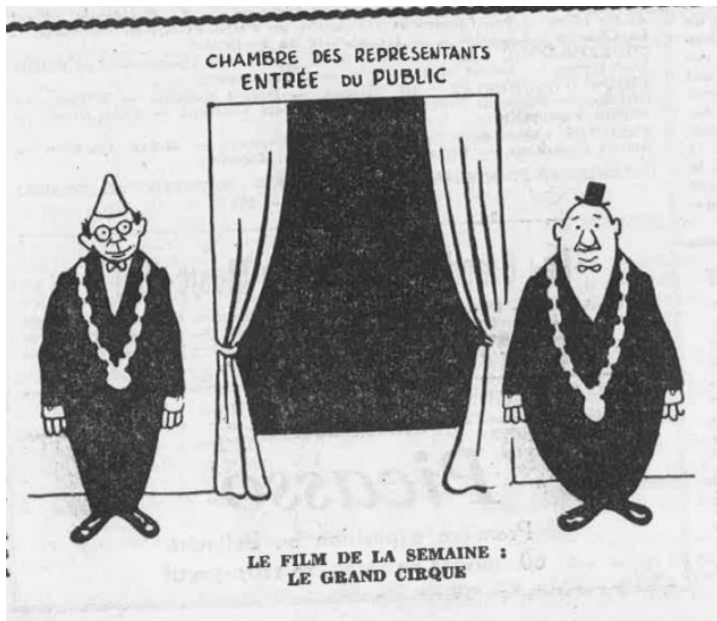
³⁸ *Le Face à Main*, 10-12-1949, jg. 24, nr 50. Pag. 30 UGent Boekentoren.

³⁹ *Le Face à Main*, 11-12-1948, jg. 24, nr 50. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁴⁰ *Le Face à Main*, 30-07-1949, jg. 25, nr 31. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁴¹ *Le Face à Main*, 04-02-1950, jg. 26, nr 5. Pag. 30 Liberaal Archief.

opeisen. Antoine verwees naar het Bormsfonds en de nood aan mannen zoals Grammens die van pas kwamen tijdens verkiezingsperiodes.⁴² Dat de CVP Grammens op de lijst zou zetten, was een uithaal naar de verruimingsoperatie.

Bijlage 295 : *Le Face à Main*, 15/07/1950 jg. 26 nr. 28.

Bijlage 317 : *Le Face à Main*, 30/09/1950 jg. 26 nr. 39.

Bijlage 295 ridiculiseerde de verhitte politieke debatten in de Kamer omtrent de amnestiekwestie. Het hele gebeuren werd in het belachelijke getrokken door Antoine, die het als een circusgebeuren afbeeldde. De cartoon had op het eerste gezicht geen verband met de amnestiekwestie maar de column *“Un mot de Slache”* gaf de nodige informatie om de cartoon te kunnen plaatsen. Antoine stelde dat men wellicht zou moeten overgaan tot vervroegde verkiezingen en verweet de Vlaamse Concentratie dat ze ten allen prijze de algemene amnestie wilden verwezenlijken.⁴³ De eis tot algemene amnestie werd echter niet breed gedragen binnen de CVP. De bijlage 317 uit 1950 wist de gespannen en radeloze sfeer binnen de CVP omtrent de kwestie te capteren in een cartoon: *“De kruistocht voor het onbekende.”* Geen enkel individu van de Vlaamse Concentratie werd in de cartoon opgenomen. Bijlage 327 uit 1950 had kritiek op de manier waarop de vervolging van Leo Delwaide naar aanleiding van een plebisciet, waarbij zijn vrouw op een kieslijst 41. 486 voorkeursstemmen had verkregen, werd stopgezet. De ondertekst merkte sarcastisch op dat *“Justice est faite”*. Bijlage 341 uit 1950 ging over de eis om amnestie te verlenen aan Gérard Romsée. Dit zou, volgens Antoine, leiden tot de algemene amnestie en de terugkeer van Degrelle: *“Pasque n'est-ce pas, si on pardonne à tous les traîtres, les collaborateurs et les incivistes, y a pas de raison qu'on ne blachisse pas Degrelle. Y a assez des gens qui demanderaient pas mieux que de lui laver sa tête!”*⁴⁴ In de cartoon beeldde Marcel Antoine de kinderen allemaal af met een abnormale fysiek. Dit wakkert, al dan niet bewust, een gevoel van de 'andere' aan. Bijlage 323 uit 1950, afgebeeld op de volgende pagina, zette de kritiek op Justitie voort en haalde uit naar Minister van Justitie Ludovic Moyersoën voor zijn focus op de amnestiekwestie. Drie zaken zijn van belang in de prent. Ten eerste draagt de personificatie van de amnestie een kroon met een hakenkruis. Op het haar staat het cijfer 5 geturfd, wellicht een verwijzing naar de vijf jaren die de meeste incivieken hadden doorgebracht in de gevangenis. Ten slotte is de spons een verwijzing naar de algemene amnestie die de Vlaamse

⁴² *Le Face à Main*, 13-05-1950, jg. 26, nr 19. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁴³ *Le Face à Main*, 15-07-1950, jg. 26, nr 28. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁴⁴ *Le Face à Main*, 23-12-1950, jg. 26, nr 51. Pag. 30 Liberaal Archief.

Concentratie eiste. In bijlage 331 uit 1950 ging opnieuw over hoe Moyersoen onder het bevel stond van de Vlaamse Concentratie. De houding en gebaren van de twee figuren gaf duidelijk weer wie de baas was en de ondertekst bevestigde het beeld. De kritiek op de band van ministers met de Vlaamse Concentratie en de eis tot amnestie beperkte zich niet tot de minister van Justitie.

Bijlage 323 : *Le Face à Main*, 21/10/1950 jg. 26 nr. 42.

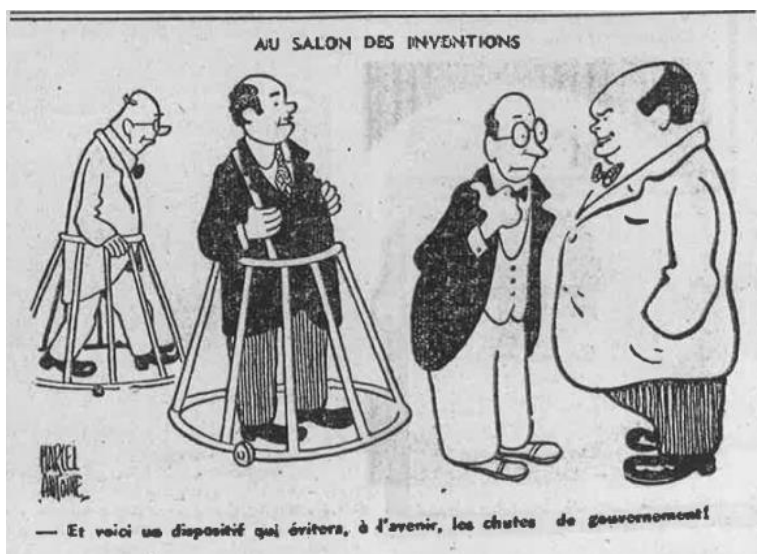
Bijlage 337 : *Le Face à Main*, 09/12/1950 jg. 26 nr. 49.

In bijlage 337 uit 1950 was August De Boodt aan de beurt. Het symbool van de spons en het hakenkruis keerden weer in samenspel met het tekenen van VNV en Rex op de personificatie van de amnestie. het is opmerkelijk dat Antoine koos om Rex ook af te beelden en zo te wijzen op het Waalse collaboratieverleden. De bijhorende editie van *“Un mot de Slache”* was een reeks verwijten over het amnestiebeleid. De vrijlating van Hendrik Borginon was de aanzet: *“C’est pas encore assez qu’on l’a empêché de blancher à l’ombre, on doit z’encore la faire passer pour un n’héros!”* Antoine verweet Minister De Boodt van de destructie van de eerlijkheid en het patriotisme. Hij zou zich beter bezighouden met de gedupeerden in plaats van diegene die ten strijde trokken met de Duitsers. Indien men de Vlaamse Concentratie zijn gang laat gaan zouden binnenkort Hendrik De Man en Léon Degrelle wederkeren met een pensioen met terugwerkende kracht, aldus Antoine. De mensen die zetelden in de regering moesten zich schamen. Antoine verdacht dat de meeste ministers een post hadden opgenomen enkel en alleen om de amnestie te verwezenlijken. De Waalse ministers nam Antoine kwalijk dat ze Wallonië opofferen aan hun collega’s.⁴⁵ Deze uithaal naar de regering toonde hoe de amnestiekwestie, en in mindere mate de regionale belangen, door Marcel Antoine kon worden bekritiseerd in een blad die poogde onpartijdigheid te vertegenwoordigen. Bijlage 394 uit 1951 kan als culminatiepunt van de kritiek op de regering worden aanschouwd: Seger, De Boodt en Van Den Daele legden een krans, in naam van de regering, neer aan de Ijzertoren. Bijlage 399 herhaalde de macht van de Vlaamse Concentratie binnen de regering: Pholien lag te slapen terwijl Segers en Moyersoen hun agenda doordrukten. De kritiek op de regering omtrent de amnestiekwestie werd ook in bijlage 365 uit 1951 geventileerd. Antoine beeldde de uitvlucht van incivieken naar Parijs af. De kritiek in de column van Marcel Antoine was scherp: *“chez nous, tout va bien. Surtout pour Messieurs les incivistes. MM. Poulet et Romsée ils sont en liberté. Alors, y a pas de raison de laisser les autres en prison. On peut dire que la majorité elle a bien travaillé. Pas pour nous, mais pour les collaborateurs.”*⁴⁶ *Le Face à Main* wees in 1951 ook enkele keren op de afhankelijkheid van de CVP ten opzichte van de Vlaamse Concentratie: de CVP vervulde slaafs de wensen van de

⁴⁵ *Le Face à Main*, 09-12-1950, jg. 26, nr 49. Pag. 30 Liberaal Archief.

⁴⁶ *Le Face à Main*, 31-03-1951, jg. 27, nr 13. Pag. 30 Liberaal Archief.

Vlaamse Concentratie.⁴⁷ Bijlage 369 uit 1951 ging verder in op dit discours door te argumenteren dat de regering de heropbouw van het land in het gedrang bracht: de politieke gevangenen bleven met lege handen achter terwijl de oorlogsambtenarij rijkelijk beloond werden. Het contrast tussen de twee figuren werd helder afgebeeld door de oorlogsambtenaar te tekenen met een rechte rug, een sigaar in de mond, jaszak vol geld, vleugels en een aureool, terwijl de politieke gevangene gezichtsloos werd afgebeeld met neergelaten schouders in de achtergrond en de oorlogsambtenaar achterna keek. De ondertekst stond in verband met het contrast door te spreken over “*L’ange et le mauvais garçon.*” Bijlage 388 uit 1951 paste in het reeds eerder besproken discours over de heropbouw van het land: men gaf grote sommen geld uit aan gedeputeerden terwijl de gedupeerden van de oorlog nog steeds wachten op financiële steun. De cartoon werkte opnieuw met een contrast tussen de twee actoren en een sarcastische tekst om zo het commentaar over te brengen.

Bijlage 369 : *Le Face à Main*, 14/04/1951 jg.27 nr. 15.

Bijlage 119 : *Le Face à Main*, 23/09/1948 jg. 24 nr. 39.

De kritiek op de regering ging echter veel breder dan enkel de amnestiekwestie. Onder de politieke gemeenplaats *regering* werden deze kritieken en beschrijvingen verzameld. In bijlage 46 bekritiseerde Antoine de werking van de ambtenarij. In zijn column klaagde hij hen ze niets deden.⁴⁸ De kritiek over de inefficiëntie van de regering was een terugkerend onderwerp in zijn columns. Een populair onderwerp van de cartoons, met de regering als politieke gemeenplaats, was de (mogelijke) val van de regering. Bijlage 87 uit toonde hoe de socialistische partijvoorzitter Max Buset de regering liet vallen. De cartoon had kritiek op de brute wijze waarmee Buset te werk ging. Bijlagen 119 en 170, respectievelijk uit 1948 en 1949, spotten met de geregelde val van de regering. Spaak was in deze periode vaak de actor die de regering symboliseerde in de cartoons, aangezien hij tot vier maal toe de regering had geleid. Bijlage 137 uit 1948 ging in op de dominante positie van Spaak in de regeringsformaties. De cartoon beeldde af hoe Spaak zichzelf opvolgde als regeringsleider. In “*Un mot de Slache*” had Antoine lof voor Spaak als een regeringsleider en bekritiseerde hij wederom Gaston Eyskens voor zijn financieel beleid.⁴⁹ Dat Antoine lof kan uitten voor Spaak laat dus wel blijken dat hij niet enkel voor liberale ministers een goed woordje kan en mag doen in *Le Face à*

⁴⁷ *Le Face à Main*, 24-03-1951, jg. 27, nr 12. Pag. 5 Liberaal Archief.

Le Face à Main, 05-05-1951, jg. 27, nr 18. Pag. 5 Liberaal Archief.

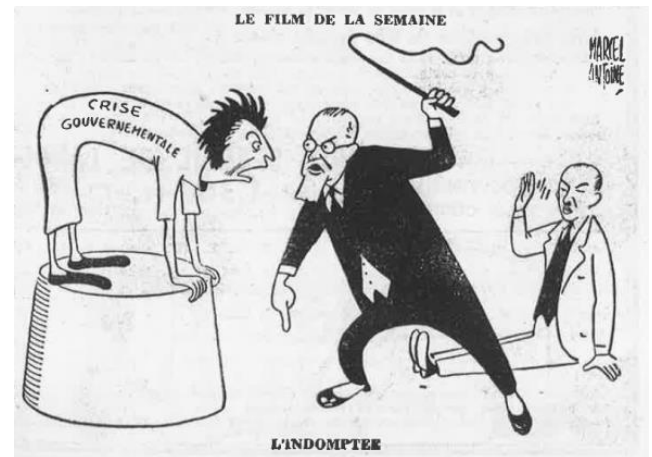
⁴⁸ *Le Face à Main*, 29-11-1947, jg. 23, nr 48. Pag. 22 UGent Boekentoren.

⁴⁹ *Le Face à Main*, 04-12-1948, jg. 24, nr 49. Pag. 22 UGent Boekentoren.

Main.⁵⁰ Deze lof werd ook in cartoons behandeld. Bijlage 66 uit 1948 toonde hoe Spaak zich tussen alle gevaren waagde aan een regeringsdeelname. Antoine had ook zijn eigen belangen in de cartoon verwerkt door het statuut van privé radiostations als een van de vele gevaren af te beelden.

Bijlage 66 : Le Face à Main, 06/03/1948 jg. 24 nr. 10.

Bijlage 201 : Le Face à Main, 16/07/1949 jg. 25 nr. 29.

In bijlage 149 werd de kunde van het bijeenhouden van een regering door Spaak herhaald nadat hij een val van de regering door het ontslag van Pieter De Grootte wist te vermijden.⁵¹ In bijlage 201 uit 1949 werd een heel ander beeld geschetst van een regeringscrisis onder het bewind van de CVP. De cartoon toonde hoe Van Zeeland neerzat terwijl Frans Van Cauwelaert poogde het beest, de regeringscrisis, te temmen. Het lof voor Spaak stond in schril contrast met de kritiek op de CVP. In *“Un mot de Slache”* wees Antoine er zelfs op dat Spaak zich afzijdig hield.⁵² Bijlage 203 ging verder in op de onstabiele situatie van de nieuwe regering door Van Cauwelaert af te beelden terwijl hij balanceerde op een touw en toch de regering op gang had gekregen. In *“Un mot de Slache”* uitte Antoine, zoals in de cartoon, weinig vertrouwen in de levensduur van de regering: *“Je crois que c’est pas nécessaire de parler minant encore de la crise gouvernementale. Le jour du jour d’aujourd’hui ont doit pas s’attendre à quelque chose de rapidement vite. Dans trois semaines nous serons probablement dans le même point; c’est-à-dire le point de suspension.”*⁵³ Bijlage 206 en 208 handelden over de katholiek liberale regering onder leiding van Gaston Eyskens. In *“Un mot de Slache”* was Antoine blij dat Gaston Eyskens geen minister van Financiën meer was en hoopte dat men zich niet zou afleiden door zaken zoals de Koningskwesitie. Zo zouden de liberalen de ruimte krijgen om de belastingdruk te verlagen.⁵⁴ Eyskens werd nu het nieuwe symbool voor de regering. Bijlage 409 uit 1951 ging weer over een mogelijke regeringsval waarbij Antoine CVP-leden afbeeldde die aan het samenzweren waren tegen Joseph Pholien. De passiviteit van Pholien werd als karaktertrek toegeschreven door Antoine en zowel in de cartoons als in de columns geregeld aangekaart. In de uitgave van 26-08-1950 had Antoine reeds kritiek uitgeoefend op de regering-Pholien. Pholien werd, volgens Antoine, premier vanwege zijn voorliefde voor Vlamingen en de andere Waalse ministers verweet Antoine dat ze machteloos waren en Wallonië opofferden. Het taalaspect was ook niet afwezig in zijn column: *“De plus en plus, MM. les Flamingsants seront de moins en moins coulants. Et les petits Wallons du nouveau gouvernement ils oseront plus causer leur*

⁵⁰ In de uitgave van 22/05/1948 werd zelfs geclaimd dat Spaak de enige geschikte premier was.

Le Face à Main, 22-05-1948, jg. 24, nr 21. Pag. 22 UGent Boekentoren.

⁵¹ *Le Face à Main*, 15-01-1949, jg. 25, nr 3. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁵² *Le Face à Main*, 16-07-1949, jg. 25, nr 29. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁵³ *Le Face à Main*, 23-07-1949, jg. 25, nr 30. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁵⁴ *Le Face à Main*, 27-08-1949, jg. 25, nr 32. Pag. 30 UGent Boekentoren.

langage de famille sans recevoir des mauvais points.”⁵⁵ Bijlage 352 uit 1951 ridiculiseerde de bijzondere machten van de regering-Pholien, zoals bleek uit de column van Antoine. Dat de ene figuur een snor in de vorm van die van Hitler had, kan zowel toeval als opzettelijk zijn geweest. In “*Un mot de Slache*” stelde Antoine dat de regering dictatoriale kenmerken begon te tonen.⁵⁶ Dit verwijt van dictatoriale ambities en ongrondwettelijke daden van bepaalde partijen, was reeds in de beginjaren van de naoorlogse periode aanwezig.⁵⁷

Bijlage 48 : *Le Face à Main*, 20/12/1947 jg. 23 nr. 51.

Bijlage 225 : *Le Face à Main*, 29/10/1949 jg. 25 nr. 44.

De felste kritiek op de regering zou echter plaatsvinden in het kader van de Koningskwestie. Die politieke gemeenplaats kwam op de derde plaats in de rangorde. Antoine was niet geneigd om geregeld te schrijven over de conflictueuze kwestie tenzij hij zich hiertoe verplicht voelde. Eens men begint over de kwestie, kan men er niet meer over zwijgen, aldus Antoine.⁵⁸ Bijlage 48 en 251 uit resp. 1947 en 1950 toonde hoe heftig men in de Kamer discussieerde over de kwestie en dat de kwestie over de hele periode een politiek conflict was. Van Zeeland, Van Dieren en nog een derde minister werden in bijlage 199 uit 1949 verweten dat ze handelden in naam van Leopold III. In “*Un mot de Slache*” maakte Antoine zich zorgen over de volksraadpleging die de CVP wou laten plaatsvinden. Over de publieke opinie zei Antoine dat ze meer gepreoccupeerd was met de Ronde van Frankrijk dan wat er zich in Zwitserland afspeelde.⁵⁹ Of dit waar was, of een poging om de kwestie te minimaliseren, is onzeker. De volksraadpleging werd in bijlage 225 afgebeeld als een spook die uit de stembus opdoemde en een dreiging vormde voor België. België werd als een vrouw afgebeeld met een kroon op, wat het monarchale karakter van België voorstelde. In “*Un mot de Slache*” haalde Antoine uit naar de vooropgestelde minimumgrens van 55% ja-stemmen: “*Il vaut mieux être Liopold III que Liopold 55 p.c.*”⁶⁰ Met de volksraadpleging nam *Le Face à Main* een

⁵⁵ *Le Face à Main*, 26-08-1950, jg. 26, nr 34. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁵⁶ *Le Face à Main*, 17-02-1951, jg. 27, nr 6. Pag. 30 Liberaal Archief.

⁵⁷ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 176.

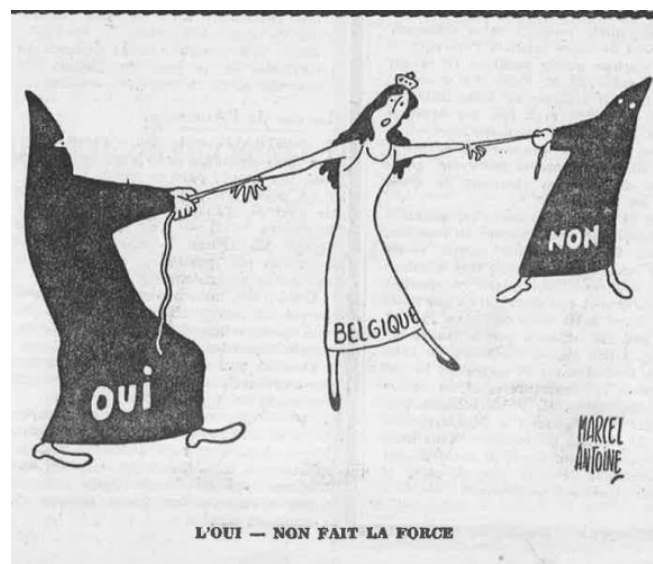
⁵⁸ *Le Face à Main*, 10-04-1948, jg. 24, nr 15. Pag. 22 UGent Boekentoren.

Le Face à Main, 22-11-1947, jg. 23, nr 47. Pag. 22 UGent Boekentoren.

⁵⁹ *Le Face à Main*, 09-07-1949, jg. 25, nr 28. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁶⁰ *Le Face à Main*, 29-10-1949, jg. 25, nr 44. Pag. 30 UGent Boekentoren.

wending. Het doorgaans mildere discours werd verlaten en het magazine verdedigde haar unionistische standpunt. Het blad verweet beide kampen dat ze de zaak simplificeerden en verdeelden tussen goed en kwaad. *“Rien n’est plus faux que de proclamer que le camp des partisans du Roi est le clan des Kollaborateurs, comme celui de ses adversaires le clan des communistes ou des républicains.[...] Il y dans l’une et l’autre opinion une large majorité de Belges qui entendent demeurer fidèles à la conception de la monarchie constitutionnelle que notre pays se donna en 1830.”*⁶¹ Het magazine verwees naar de verkiezing tussen Degrelle en Van Zeeland en de gevaren van het simplificeren van een gevoelige kwestie. De eendracht der Belgen en trouwheid aan het democratisch regime onder het constitutioneel monarchisme was noodzakelijk. Het blad poogde de ratio te laten voorgaan op emotie. De monarchie werd verdedigd en er was aandacht voor de communautaire eigenschappen binnen België: *“à cause de la présence permanente de certains éléments intrinsèquement belges, à savoir la coexistence de Wallons et de Flamands. (...) La Belgique commande au moment du vote. Elle doit commander aussi au moment de son interprétation.”* Het magazine wees op de partijdigheid van bepaalde groepen en koos *“gedwongen”* een kant in de volksraadpleging: *“Puisque le Comité National pour la Consultation populaire évoque le témoignage du roi Albert en faveur de Léopold III, il n’y a évidemment aucune raison pour que la Fédération libérale de l’arrondissement de Bruxelles ne se serve de la figure de la reine Astrid pour signifier que son fils doit régner.”*⁶² Het magazine Antoine schreef in een van zijn columns over de volksraadpleging dat de vrouwen wellicht zouden op Leopold III stemmen.⁶³ Hiermee stelde hij zich in lijn met een liberaal argument die stelde dat de vrouwen meer beïnvloedbaar waren tijdens het stemmen (supra.) Bijlage 260 uit dezelfde uitgave beeldde de verscheuring van België door de twee kampen af van de volksraadpleging met een woordspeling: *“L’oui-non fait la force.”* Het unitaire België stond op barsten volgens het magazine en haar cartoonist die in zijn column schreef: *“Dans quelques jours, on va savoir combien c’est qu’il y a des Belges contre des Belges.”* Hij hoopte dat men gauw de kwestie kon sluiten en de regering opnieuw een beleid ging voeren.⁶⁴

Bijlage 260 : *Le Face à Main*, 11/03/1950 jg. 26 nr. 10.

⁶¹ *Le Face à Main*, 11-03-1950, jg. 26, nr 10. Pag. 5 UGent Boekentoren.

⁶² *Le Face à Main*, 11-03-1950, jg. 26, nr 10. Pag. 5-6 UGent Boekentoren.

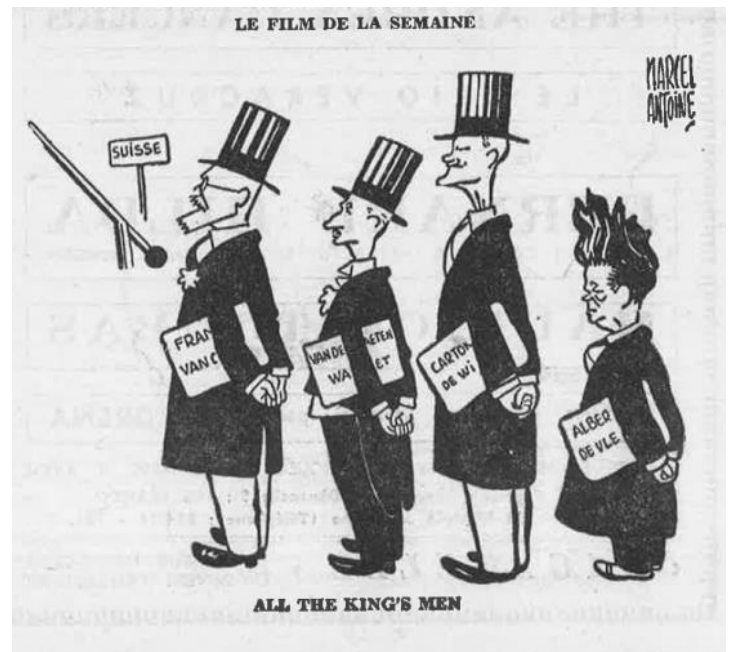
⁶³ *Le Face à Main*, 07-05-1949, jg. 25, nr 19. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁶⁴ *Le Face à Main*, 11-03-1950, jg. 26, nr 10. Pag. 30 UGent Boekentoren.

Het artikel na de volksraadpleging haalde een minder neutraal discours aan waarbij men “*les auteurs de certains coups de force*” vergeleek met de bruin- en zwarthemden van weleer. Het blad was duidelijk niet opgezet met de uitslag van de volksraadpleging. Het magazine wees op de regionale verdeeldheid en de “*difficultés qu’il y aurait à faire admettre aux Flamands un président de la République bruxellois ou aux Wallons un président flamand.*” Het artikel beargumenteerde de onmogelijkheid om Leopold III als vorst te behouden: “*Mais c’est pour cela précisément, que le Roi des Belges doit être le roi incontesté de tous les Belges? Non seulement de 57,68 pour cent de la population globale, mais de l’immense majorité des Wallons, des Flamands et des Bruxellois.*”⁶⁵ In dezelfde uitgave wees Antoine op de impasse die voortkwam uit de volksraadpleging en stelde dat men dan maar voor enkele regio een vorst moest aanwijzen, ofwel per dag wisselen tussen twee vorsten.⁶⁶ De commentaren van Antoine geven aan dat hij de hele kwestie vrij belachelijk vond en dat men het beleid uit het oog verloor. Zoals reeds uit het artikel van 11-03-1950 en 18-03-1950 bleek, had *Le Face à Main* oog voor de communautaire situatie binnen België en de rol die de monarchie speelde tussen de twee gemeenschappen. *Le Face à Main* bekritiseerde de regering dat ze hiermee geen rekening hield.

Bijlage 265 : *Le Face à Main*, 25/03/1950 jg. 26 nr. 12.

Bijlage 267 : *Le Face à Main*, 01/04/1950 jg. 26 nr. 13.

Bijlage 265 uit 1950 beeldde af hoe De Vleeschauwer Wallonië wou temmen nadat het grootste deel van de regio tegen de terugkeer van de vorst had gestemd. De prent was voornamelijk een aanval op de wijze waarop De Vleeschauwer omging met het resultaat van de volksraadpleging. In de column uit dezelfde uitgave had Antoine kritiek op Leopold III die het vuile werk overliet aan de Kamers. Vervolgens wees Antoine nogmaals op de verdeeldheid van het land: “*Les oui z’et non ils ont été drôlement partagés et que le Roi il n’a pas la même couleur à Mons qu’à Tongres et Roulers et qu’à Bruxelles, la majorité elle est rudement z’en minorité.*” Daarnaast haalde Antoine uit naar de claim van De Vleeschauwer dat Vlaanderen haar vaderlandsliefde had aangetoond door ja te stemmen: “*Ça veut dire, pour lui, que les gens de Namur, de Nivelles et de Charleroi, ça sont pas des patriotes. Et que les Liégeois ça sont des mauvais Belges. Doumme! Je trouve qu’il a du toupet, Albert le Chivelu! Et si tous ceux qui veulent z’entrer dans le nouveau gouvernement ils pensent comme ça, ça va*

⁶⁵ *Le Face à Main*, 18-03-1950, jg. 26, nr 11. Pag. 5 UGent Boekentoren.

⁶⁶ *Le Face à Main*, 18-03-1950, jg. 26, nr 11. Pag. 30 UGent Boekentoren.

*sûrement faire une drolle de salade!*⁶⁷ Het patriotisme werd langs beide kanten in vraag gesteld. Bijlage 267 was een verwijzing naar *Humpty Dumpty* met de ondertekst “*All the king’s men.*” In de cartoon stonden enkel prominente CVP’ers afgebeeld die in Zwitserland verslag uitbrachten aan de vorst: de Koningskwesitie was een kwesitie van de CVP. Antoine zag geen oplossing meer voor de Koningskwesitie nu de geest uit de fles was met de volksraadpleging. “*C’est très joli de former un nouveau gouvernement, mais il fait tout même trouver des hommes coupables d’accepter et de conserver un portefeuille!*”⁶⁸ De woordspeling coupable i.p.v. capables ging in op de schuldvraag: wie zou de afloop van de Koningskwesitie op zich nemen en de daarbij horende electorale gevolgen? Bijlage 269 greep opnieuw naar het unitaire discours en de schade die de kwesitie de Belgische Staat berokkende. Antoine begon pessimistisch te worden over de toekomst van het land: “*Chez nous autres, rigarde un peu notre air national. La Brabançonne. Tu peux dire ce que vous voulez mais depuis quelque temps, la Brabançonne, ça ressemble rudement à une zwanze.*”⁶⁹ In de uitgave van 03-06-1950 wijdde *Le Face à Main* weer een artikel aan de Koningskwesitie en verweet de CVP dat ze de Koningskwesitie als springplank had gebruikt voor de verkiezingen om zodoende de absolute meerderheid te verwerven. Deze mening werd door Leopold III gedeeld (supra). De verruimingsoperatie met de Vlaamse Concentratie werd afgeschilderd als “*un pacte avec la formation la plus redoutable pour une Belgique unie et paisible.*” De CVP had volgens *Le Face à Main* ook de dienaren van de Kerk misbruikt om de gelovigen te mobiliseren.⁷⁰ Dit discours toont sterke gelijkenissen met *L’Action Libérale*.

Bijlage 272 : *Le Face à Main*, 22/04/1950 jg. 26 nr. 16.

Bijlage 272 was een knipoog naar het surrealisme waar België bekend voor stond. De cartoon legde voornamelijk de klemtoon op het Vlaamse overgewicht op Wallonië: de Koningskwesitie gleed af naar een communautair geladen kwesitie i.p.v. een nationale kwesitie over de monarchie. In “*Un mot de*

⁶⁷ *Le Face à Main*, 25-03-1950, jg. 26, nr 12. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁶⁸ *Le Face à Main*, 01-04-1950, jg. 26, nr 13. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁶⁹ *Le Face à Main*, 08-04-1950, jg. 26, nr 14. Pag. 30 UGent Boekentoren.

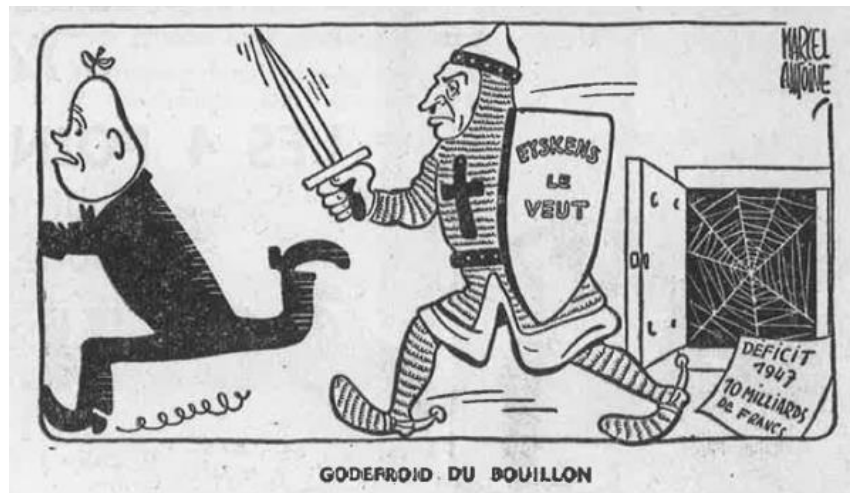
⁷⁰ *Le Face à Main*, 03-06-1950, jg. 26, nr 22. Pag. 6 UGent Boekentoren.

Slache” maakte Antoine een vergelijking met het Duitse wonder: “*En tout cas, on voit que làbas ils ont pas eu une question royale pour mettre les affaires en l’air, pasque le commerce il est en train de rudiment se remonter et vous trouvez tout quoi ce que tu veux dans les mazaguins qui sont bien vachalandés. (...) je suis rivenu juste à temps pour voir le difilé du 21 juillet. J’ai d’abord vu des gendarmes. Ensuisse j’ai encore vu des gendarmes et pour finir, c’était encore des gendarmes. Quelle maboulisation! Minant chaque fois qu’il y aura z’un cortège officiel et royal, tu vas voir tous les mêmes uniformes noirs que ça va finir par vous donner des idées de la même couleur!*”⁷¹ De Koningskwesitie stond volgens Antoine de cruciale heropbouw van het land in de weg. Bijlage 300 ging verder in op de gespannen sfeer die het land in haar grip had. Duvieusart begon te bezwijken onder druk van het straatprotest. Antoine schreef in “*Un mot de Slache*” dat “*Y a des gens qui se follent et qui osent plus mettre un pas en dihors, de peur qu’on les jette avec des briques sur leur tête, ou que les gendarmes à chival les piétugnent sur le trottoir.*”⁷² De situatie was snel uit de hand aan het lopen met de harde onderdrukking van het straatprotest. De CVP stond onder druk van de achterban, zoals in bijlage 303 werd afgebeeld. De ondertekst had een klerikale ondertoon met “*Saints et pecheurs*”. In “*Un mot de Slache*” wees Antoine er op dat de communisten wellicht graag de burgeroorlog hadden ontketend terwijl de Vlaamse Concentratie zich bedrogen voelde. Antoine nam het voornamelijk De Vleeschauwer kwalijk dat hij de communautaire strijd ontketend had: “*Le ministre de l’Intérieur il était si fier de ses gendarmes! Ils doivent être contents ceux-là. Pasque si on aurait z’eu la marche sur Bruxelles, je crois qu’ils auraient été dans leurs petits souliers. Minant De Vleeschauwer il est à l’Inférieur! C’est bien fait! Il avait pas besoin d’exciter les Wallons contre les Flamands! Un Brugeois et un Borain, ça sont des hommes comme les autres, et y apas de rison pour qu’ils s’entendent pas! En tout cas, le calme il est rivenu, et j’espère que ç ava plus recommencer, pour faire Plaisir à les VNV et à la “Libre Belgique”.* Antoine maakte de vergelijking met de Korea-oorlog: “*Chez nous aussi, on a vu le Nord contre le Sud, et on donnerait la permanente de M. De Vleeschauwer pour que ça soit fini une bonne fois pour toutes!*”⁷³ Waar Gaston Eyskens voor de Koningskwesitie de antagonist was in het financiële verhaal, had Albert De Veeschauwer deze rol verkregen in de communautair geladen Koningskwesitie. Na de abdicatie van Leopold III en de troonsbestijging van Boudewijn had de Vlaamse Concentratie plannen om een Mars op Brussel te organiseren. Deze ging echter niet door en de Koningskwesitie kwam ten einde. De personificatie van de Vlaamse Concentratie werd in bijlage 305 afgebeeld terwijl ze met haar baby’s, VNV en Rex, en haar kind, Hilaire Lahaye, wegvluchtte. Zoals uit de contextuele beschrijving en de inhoudsanalyse bleek, zette de Koningskwesitie de communautaire spanningen opnieuw op scherp. Beide media groeiden naar elkaar toe op vlak van discours in de nasleep van de volksraadpleging. De emotionele sfeer liet geen neutraal en objectief discours meer toe.

⁷¹ *Le Face à Main*, 29-07-1950, jg. 26, nr 30. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁷² *Le Face à Main*, 05-08-1950, jg. 26, nr 31. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁷³ *Le Face à Main*, 12-08-1950, jg. 26, nr 32. Pag. 30 UGent Boekentoren.

Bijlage 74 : *Le Face à Main*, 03/04/1948 jg. Bijlage 81 : *Le Face à Main*, 24/04/1948 jg. 24 nr. 17.
24 nr. 14.

Op de vierde plaats stond de politieke gemeenplaats *belastingen*. Deze politieke gemeenplaats was voornamelijk aanwezig voor de gespannen sfeer van 1950. In deze periode legde de Liberale Partij de nadruk op de belastingen. Zoals reeds eerder werd besproken, had Antoine Gaston Eyskens als doelwit uitgekozen. Bijlage 74 uit 1948 is een klassiek voorbeeld. De prent claimde op een ludieke wijze dat Eyskens alles uit de kan haalde bij de gewone mensen. Bijlage 81 maakte gebruik van tekst en beeld met klerikale connotaties “*Eyskens le veut*” en “*Godefroid Du Bouillon*.” om het belastingbeleid te koppelen aan de CVP, met Eyskens als symbool. Voorts werd de weglopende man afgebeeld met een peervorming hoofd. Zoals eerder werd besproken was dit om een naïeve connotatie toe te schrijven. Antoine haalde ook in zijn columns geregeld uit naar Eyskens: “*On devait déjà donner presque tout son salaires pour les conterbitions. Minant, on gagnera pas assez pour payer les impôts!*” “*Quand il (Eyskens) a besoin de pieces, il va les chercher dans la poche des autres.*”⁷⁴ Bijlage 189 uit 1949 gebruikte enkel het peervormige hoofd als symbool voor de gewone man en beeldde Eyskens af die het onderste uit de kan haalde voor de verkiezingen (de kalender). In “*Un mot de Slache*” wees Antoine er op dat de ministers nog nooit zo hard hadden gewerkt als voor de verkiezingen om zo kiezers te overtuigen en had hij kritiek op de manier waarop staatsgeld werd aangewend: ministers kregen vakantiegeld terwijl de regering geen geld gaf aan de oorlogsslachtoffers. Net zoals in *L’Action Libérale* speelde ook in *Le Face à Main* de sociaaleconomische breuklijn. De cartoons gebruikten ook evenementen om een kritiek uit te oefenen: bijlage 144 en 147 uit 1949 maakten resp. gebruik van Kerstmis en Nieuwjaar om het thema belastingen aan te kaarten. Bijlage 205 handelde ook over het beleid van Eyskens. Opnieuw werd een persoon met een hoofd in de vorm van een peer in de cartoon opgenomen. In “*Un mot de Slache*” bleek dat het ging over de mogelijke terugkeer van Eyskens op de ministerpost van Financiën.⁷⁵ Naast Eyskens was de fiscus, in de vorm van een monster, een onderwerp in de cartoons. Het opmerkelijke is dat enkel de fiscus met monsterlijke allures werd afgebeeld. In bijlage 131 uit 1948 werd de fiscus afgebeeld terwijl hij het geld uit de mensen sloeg. In de column haalde Antoine weer uit naar Eyskens.⁷⁶ Bijlage 154 uit 1949 beeldde een ander monster af om de fiscus voor te stellen. In deze cartoon werd het monster wel passiever afgebeeld terwijl hij een belastingbetaler ondervroeg.

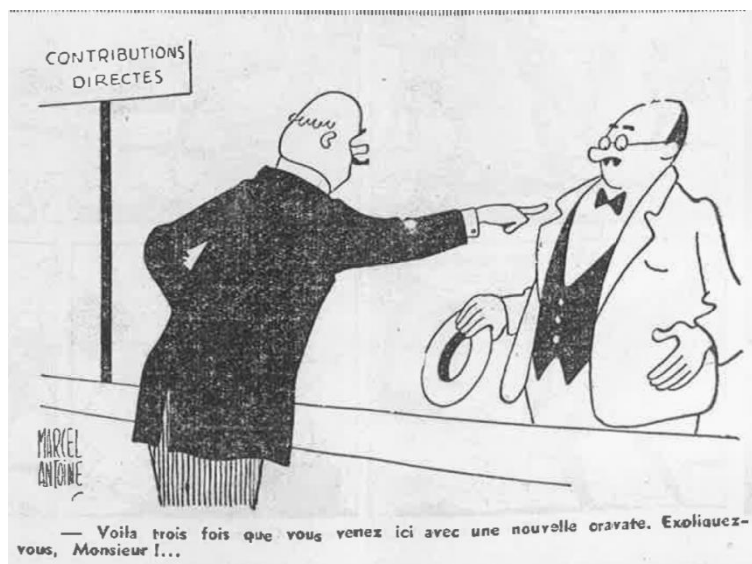
⁷⁴ *Le Face à Main*, 24-04-1948, jg. 24, nr 17. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁷⁵ *Le Face à Main*, 30-07-1949, jg. 25, nr 31. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁷⁶ *Le Face à Main*, 06-11-1948, jg. 24, nr 45. Pag. 30 UGent Boekentoren.

Bijlage 131 : *Le Face à Main*, 6/11/1948 jg. 24 nr. 45.

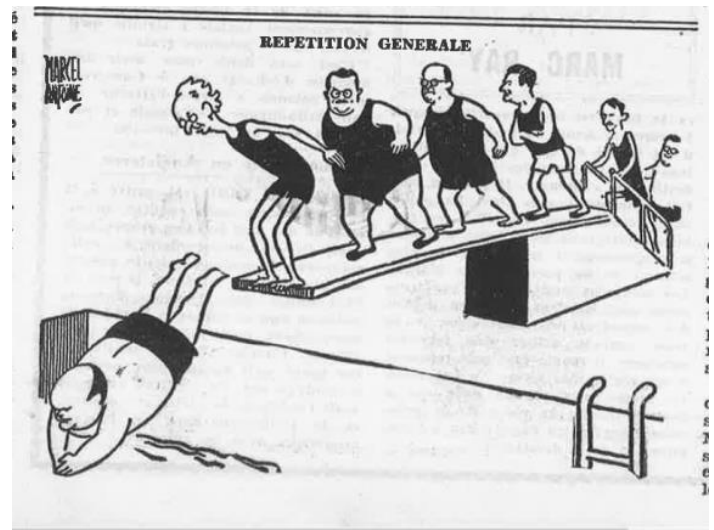
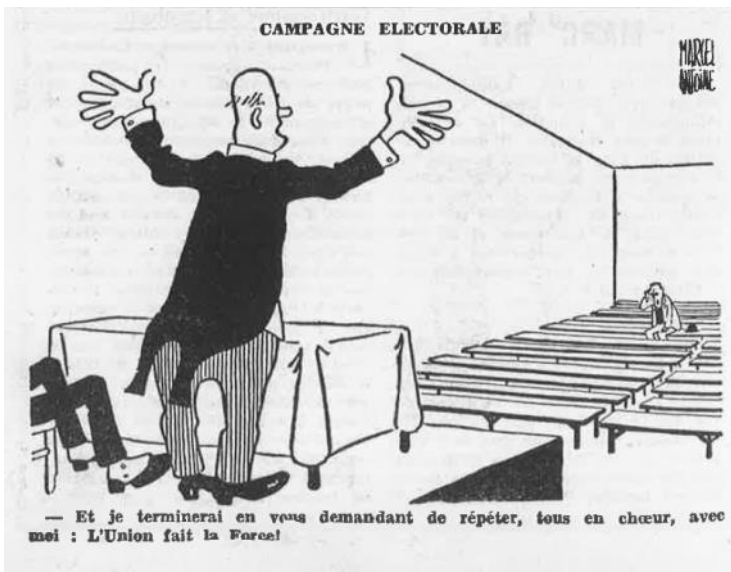
Bijlage 133 : *Le Face à Main*, 13/11/1948 jg. 24 nr. 46.

Zelfs wanneer de belastingen daalden was Antoine wantrouwig over de intenties van de minister.⁷⁷ In bijlage 408 uit 1951 werd de fiscus menselijk met monsterlijke kenmerken afgebeeld terwijl de focus op de graaihandsen werd gelegd. Bijlage 133 uit 1948 nam een meer ludieke benadering aan over de belastingen. Humor was een goed middel om de slachtofferrol te benadrukken (supra). Bijlage 242 uit 1949 haalde ook uit naar de belastingen. Het opmerkelijke is echter niet de cartoon, maar wel de column uit de uitgave: Antoine had kritiek op het belastingregime, niet op de minister. De minister van Financiën was op dat moment afkomstig uit de Liberale Partij.⁷⁸ De volgende kritieken werden niet meer op de minister gericht. Nochtans had de minister van Financiën Liebaert eerder met naam lof gekregen voor zijn daden: in de uitgave van 10/09/1949 gaf zowel Spaak als Eyskens krediet voor hun verdiensten, om daarna minister Liebaert in de bloemen te zetten. Opvallend is dat Antoine pas lof had voor Eyskens nadat hij geen minister van Financiën meer was.⁷⁹ Antoine's voorkeur voor de Liberale Partij kwam subtiel uit in zijn kritiek op de belastingen. In bijlage 347 uit 1951 werd de nieuwe minister van Financiën Van Houtte het nieuwe gezicht van de belastingen. Het peerhoofdige personage werd wel behouden. Zoals al herhaaldelijk werd aangehaald waren de belastingen een centraal thema in de campagne van de Liberale Partij. *Le Face à Main* had echter ook oog voor de bredere verkiezingsstrijd.

⁷⁷ *Le Face à Main*, 05-02-1949, jg. 25, nr 6. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁷⁸ *Le Face à Main*, 31-12-1949, jg. 25, nr 53. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁷⁹ *Le Face à Main*, 10-09-1949, jg. 25, nr 37. Pag. 22 UGent Boekentoren.

Bijlage 182: *Le Face à Main*, 14/05/1949 jg. 25 nr. 20.

Bijlage 184 : *Le Face à Main*, 21/05/1949 jg. 25 nr. 21.

De vijfde plaats werd gedeeld door de politieke gemeenplaatsen *verkiezingen* en *taalstrijd*. De politieke gemeenplaats *verkiezingen* wordt eerst besproken. Bijlage 182 ging over de verkiezingen van 1949. De afwezigheid van het unionisme stond centraal in de politieke prent. Over welke partijbijeekoms of evenement de prent handelde is niet gekend. Bijlage 184 ging over de socialistische partij die zich klaarstoomde voor regeringsdeelname. Het zwembad werd eerder al als symbool voor regeringsdeelname gebruikt. In “*Un mot de Slache*” schreef Antoine een sarcastisch stuk over de regering om daarna te pleiten voor een volledige vernieuwing: “*Je dis pas que ça irait mieux si on mettrait des nouvelles têtes à la tête du gouvernement, mais je trouve que de temps en temps on doit sanger.*” Antoine was overtuigd dat men een ander beleid wou. Wederom stond Eyskens vrij centraal in het betoog. De column eindigde dan ook als volgt : “*Alors je sais plus vous dire qu’une chose: Au revoir, Gaston... et les autres avec... Et si on voit rien, tant mieux. Il vaut mieux ne rien voir que de voir tout z’en noir!*”⁸⁰ In “*Un mot de Slache*” van 28/05/1949 vertelde Antoine zijn belangrijkste punten voor de aanstaande verkiezingen: “*Moi je demande qu’une chose: c’est qu’on sangerait complètement le gouvernement. Pasque si ça sange pas, ça restera toujours la même chose, n’est-ce pas! Je suis pour la suspression des tasques esgagérées, pour la loi sur la goutte et le retour des postes privés. A part ça, je m’occupe pas de politique.*”⁸¹ Een uitzonderlijke Mot de Slache was die van 11/06/1949: Antoine gaf onder het mom van een gesprek van Slache met zijn fictieve vrouw stemadvies: “*Même les gens que tu rencontres sur la rue, ils disent rien. Ma femme non plus. [...] L’autre jour j’ai mis la question sur le tarin. [...] Tout ce que je peux vous dire, c’est que je vote pas pour M. Eyskens, qui est un homme trop curieux et trop exigeant. Je lui ai dit: c’est pour Spaak. Elle m’a répondu: Spaak est un homme que j’aime bien, mais je trouve qu’il doit surtout s’occuper avec les Grands, et d’ailleurs il demande pas mieux que de voyager. Pour les communistes je vote pas non plus, car je serais coupable d’être seule avec mon bulletin. Alors je suis pas plus avancé, n’est-ce pas! En tout cas, dans le gouvernement, je suis sûr qu’on aura beaucoup moins des ministres. Quatre c’est assez, si ça sont des bons. Mais quatre qui se mettraient en quatre pour faire marcher le bazar. [...] et ça serait le commencement des économies. Je pense que c’est ça qu’on doit se dire en allant voter. Un point, c’est tout!*”⁸² Het gesprek lag in lijn met eerdere uitspraken van Antoine waarin hij lof had voor

⁸⁰ *Le Face à Main*, 21-05-1949, jg. 25, nr 21. Pag. 30 UGent Boekentoren.

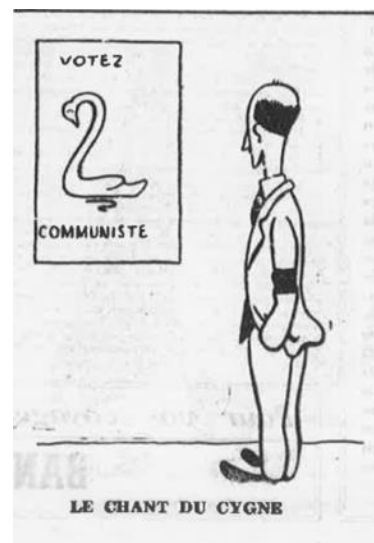
⁸¹ *Le Face à Main*, 28-05-1949, jg. 25, nr 22. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁸² *Le Face à Main*, 11-06-1949, jg. 25, nr 24. Pag. 30 UGent Boekentoren.

Spaak en kritiek op Eyskens. Het verval van de communisten was iets dat Antoine reeds over had geschreven. De keuze voor vier ministers lijkt op een knipoog naar de lijst van de Liberale Partij, des te meer aangezien Antoine direct verwees naar de economie.

Bijlage 192 : *Le Face à Main*, 18/06/1949 jg. 25 nr. 25.

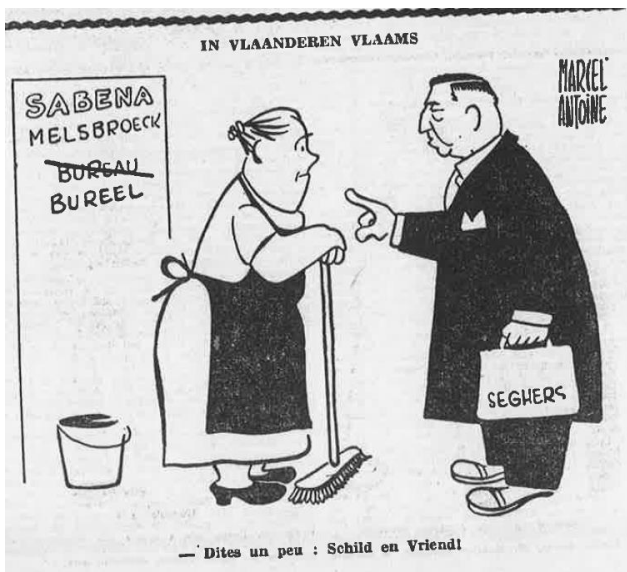

Bijlage 196 : *Le Face à Main*, 02/07/1949 jg. 25 nr. 27.

Het vrouwenstemrecht stond ook in de belangstelling. Bijlage 192 koppelde het vrouwenstemrecht aan de (her)opkomst van extremistische partijen. Er was echter ook ruimte voor humor: bijlage 195 toonde hoe Slache door zijn vrouw werd gecommandeerd tijdens het stemmen. In *“Un mot de Slache”* werd opnieuw gehamerd op de nood aan verandering. Antoine koppelde het vrouwenstemrecht aan het succes van incivieken op lijsten: *“Quand Van Dieren sera ministre de la Justice, ça sera le verre complet au Petit Château et à Beverloo. Probablement que toutes les femmes des incivistes auront voté pour lui . Avec ces voix de préférence, il est sûr de son affaire.”* De communisten zag Antoine in de vergeethoek verdwijnen.⁸³ Bijlage 196 beeldde het verval van de communistische partij af zoals voorspeld voor Antoine. In zijn column van Antoine gaf een weergave van de verkiezingsuitslagen. De Liberale Partij boekte serieuze vooruitgangen en het succes van de CVP zag hij als een gevolg van het vrouwenstemrecht : *“Le P.S.C. il a ramassé beaucoup des sièges mais ils ont tout même pas eu ce qu'ils croyaient malgré qu'on a fait voter toutes les bigiunes.”*⁸⁴ De verkiezingscartoons waren geconcentreerd rond de verkiezingen van 1949. De liberale kleur van het blad en van Marcel Antoine werd niet verhuld door een neutraal en objectief discours. Er werd niet openlijk voor de Liberale Partij steun betoogd maar de ingenomen standpunten kwamen voornamelijk met de liberale standpunten overeen. Bij de laatste politieke gemeenplaats wordt verwacht dat het blad een uitgesproken standpunt innam.

⁸³ *Le Face à Main*, 18-06-1949, jg. 25, nr 25. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁸⁴ *Le Face à Main*, 02-07-1949, jg. 25, nr 27. Pag. 30 UGent Boekentoren.

Bijlage 277 : *Le Face à Main*, 06/05/1950 jg. 26 nr. 18.

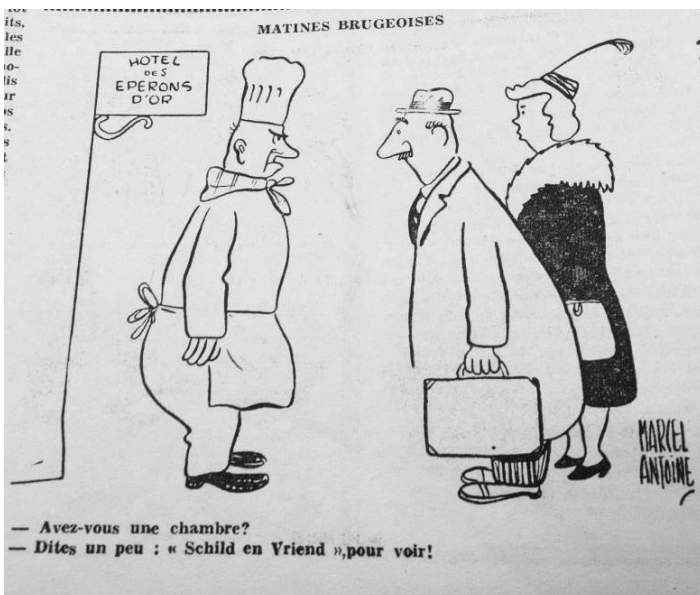
Bijlage 333: *Le Face à Main*, 25/11/1950 jg. 26 nr. 47.

De laatste politieke gemeenplaats die besproken wordt, is de *taalstrijd*. Het is rond de periode van 1950 dat de politieke gemeenplaats opkomt met samen met de Vlaamse Concentratie en de heropleving van de communautaire kwestie. In bijlage 277 uitte Antoine kritiek op het beleid van minister van Verkeerswezen Segers. Uit de column *“Un mot de Slache”* bleek de prent te handelen over de invoering van de tweetaligheid voor de piloten van Sabena. Antoine haalde uit naar Segers *“et son équipe de barbouilleurs.”*⁸⁵ De prent heeft als hoofdtekst de leuze *“In Vlaanderen Vlaams”* terwijl de cartoon zelf wees op de communautaire lading door het doorstrepen en vervangen van *“Bureau”* door *“Bureel”*. Segers werd afgebeeld met een wijzende vinger terwijl hij de kuisvrouw de strijdkreet *“Schild en Vriend”* aanleerde. Deze strijdkreet gaf aan de communautaire problematiek een historisch karakter die terugliep tot de Brugse Metten. Bijlage 289 gebruikte dezelfde methode om de communautaire lading af te beelden: het doorstrepen van Frans. De politieke prent handelde over de Waalse premier Duvieusart die aan het hoofd stond van een hoofdzakelijk Vlaamse regering die Vlaamse taaleisen op de agenda zette. De grootste communautaire kwestie uit de periode werd in bijlage 333 aangekaart: de talentelling van 1947. De prent toonde hoe de regering, vertegenwoordigd door premier Pholien en minister van Binnenlandse Zaken Brasseur, afstand nam van de talentelling. Antoine bekritiseerde dat men de talentelling niet uitgaf en beschreef de volgens hem absurde gevolgen van de tweetaligheid in Brussel: *“On voit ça pour Berchem-Sainte-Agathe, où c’que les enfants ils sont obligés d’aller sur la classe flamande, même si leurs parents ils sont de Corbion, comme le ministre.”*⁸⁶ Wat opviel bij het doornemen van de uitgave, was het discours van het magazine. Het hoofdartikel was van de hand van *Le Face à Main* zelf en bekritiseerde de regering voor het achterhouden van de resultaten van de talentelling *“du point de vue des langues, pour éviter d’y adapter le régime en matière administrative, scolaire et judiciaire.”* Het uitblijven van een nieuwe verdeelsleutel van senatoren en gedeputeerden tussen de twee taalgroepen was ondemocratisch. *Le Face à Main* stelde dat men de cijfers niet durfde vrij te geven *“parce que ces chiffres indiquent notamment une modification sensible en faveur du français, dans différentes localités de la frontière linguistique et de la périphérie bruxelloise, et qu’une minorité de flamingants rabiques prétendent interdire aux pouvoirs d’y conformer les lois en vigueur.”* Het artikel sprak van chantage. Dat men de

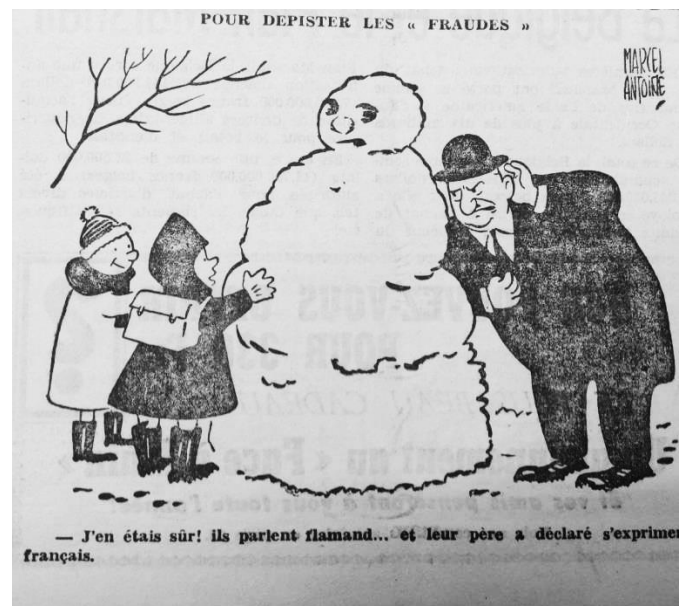
⁸⁵ *Le Face à Main*, 06-05-1950, jg. 26, nr. 18. Pag. 30 UGent Boekentoren.

⁸⁶ *Le Face à Main*, 25-11-1950, jg. 26, nr. 47. Pag. 30 Liberaal Archief.

telling eerder als een raadpleging afschreef, vond *Le Face à Main* naast de kwestie aangezien men wist dat er tijdens de telling rekening werd gehouden met de vrijheid van de aangever, tenzij er sprake was van leugens ten gevolge van een klacht van particulieren, administratie of culturele organen. De tegenstanders werden beschreven als “*les racistes thiois*” en nazaten van de nazi Rosenberg die hun wil oplegden en het vastleggen van de taalgrens was een feodale regeling die tegen de grondwet inging. Voorts gaf *Le Face à Main* het “*bloc de la liberté*” gelijk dat, met mandatarissen over de drie traditionele partijgrenzen heen, protesteerde tegen de dictatoriale attitude van de regeringen sinds de talentelling. “*Ils ont raison. Le maintien, après trois ans, d’un régime qui ne répond plus en rien à la repartition de la population, le refus systématique d’appliquer la loi, c’est exactement de la dictature.*”⁸⁷ Het artikel haalde verschillende retorische technieken aan om de Vlaamse Concentratie als “*de Andere*” te beschrijven: ze werden gelijkgesteld met nazisten, afgeschilderd als middeleeuws en beschuldigd van dictatoriale ambities.

Bijlage 398 : *Le Face à Main*, 13/10/1951 jg.27 nr. 41.

Bijlage 343 : *Le Face à Main*, 30/12/1950 jg. 26 nr. 52.

In bijlage 398 haalde Antoine terug een historisch kader aan om de communautaire kwestie te bespreken. De Guldensporenslag, de Brugse Metten en de strijdkreet Schild en Vriend werden verwerkt in de prent. Het gebruik van de Guldensporenslag bakende “*de Andere*” af en verstevigde de eigen (taal)groep.⁸⁸ Antoine had de Guldensporenslag reeds eerder geïnterpreteerd als een conflict tussen België en Frankrijk.⁸⁹ Hoe Antoine de gebeurtenis interpreteerde, hing af van de context waarin hij ze aanhaalde. Bijlage 343 beeldde op een komische wijze de controle van de verklaringen af. Opnieuw werd humor gebruikt vanuit een slachtofferpositie. Antoine draaide in zijn column het argument van de flaminganten om door te wijzen op de subjectiviteit van de controles en verwees naar de Toren van Babel om de absurditeit van het regime van de tweetaligheid aan te tonen.⁹⁰ In bijlage 386 werd de vastlegging van de taalgrens afgebeeld. Wederom gebruikte Antoine het doorstrepen van “*Belgique*” om de communautaire lading af te beelden. In “*Un mot de Slache*” haalde Antoine uit naar de tweetaligheid in Brussel door te stellen dat men in Brussel bijna geen postzegel zou kunnen kopen of op restaurant gaan zonder te worden bekritiseerd indien men geen

⁸⁷ *Le Face à Main*, 25-11-1950, jg. 26, nr 47. Pag. 5 Liberaal Archief.

⁸⁸ Identiteit en media pag 56

⁸⁹ *Le Face à Main*, 12-06-1948, jg. 24, nr 24. Pag. 22 UGent Boekentoren.

⁹⁰ *Le Face à Main*, 30-12-1950, jg. 26, nr 52. Pag. 30 Liberaal Archief.

Vlaams kon.⁹¹ In de uitgave van 05-05-1951 bekritiseerde *Le Face à Main* de vastlegging van de taalgrens. De wens van de bevolking werd langs de kant geschoven door een zogenaamde wetenschappelijke grens. De woorden feodaal en dogma werden gehanteerd om de actie te veroordelen. Voorts vond *Le Face à Main* een volledig tweetalig regime absurd wanneer een grote meerderheid Franstalig was. De regering werd gekaapt door hyperflaminganten en de Waalse en Brusselse CVP'ers zijn niets minder dan slaven.⁹² Een minder verhit onderwerp in de taalstrijd was de televisielijn Segers had de ambitie om de televisielijn van de BRT (625) in de plaats van de RTB (819) tot in Brussel te laten lopen. Bijlage 336 handelde over de kwestie. Antoine stelde in zijn column dat Segers geen kennis van zaken had en bijlage 374 stelde hetzelfde over de opgerichte commissie.⁹³ Bijlage 401 ging verder in op de kwestie met Segers balancerend tussen beide televisielijnen. In de column "*Un mot de Slache*" klaagde Marcel Antoine over de beeldlijn van de BRT in Brussel. Men ging binnenkort enkel nog films zien in het Vlaams, met Nederlandse ondertitels. Antoine hoopte dat Segers zijn ministerportefeuille verloor vooraleer de toepassing definitief werd.⁹⁴ Bijlage 405 verbond Segers' daden met de Vlaamse Concentratie. In "*Un mot de Slache*" pleitte Marcel Antoine voor de vrije keuze van de taal waarin men televisie wil kijken. Voorts wees Marcel Antoine er op dat zelfs Antwerpenaren en Gentenaren etc. voorstander waren van een vrije keuze tussen de twee televisielijnen.⁹⁵ Het discours van de twee media lag buiten de cartoons dichter bij elkaar dan aanvankelijk werd verwacht. Beide media hanteerden in 1950-51 een discours gebaseerd op het delegitimeren van de regering. Er waren wel regionale verschillen in de methode: het taalaspect kreeg in *Le Face à Main* veel aandacht terwijl de Waalse angst van minorisering deze aandacht kreeg toebedeeld. In welke mate dit een gevolg was van eisen uit de bevolking of vanuit hun eigen agenda, wordt besproken in de conclusie.

⁹¹ *Le Face à Main*, 23-06-1951, jg. 27, nr 52. Pag. 30 Liberaal Archief.

⁹² *Le Face à Main*, 05-05-1951, jg. 27, nr 18. Pag. 5 Liberaal Archief.

⁹³ *Le Face à Main*, 09-12-1950, jg. 26, nr 49. Pag. 30 Liberaal Archief.

⁹⁴ *Le Face à Main*, 24-11-1951, jg. 27, nr 47. Pag. 27. Liberaal Archief.

⁹⁵ *Le Face à Main*, 15-12-1951, jg. 27, nr 50. Pag. 27. Liberaal Archief.

Conclusie:

Vooraleer de conclusie kan worden aangevangen, moet er eerst nog eens worden benadrukt dat deze bevindingen zijn gebaseerd op een studie die onderhevig is aan subjectiviteit. Het is daarom dat een uitvoerige bijlage werd toegevoegd zodat het onderzoek makkelijker reproduceerbaar is. De beperking van het bronnenmateriaal van *L'Action Libérale* zorgt ervoor dat de bevindingen enkel met zekerheid van toepassing zijn op de periode 1950-51. Zo wordt het verschil tussen de media in de politieke gemeenplaats *belastingen* verondersteld voort te komen uit het gebrek aan bronnenmateriaal van *L'Action Libérale*. In de bijlage werd geopteerd om alle cartoons, zowel in afbeelding als in de tabel, op te nemen om verder onderzoek over Marcel Antoine en *Le Face à Main* te faciliteren. De buitenlandse cartoons in samenspel met zijn columns en een vrij intacte reeks aan uitgaven lijkt een waardevolle bron voor de naoorlogse mentaliteit ten opzichte van het buitenland, en de Koude Oorlog, te bestuderen.

De centrale vraag in dit werk was hoe men de relatie tussen cartoon en publiek kan bestuderen. Hierbij werd eerst gekeken naar de drie grootste belanghebbenden bij het ontstaan van een cartoon: de redactie, de cartoonist en het publiek. De relatie tussen de drie verschilde sterk in de twee besproken media. In *L'Action Libérale* stond de agenda van de krant voorop. Marcel Antoine moest wellicht zijn eigen visie onderschikken, maar tegelijk moest hij zijn kritiek niet inhouden en vrij directe cartoons publiceren. Zoals Flink en Van Drunen hadden opgemerkt, zullen cartoonist en redactie wellicht niet samenwerken tenzij er gelijkaardige politieke overtuigingen aanwezig zijn.⁹⁶ Antoine had al eerder met de redactieleden samengewerkt in de krant *L'Action Wallonne* en vertoefde ook in de Luikse politieke milieus. Het was ook in Luik dat Antoine zijn laatste adem uitblies. De relatie met het lezerspubliek ging vooral in één richting. Desalniettemin kan de publieke opinie niet volledig genegeerd worden. De publieke opinie speelde een grote rol in welke prenten wel of niet verschenen onder druk van de maatschappelijke censuur.⁹⁷ Er wordt desalniettemin verondersteld dat de krant weinig druk ondervond van haar publiek en hoofdzakelijk cartoons produceerde die pasten binnen haar eigen agenda. Dit kan echter niet uitvoerig worden bestudeerd door het gebrek aan bronnenmateriaal dat maatschappelijke censuur achterlaat. Er waren ook andere vormen van censuur. Cartoonisten die het publiek wilden beroeren, pasten zich aan door middel van zelfcensuur.⁹⁸ Zelfs in een relatie waarin de krant haar visie probeerde door te geven aan het publiek, zette het publiek nog steeds de grenzen uit waarin dit mogelijk was. Zo was de krant verplicht om binnen een patriottische sfeer te handelen, waar er voordien in *L'Action Wallonne* nog ruimte was voor federalistische eisen. De krant kan wel, volgens Burke, de opgelegde grenzen over tijd beïnvloeden.⁹⁹ Bij *Le Face à Main* was er een meer wederkerige relatie tussen de drie actoren. Antoine had met zijn sketch *Slache* reeds een sterke voeling met het Brusselse publiek en het magazine had met haar voornamelijk economische doelstellingen alle baat bij een nauw, wederzijds, contact met haar publiek. De economische drijfveer van het magazine was wel tegelijk een sterke vorm van censuur.¹⁰⁰ Naast de onderlinge verhouding, spelen andere factoren ook een grote rol. Voornamelijk de context van de periode en identiteit van de gemeenschap. In dit werk wordt de stelling van Heinrich Best onderschreven: geschiedkundige feiten, ervaringen en verhalen beïnvloeden de collectieve identiteitsvorming en zodoende wordt een arbitraire constructie van identiteit beperkingen opgelegd. Nationale identiteitsvorming is volgens Best: “[...] *the result of a*

⁹⁶ Evelien Flink en Anouk S. Van Drunen. *Politieke cartoons, verbeeldende kracht in de journalistiek*, 25.

⁹⁷ Laermans, “De sociale onontkoombaarheid van ‘censuur’.”, 152.

⁹⁸ Jansen, “De karikaturen als communicatiemedium,” 86.

⁹⁹ Burke, *Eyewitnessing*, 183.

¹⁰⁰ Hooghe, “Tussen censuur en onverschilligheid.” 48 - 50.

targeted response to a challenge posed to a collectivity of people at a critical juncture of a nation's historical development."¹⁰¹ In dit werk wordt het resultaat van de volksraadpleging, de verruimingsactie en het daaropvolgende beleid van de homogene CVP-regering gezien als een "critical juncture". Conway zag het ook als een toonaangevende periode: "The long-term impact of the controversy surrounding Leopold III on Belgium's political life was immense: it drove a durable wedge between the two principal political parties, prejudiced the smooth operation of the constitutional system and, by dividing Flemish and francophone opinion, did more than any other single factor to hasten the regional fissure in Belgian political life."¹⁰² In een naoorlogse context waarin de hele bevolking grote hoop, verwachtingen en frustraties had met het oog op de toekomst, kan worden gesteld dat politieke cartoons een impact konden hebben op quasi de volledige gemeenschap wanneer die handelden over zaken zoals amnestie, de Koningskwestie en regionale conflictmateries, zoals Waalse minorisering en de taalstrijd, die hele bevolking beroerden. Zoals Conway stelt, lag het falen van de Belgische identiteit en de opkomst van de Waalse en Vlaamse identiteit in lijn met hun vermogen om de frustraties van de bevolking te capteren. De regionale identiteiten gaven gehoor aan de, voornamelijk sociaaleconomische, frustraties ten opzichte van de Belgische Staat tijdens de naoorlogse heropbouw.¹⁰³ Beide media groeiden naar elkaar toe op vlak van discours in de nasleep van de volksraadpleging. De emotionele en gespannen sfeer liet geen neutraal of objectief discours meer toe en de regering werd door beide media als illegitiem gepercipieerd. De communautaire breuklijn leek alle andere te overschaduwen. De verdeeldheid was echter in de eerste plaats tussen het links en rechtse politieke spectrum, deze links-rechts verdeling werd dankzij zaken zoals de homogene CVP-regering en de verruimingsoperatie met flaminganten gepercipieerd als een verdeeldheid tussen de gemeenschappen. Dit werd ook door groepen aan beide kanten van de taalgrens in de hand gewerkt.¹⁰⁴ Alle breuklijnen kwamen samen in de Koningskwestie en dit creëerde de opvatting dat de twee gemeenschappen een compleet andere visie hadden op de maatschappij. Dit ging echter voorbij aan alle nuances en stelt de twee gemeenschappen voor als homogene blokken.¹⁰⁵ Toch was het deze opvatting die steeds meer in de publieke opinie begon te leven en geleidelijk de Belgische gemeenschap uiteendreef. De Vlaamse Concentratie gaf in 1950-51 een uitgelezen kans om "de Andere" af te schilderen en de eigen gemeenschap binnen de staat af te bakenen. Die polemische beelden zijn een rijke bron aan gepercipieerde of onbewuste onderscheiden tussen gemeenschappen, waarbij de cartoonist beroep doet op vooroordelen en deze versterkt.¹⁰⁶ Men greep terug naar oude stereotypes van het antiklerikalisme, antifascisme en vulde deze aan met de recentste collaboratie met het naziregime. Historische gebeurtenissen werden in een nieuw kader geplaatst om zo het conflict een historisch karakter te geven. Kortom: het discours haalde alle oude methodes terug van onder het stof. In *Le Face à Main* gebeurde dit voornamelijk met de amnestiekwestie en de taalstrijd. In de besproken periode was er nog geen sprake van een duidelijk afgebakende Brusselse identiteit en *Le Face à Main* baseerde zich op het breed gedragen patriottisme in de hoofdstad. De Brusselse identiteit zou een

¹⁰¹ Best, "History matters," 921-922.

¹⁰² Conway, *The Sorrows of Belgium*," 174.

¹⁰³ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 376.

De Wever en Kesteloot, "When was the end of Belgium," 218.

¹⁰⁴ Kesteloot, *Waals Regionalisme*," 35.

Conway, *The Sorrows of Belgium*, 256.

¹⁰⁵ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 175.

Fransen, *Herdenking, Verbeelding En Identiteit*, 262.

¹⁰⁶ Burke, *Eyewitnessing*, 135.

Van Ypersele en Klein. "Les stéréotypes," 72.

gevolg zijn van de federalisering van België.¹⁰⁷ *L'Action Libérale* voornamelijk focuste op amnestie en de minoriseringsangst. Hier was er onder de elite reeds een identiteit die men poogde op de bevolking over te hevelen.

Op de vraag over de invloed van cartoons op het publiek of de loutere reproductie van bestaande impressies, is desalniettemin geen helder antwoord mogelijk. Het nodige bronnenmateriaal is niet voorhanden om zo'n zaken te bestuderen en duidelijke antwoorden te geven. Zoals reeds uit de inleiding over cartoons bleek, zijn elites al een lange tijd op de hoogte van de kracht van een cartoon tijdens emotionele periodes op de brede bevolking.¹⁰⁸ Dit besef werd zelfs bijna letterlijk verwoord in *Le Face à Main*.¹⁰⁹ In *L'Action Libérale* trad zowel uit de statistische als inhoudelijke analyse een duidelijk doel naar voren: het regionale besef versterken, de Belgische regering delegitimeren en een gunstige electorale uitkomst bekomen. Om te achterhalen in welke mate dit regionale gemeenschapsgevoel reeds leefde onder de brede bevolking, is moeilijk te bestuderen. De besproken secundaire literatuur wijst er op dat de grote mobilisatie onder André Renard een uitzondering was en dat de beweging pas in de late jaren zestig met haar focus op de sociaaleconomische aspecten zou doorbreken bij de brede bevolking. De krant wist echter in te spelen op de emoties van de periode en het verlangen naar verandering, orde en gemeenschapsgevoel. *L'Action Libérale* wisselde af tussen een vaderlandslievend en regionalistisch discours. *Le Face à Main* had op het eerste zicht geen regionale of identitaire agenda. De claim op objectiviteit en de diversiteit van de cartoons indiceert dat de krant een breed Brussels publiek nastreefde. Hoewel die neutraliteit zich in een liberale invloedssfeer bevond, zoals o.a. bleek uit hun aandacht voor de belastingen tijdens en voor 1949. Waarschijnlijk deed de krant enkel gedurfde uitspraken over zaken waarover de gemeenschap reeds een breed gedragen opinie had. De amnestiekwestie is hier het beste voorbeeld van. Het was ook de grootste politieke gemeenplaats, verspreid over de hele periode 1945-1951. De Koningskwestie is een andere zaak waarbij de krant zich eerder gedwongen voelde om over de kwestie te schrijven en te tekenen. De verdelende aard van de kwestie strookte niet met de doelstelling van objectiviteit en het nastreven van een breed publiek. De krant gaf uiteindelijk toe dat ze, in lijn met het liberale standpunt, tegen terugkeer van de vorst was. Het blad wijdde een artikel aan de oproep dat elk voor zichzelf moest uitmaken wat ze het beste achtten voor het land en zich niet mochten laten beïnvloeden door de misleidende campagnes van verschillende groeperingen. Na de ontgoochelende uitkomst van de volksraadpleging kon het magazine echter terug een patriottisch discours koppelen aan de kwestie en zo terug haar lezerspubliek onverdeeld vertegenwoordigen. Bij de taalkwestie is het meer onduidelijk in welke mate dit speelde onder de brede bevolking. De vraag van de BSP over de kwestie wordt hier herhaald: is het probleem elitair of sociaal?¹¹⁰ Dat het magazine zich zo vurig uitsprak over de kwestie indiceert wel dat ofwel de redactie ofwel het publiek sterk verontwaardigd was met de problematiek omtrent de uitgave van de resultaten van de talentelling. Gezien de voorzichtige positie die de krant innam voor de volksraadpleging, wordt hier veronderstelt dat de taalstrijd breed gedragen werd onder het Brusselse publiek.

Hiermee eindigt het opzet om een werkmethode voor te stellen waarmee men de relatie van politieke cartoons en hun publiek mogelijks kan bestuderen. De relatie tussen cartoons en publiek kan wel in kaart worden gebracht en zelfs waardevolle bevindingen opleveren. Cartoons kunnen in

¹⁰⁷ Lecours, "Political institutions," 63.

¹⁰⁸ Plitz, "Geschichte," 51.

Wright, "A History of Caricature," 343.

¹⁰⁹ *Le Face à Main*, 11-03-1950, jg. 26, nr 10. Pag. 5 UGent Boekentoren.

¹¹⁰ Kesteloot, *Waa's Regionalisme*, 29.

academische werken die handelen over de mentaliteit of identiteit van een periode een waardevolle aanvulling zijn om af te beelden wat woorden niet kunnen zeggen. Het werk van Keith Lowe "*Angst en vrijheid: Hoe de Tweede Wereldoorlog ons voorgoed veranderde.*" Gebruikt reeds cartoons op deze wijze. Cartoons moeten in academische werken wel altijd gepaard gaan met de nodige uitleg indien men de lezer niet wil blootstellen aan een waardeoordeel.

Bibliografie:

Afkortingen:

CVP Christelijke Volkspartij

BSP Belgische Socialistische Partij

KP Kommunistische Partij

VNV Vlaamsch Nationaal Verbond

UDB Union Démocratique Belge

Literatuur:

Aerts, Koen. "De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog: beeldvorming en onderzoek." *BIJDRAGEN TOT DE EIGENTIJDSE GESCHIEDENIS= CAHIERS D'HISTOIRE DU TEMPS PRÉSENT* 21 (2009): 55-92.

Ames, Winslow, David M. Kunzle. "Caricature, Cartoon, and Comic Strip." in *Encyclopaedia Britannica*, III: 902-922. Chicago, 1978.

Anderson, Benedict. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Londen: Verso Books, 2006.

Baudart, Sébastien. "Strips in de Belgische dagbladpers, 1945-1950." *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis – Revue belge d'Histoire contemporaine*, XXXV.1 (2005): 53-97.

Beke, Wouter. *De Ziel Van Een Zuil : De Christelijke Volkspartij 1945-1968*. Leuven: Universitaire pers, 2005.

België in de politieke karikatuur, 1830-1980. Brussel, 1980.

Benoit, William, Andrew Klyukovski, John McHale en David Airne. "A fantasy theme analysis of political cartoons on the Clinton-Lewinsky-Starr affair." *Critical Studies in Media Communication*, 18 (2001): 377-394.

Best, Heinrich. "History matters: Dimensions and determinants of national identities among European populations and elites." *Europe-Asia Studies* 61.6 (2009): 921-941.

Beyen, Marnix en Johan Verberckmoes. "Humor en collectieve identiteit." in *Humor Met Een Verleden*, uitgegeven door Marnix Beyen en Johan Verberckmoes, 7-33. Leuven: Universitaire pers, 2006.

Blair, Anthony J. "The rhetoric of visual arguments." In *Defining visual rhetorics*, uitgegeven door Charles A. Hill en Marguerite Helmers, 41-59. Londen: Routledge, 2012.

Bornemann, Bernd, Ronald Searle en Claude Roy. *La Caricature : Art Et Manifeste, du 16e Siècle à Nos Jours*. Genève. Skira, 1974.

Bots, Marcel. "Laïciteit en onderwijs." In *Het Liberalisme In België : Tweehonderd Jaar Geschiedenis*. Uitgegeven door Hervé Hasquin en Adriaan Verhulst, 145-162. Brussel: Delta, 1989.

Bultinck, Bert. "The idiot's guide to censorship." In *De Militanten Van De Limiet : Over Censuur En Vrije Meningsuiting*, uitgegeven door Geert Buelens, Bert Bultinck, Pieter de Buysser en Dirk Mertens, 113-129. Leuven: Van Halewyck, 2000.

Burke, Peter. *Eyewitnessing: The uses of images as historical evidence*. Cornell University Press, 2008.

Claes, Flavia. "Een Vergelijkend Onderzoek Van Politieke Karikaturen In België En Groot-Brittannië Tijdens De Crisis Van München Van 1938." Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1994.

Colignon, Alain en Chantal Kesteloot. " 'Nazis durant les guerres...' La vision de la collaboration flamande en Wallonie et à Bruxelles." In *Occupation, Répression : Un Passé Qui Résiste*. Uitgeven door José Gotovich en Chantal Kesteloot, 115-141. Bruxelles: Labor, 2002.

Connors, Joan L. "Visual representations of the 2004 presidential campaign: Political cartoons and popular culture references." *American Behavioral Scientist* 49.3 (2005): 479-487.

Conway, Martin. *The Sorrows of Belgium : Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Cornelissen, Igor. "Felicien Rops. De handelaar van de firma Satan & co." *Vrij Nederland* 13 (1985) 34-41.

Coupe, William A. "Observations on a theory of political caricature." *Comparative Studies in Society and History* 11.1 (1969): 79-95.

Davies, Randall. "Caricature of to-day." *The studio* (1928).

De Jonghe, Albert. *Hitler En Het Politieke Lot Van België (1940-1944) : De Vestiging Van Een Zivilverwaltung In België En Noord-Frankrijk*. Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel, 1972.

Destrée, Jules. *Lettre Au Roi Sur La Séparation De La Wallonie Et De La Flandre*. Brussel: Weissenbruch, 1912.

Devos, Carl, Kasper Ossenkop, Tony Valcke, et al. *Een Plattegrond Van De Macht*. 4e ed. Ed. Carl Devos. Gent: Academia Press, 2016.

De Wever, Bruno en Chantal Kesteloot. "When was the end of Belgium: explanations of the past." *JOURNAL OF BELGIAN HISTORY-REVUE BELGE D HISTOIRE CONTEMPORAINE-BELGISCH TIJDSCHRIFT VOOR NIEUWSTE GESCHIEDENIS* 42.4 (2012): 218-234.

De Wever, Bruno, Gaston Durnez, and Reginald De Schryver. *Nieuwe Encyclopedie Van De Vlaamse Beweging*. Tiel: Lannoo, 1998.

Dhont, Greet. "De Wereld In Karikatuur : Een Persstudie Van De Cartoons Uit Vier Antwerpse Kranten Tijdens Het Interbellum." Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.

Durant, Gustaaf en August Edmond De Schryver. *Minister Van Staat Gaston Eyskens : Een Biografie*. Zele: Reinaert, 1983.

Edelman, Murray. *From arts to politics: how artistic creations shape political conceptions*. Chicago: University of Chicago press, 1995.

Edwards, Janis L. "Echoes of Camelot: How Images Construct Cultural memory through Rhetorical Framing." In *Defining visual rhetorics*, uitgegeven door Charles A. Hill en Marguerite Helmers, 179-193. Londen: Routledge, 2012.

Edwards, Janis L. en Carol K. Winkler. "Representative form and the visual ideograph: The Iwo Jim image in editorial cartoons." *Quarterly Journal of Speech* 83.3 (1997): 289-310.

Edwards, Janis L., en Laura Ware. "Representing the public in campaign media: A political cartoon perspective." *American Behavioral Scientist* 49.3 (2005): 466-478.

Esman, Milton J. "The state and language policy." *International Political Science Review* 13.4 (1992): 381-396.

Fetsko, William. *Using and Analyzing Political Cartoons*. Williamsburg: Colonial Williamsburg Foundation, 2001.

Fichte, Emil, "Über politische Karikaturen. Ein Beitrag zur Ästhetik." *Wissenschaftliche Beilage Zum programm des Berlinischen Gymnasiums zum Grauen Kloster zu Berlin* Gaertner (1892).

Flink, Evelien en Anouk S. Van Drunen. *Politieke cartoons, verbeeldende kracht in de journalistiek*.

Fransen, Jan. *Herdenking, Verbeelding En Identiteit : Nationale Feestdagen En De Mythes Van Het Taalpolitieke Conflict In Brussel, 1945-1995*. Brusselse thema's 13. Brussel: VUB press, 2005.

Fuchs, Eduard. *Die Karikatur der europäischen Völker vom Jahre 1848 bis zur Gegenwart*. II. Berlijn, 1906.

Gamson, William A., David Croteau, William Hoynes en Theodore Sasson. "Media images and the social construction of reality." *Annual review of sociology* 18.1 (1992): 373-393.

Gerard, Emmanuel, Mark Van den Wijngaert en August Edmond De Schryver. *In Het Teken Van De Regenboog : Geschiedenis Van De Katholieke Partij En Van De Christelijke Volkspartij*. Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel, 1985.

Gombrich, E. Hans. "The cartoonist's armory." In: *Meditations on a hobby horse and other essays on the theory of art*, Londen. 1971.

Gotovic, José en Chantal Kesteloot. *Occupation, Répression : Un Passé Qui Résiste*. Bruxelles: Labor, 2002.

Greenberg, Josh. "Framing and temporality in political cartoons: A critical analysis of visual news discourse." *Canadian Review of Sociology/Reveu canadienne de sociologie* 39.2 (2002): 181-198.

Grose, Francis. *Principes de caricatures*. Renouard, 1802.

Hannes, Juul. "Economisch liberalisme: theorie en praktijk." In *Het Liberalisme In België : Tweehonderd Jaar Geschiedenis*. Uitgegeven door Hervé Hasquin en Adriaan Verhulst, 163-174. Brussel: Delta, 1989.

Harrison, Randall. *The Cartoon, Communication to the Quick*. Beverly Hills: Sage publications, 1981.

- Heisler, Martin O. "Managing ethnic conflict in Belgium." In *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 433.1 (1977): 32-46.
- Hellemans, Grete en Karin Raeymaeckers. "De Politieke Cartoon : Een Analyse Van Het Visuele Nieuwsdiscours In De Vlaamse Dagbladers." Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2007.
- Heller, Philippe, Robert en Steven. *Political graphics: Art as a weapon*. Oxford: Phaidon, 1982.
- Hill, Charles A. "The psychology of rhetorical images." In *Defining visual rhetorics*, uitgegeven door Charles A. Hill en Marguerite Helmers, 25-40 . Londen: Routledge, 2012.
- Hofmann, Werner, "Bemerkungen zur Karikatur." *Merkur, Zeitschrift für europäisches Denken* 7.10 (1953): 949-957.
- Holbrook, Thomas M. "Political learning from presidential debates." *Political Behavior* 21.1 (1999): 67-89.
- Hooghe, Marc. "Tussen censuur en onverschilligheid." In *De Militanten Van De Limiet : Over Censuur En Vrije Meningsuiting*, uitgegeven door Geert Buelens, Bert Bultinck, Pieter de Buysser en Dirk Mertens, 47-50. Leuven: Van Halewyck, 2000.
- Hooghe, Liesbet. "Belgium: From regionalism to federalism." *Regional & Federal Studies* 3.1 (1993): 44-68.
- Inglehart, Ronald F., en Margaret Woodward. "Language conflicts and political community." *Comparative studies in society and history* 10.1 (1967): 27-45.
- Jansen, Marleen. "De karikaturen als communicatiemedium. Een inhoudsanalytisch onderzoek naar de Koningskwestie in de Belgische satirische pers gedurende de na-oorlogse periode (1945-1951)." Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1984.
- Johnson, Isabel. "Cartoons." *Public Opinion Quarterly* 1.3 (1937): 21-44.
- Kahneman, Daniel. *Ons feilbare denken: thinking, fast and slow*. Amsterdam: Business Contact, 2012.
- Kenmitz, Thomas Milton. "The Cartoon as a Historical Source." *The Journal of Interdisciplinary History* 4.1 (1973): 81-93.
- Kesteloot, Chantal. "Mouvement wallon et identité nationale." *Courrier hebdomadaire du CRISP* 7 (1993): 1-48.
- Kesteloot, Chantal. "Waalse Beweging en nationale identiteit." In *Nationalisme In België : Identiteiten In Beweging 1780-2000*. Uitgegeven door: Deprez, Kas en Louis Vos. Antwerpen: Houtekiet, 1999.
- Kesteloot, Chantal. *Waa's Regionalisme Tegenover Vlaams Nationalisme : Andere Projecten of Enkel Een Andere Naam?* Brussel: VUBPRESS, 2013.
- Klausen, Jytte. *The cartoons that shook the world*. Londen: Yale University Press, 2009.
- Koestler, Arthur. *The art of creation*. Londen: Hutchinson & Co., 1964.
- Kohut, Andrew, C. Doherty en R. Wike. "Europe's Muslims More Moderate: The Great Divide: How Westerners and Muslims view each other." *The Pew Global Attitudes Project* 13 (2006).

La Presse Belge. Bruxelles: Ministère des affaires étrangères et du commerce extérieur, 1954.

Laermans, Rudi. "De sociale onontkoombaarheid van 'censuur'." In *De Militanten Van De Limiet : Over Censuur En Vrije Meningsuiting*, uitgegeven door Geert Buelens, Bert Bultinck, Pieter de Buysser en Dirk Mertens, 145-153. Leuven: Van Halewyck, 2000.

Lagrou, Pieter. "Welk vaderland voor de vaderlandslievende verenigingen? Oorlogsslachtoffers en verzetsveteranen en de nationale kwestie, 1945-1960." *Cahiers d'histoire du temps présent* 3 (1997): 143-161.

Lamb, Chris. *Drawn to extremes: The use and abuse of editorial cartoons*. New York: Columbia University Press, 2004.

Langeveld, Willem. *Politiek Per Prent : Een Inleiding Tot De Politieke Beeldcommunicatie*. Baarn: Ambo, 1989.

Lebouc, Georges. *Marcel Antoine. Slache. Présentation de Georges Lebouc*. Brussel: Racine, 2004.

Lecours, André. "Political institutions, elites, and territorial identity formation in Belgium." *National identities* 3.1 (2001): 51-68.

Lethève, Jacques, *La caricature sous la IIIe République*. Parijs: Armand Colin, 1986.

Low, David. *British Cartoonists, Caricaturists and Comic Artists*. Londen: W. Collins, 1942.

Lowe, Keith. *Angst en vrijheid: Hoe de Tweede Wereldoorlog ons voorgoed veranderde*. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2018.

Lewis, Michael J., en Johan M. Nieuwoudt. "The use of a cartoon rating scale as a measure for the humor construct." *The Journal of psychology* 129.2 (1995): 133-144.

Luykx, Theo en Marc Platel. *Politieke Geschiedenis Van België*. Vol. 2. 5e bijgewerkte uitgave aangevuld door Marc Platel. Antwerpen: Kluwer, 1985.

Luykx, Theo. *Evolutie Van De Communicatiemedia*. Brussel: Elsevier-Sequoia, 1978.

Maeterlinck, Louis. *Le genre satirique dans la peinture flamande*. (1907).

Medhurst, Martin J. en Michael A. DeSousa. "Political cartoons as rhetorical form: A taxonomy of graphic discourse." *Communications Monographs* 48.3 (1981): 197-236.

Métraux, Peter. *Die Karikatur als publizistische Ausdrucksform, untersucht am Kampf des "Nebelspalters" gegen den Nationalsozialismus 1933-1945*. Berlijn: Frei Universität, 1966.

Minix, Dean. "Political cartoons, a research note." *Southwestern Journal of International Studies* 1.1 (2004): 75-81.

Morris, Ray. "Cartoons and the political system: Canada, Quebec, Wales and England." *Canadian journal of communication* 17.2 (1995): 253-258.

Pareyn, Luc. "De Evolutie Van De Belgische Liberale Partij Naar De Vlaamse P.v.v. (1960-1973)." Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1974.

Piltz, Georg. *Geschichte der europäischen Karikatur*. Berlijn: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1976.

Quartly, Marian en Richard Scully, "Using cartoons as Historical Evidence." In *Drawing the line: Using cartoons as historical evidence*. Uitgegeven Marian Quartly en Richard Scully, 1.1-1.13. Victoria: Monash University ePress, 2009.

Reumann, Kurt, "Die Karikatur," in E.Dovifat, *Handbuch der Publizistik*, II, (Berlijn, 1969): 65-90.

Rooms, Stijn "perceptie Is Realiteit" : Etnisch Vs.civiel? De Constructie Van De Vlaamse En Waalse Identiteit 1945-1980. Masterproef, Universiteit Gent, 2008.

Ruys, Manu. "Reflectie van een hoofdredacteur." *Vlaanderen*. 28 (1979) 227-228.

Scheltiens, Vincent. *Met dank aan de overkant: een politieke geschiedenis van België*. Kalmthout: Polis, 2017.

Seymour-Ure, Colin. "What future for the British political cartoon?" *Journalism Studies* 2.3 (2001): 333-355.

Sinardet, Dave. "Vlaamse en Franstalige media over Franstaligen en Vlamingen Wederzijdse representaties van de 'andere' in politieke debatprogramma's." in *Media/Cultuur/Identiteit: Actueel onderzoek naar media en maatschappij*, uitgegeven door Hilde Van den Bulck & Alexander Dhoest, 51-69. Gent: Academia Press, 2008.

Speedling, J. "Metaphorical representations of character and issues in political cartoons on the 2004 presidential debates." PhD diss., Johns Hopkins University, 2004.

Streicher, Lawrence H. "On a theory of political caricature." *Comparative Studies in Society and History* 9.4 (1967): 427-445.

Theunissen, Paul. *1950 : Ontknoping Van De Koningskwesitie*. Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel, 1984.

Tju, Lim Cheng. "Political cartoons in Singapore: Misnomer or redefinition necessary?." *The Journal of Popular Culture* 34.1 (2000): 77-83.

Vagman, Vincent. "Le mouvement wallon et la question bruxelloise." *Courrier hebdomadaire du CRISP* 9 (1994): 1-64.

Van Acker, Tania. "Een liberale stad: Brussel." In *Het Liberalisme In België : Tweehonderd Jaar Geschiedenis*. Uitgegeven door Hervé Hasquin en Adriaan Verhulst, 295-306. Brussel: Delta, 1989.

Van de Putte, Bart en Romain Van Eenoo. "Het Beeld Van De Verenigde Staten In Politieke Cartoons Tijdens De Eerste Fase Van De Koude Oorlog (1948-1959)." Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1995.

Van Ginderachter, Maarten. "Het Kraaien Van De Haan. Natie En Nationalisme in Wallonië Sinds 1880." Universiteit Gent, 2005.

Van Velthoven, Harry, Karen Celis en Jasmien van Daele. *Waarheen Met België? : Van Taalstrijd Tot Communautaire Conflicten*. Brussel: ASP, 2011.

Van Ypersele, Laurence en Olivier Klein. "Les stéréotypes." in *Questions D'histoire Contemporaine : Conflits, Mémoires Et Identités*. uitgegeven door Laurence van Ypersele, 65-77. Paris: PUF, 2006.

Van Ypersele, Laurence, Emmanuel Debruyne en Chantal Kesteloot. *Bruxelles, la mémoire et la guerre (1914-2014)*. Waterloo : Renaissance du livre, 2014.

Van Ypersele, Laurence. "Des mythes contemporains aux représentations collectives." in *Questions D'histoire Contemporaine : Conflits, Mémoires Et Identités*, , 31-39. Paris: PUF, 2006.

Vandecasteele, Piet. "Het Politiek Cartoon In Vlaanderen Na 1945: Van Een Haha- Naar een A-ha Beleving." Licenciaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1983.

Vandermotten, Christian, Pieter Saey en Christian Kesteloot. "Les fragments de la Belgique: la Flandre et la Wallonie existent-elles vraiment?." *Les Fractionnements sociaux de l'espace belge, Contradictions* 58-59 (1990): 7-67.

Velaers, Jan en Herman Van Goethem. *Leopold III : De Koning, Het Land, De Oorlog*. Tiel: Lannoo, 1994.

Veth, Cornelis. *Geschiedenis van de Nederlandsche caricatuur en van de scherts in de Nederlandsche beeldende kunst*. Leiden: AW Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, 1921.

Wilquet, Jacques. "Regeringsdeelnemingen: 1914-1961." In *Het Liberalisme In België : Tweehonderd Jaar Geschiedenis*. Uitgegeven door Hervé Hasquin en Adriaan Verhulst, 281-294. Brussel: Delta, 1989.

Wils, Lode. "Mouvements linguistiques, nouvelles nations?" in *Belgique : La Force De La Désunion*. uitgegeven Alain Dieckhoff, 47-85. Bruxelles: Complexe, 1996.

Witte, Els, Jan De Groof en Jeffrey Tyssens. *Het Schoolpact Van 1958 : Onstaan, Grondlijnen en Toepassing Van Een Belgisch Compromis*. Leuven: Garant, 1999.

Wright, Thomas, *A History of Caricature and Grotesque In Literature and Art*. Londen: Virtue Brothers & co., 1865.

Bronnen:

Le Face à Main: 1945 – 1951 Liberaal Archief en UGent Boekentoren

L'Action Libérale 1947 – 1951 Liberaal Archief

Bijlagen:

Tabel 1: L'Action Libérale

Datum nr	Actoren	Pol. Gemeenplaats	Doel	Plaats	Opmerking
10/1947 1 jg1	/				
11/1947 2	/				
01/1948 1 jg2	/				
03/1948 3	/				
04/1948 4	/				
05/1948 5	/				
07-08/1948 7-8	/				
11/1948 10	/				
12/1948 11	/				
01/1949 1 jg3	/				
02/1949 2	/				
03/1949 3	/				
04/1949 4	Eyskens	Economisch beleid (Verkiezingen)	Commentariërend	Voorpagina rechts onderaan, klein	
	Eyskens	Economisch beleid (verkiezingen)	Commentariërend	Pag 4 klein	
07-08/1949 7(?)	/				
09/1949 9	/				
10/1949 10	/				
11/1949 11	/				
12/1949 12	/				
01/1950 1 jg4	/				
02/1950 2	/				
02/1950 extra	/				
03/1950 3	Incivieken	Koningskwesitie volksraadpleging	Agitatorisch	Pag 4Links onderaan middelgroot	De vorige drie edities riepen op om "nee" te gaan stemmen.
05/1950 5	/				
05/1950 6	Albert de Vleeschauwer Leopold III Rijkswachters	Koningskwesitie	Commentariërend	Pag 4 links onderaan middelgroot	
05/1950 7	CVP (man 3x) België	Koningskwesitie	Agitatorisch	Pag 1 middelgroot	
05/1950 8	Incivieken CVP (man)	Koningskwesitie Volksraadpleging Amnestie	Agitatorisch	Pag 1 midden onderaan Middelgroot	
	CVP (vliegtuigen 3x)	Heropbouw van het land	Commentariërend	Pag 2 midden onderaan groot	
	Twee vleugels van de CVP (man en jongentje)	Waalse minorisering	Commentariërend	Pag 4 bovenaan groot	
05/1950 9	Stalin	Verkiezingen	Commentariërend	Pag 2 bovenaan Middelgroot	
	CVP	Verkiezingen	Commentariërend	Pag 3 rechts onderaan Middelgroot	
	Leerkracht leerling	Uitzonderlijke gebeurtenis	Commentariërend	Pag 3 rechts onderaan Middelgroot	
05/1950 10	Rijkswacht	Verkiezingen	Agitatorisch	Pag 1 rechts onderaan Middelgroot	
	CVP (man)	Verkiezingen	Agitatorisch	Pag 2 links	

				bovenaan groot	
	CVP (kip) VNV (kuiken) Vlaamse Concentratie (kuiken) REX (kuiken) Collaboratie (kuiken)	Amnestie	Commentariënd	Pag 3 bovenaan middelgroot	
	CVP	Verkiezingen	Agitatorisch	Pag 4 bovenaan groot	
06/1950 11	Vlaamse Concentratie Van der Straeten Waillet PSC Wallon (jongen)	Waalse minorisering	Commentariënd	Pag 1 links bovenaan klein	
	Vander Straeten Waillet PSC Wallons (jongen x)	Waalse minorisering	Commentariënd	Pag 1 rechts bovenaan klein	
	Belgische bevolking	Verkiezingen	Agitatorisch	Pag 1 onderaan middelgroot	
	Pierre Harmel	Waalse minorisering	Commentariënd	Pag 2 bovenaan klein	
	Kikker	/	Beschrijvend	Pag 2 midden klein	
	CVP (indianen) België	Verkiezingen	Agitatorisch	Pag 3 bovenaan klein	
	Paul van Zeeland	Uitzonderlijke gebeurtenis?	Beschrijvend	Pag 3 links midden klein	
	Grammens De Vleeschauwer Van Cauwelaert Van Zeeland Delwaide PSC Wallon (Harmel?)	Verkiezingen	Commentariënd	Pag 4 bovenaan klein	
	Deman	Heropbouw van het land	Commentariënd	Pag 4 links midden klein	
	Gewone man Auguste Buisseret	Route de Wallonie Heropbouw van het land	Commentariënd	Pag 4 midden klein	
07-08/1950 7(?)	/				
09/1950 9	/				
10/1950 10	/				
11/1950 11	CVP (man)	Schoolstrijd	Commentariënd	Pag 1 onderaan middelgroot	
	Twee vleugels van de CVP (man en schaduw)	Waalse minorisering	Commentariënd	Pag 4 onderaan klein	
12/1950 12	Segers Van Houtte Moyersoën Pholien Nazi's (man) VNV (man) Vlaamse Concentratie (man) Priester	Regering	Commentariënd	Pag 1 links onderaan middelgroot	
	Vlaamse Concentratie PSC Wallon (handpop 2x)	Amnestie Waalse minorisering	Commentariënd	Pag 3 links onderaan middelgroot	
01/1951 1 jg 5	Pholien Segers	Talentelling 1947	Commentariënd	Pag 4 bovenaan middelgroot	
02/1951 2	/				
03/1951 3	Harmel	Waalse minorisering	Commentariënd	Pag 1 onderaan	

	PSC Wallon (jongen 4x wie?)			klein	
04/1951 4	Rex (man) Oorlogsambtenarij Soldaat Oorlogsslachtoffer	Amnestie Heropbouw van het land Dienstplicht	Commentariënd	Pag 1 onderaan klein	
05/1951 5	/				
06/1951 6	/				
07-08/1951 7-8	/				
09/1951 9	/				
10/1951 10	CVP (man) Pholien	Regering	Commentariënd	Pag 1 onderaan klein	
	De regering	Regering	Commentariënd	Pag 4 onderaan klein	
11/1951 11	/				
Tabel 2: Le Face à Main					
23/06/1945 25 jg21	Leo mundeleer Oorlogscrimineel (2x)	Repressie	Commentariënd	Pg 22 onderaan groot	
25/10/1947 43 jg23	VS (uncle sam)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Man	Buitenland	Beschrijvend		
	Edmond Van Dieren rechter	/	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
	Albert Marteaux (engel)	/	Commentariënd		
01/11/1947 44	Frans meisje De Gaulle	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Inciviek rechter	Amnestie	Commentariënd		
	Moens Camille	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
	Communist	/	Commentariënd		
8/11/1947 45	Frans meisje Ramadier	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Agent Man	/	Beschrijvend		
	3 mannen	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
	Man	Amnestie	Commentariënd		
15/11/1947 46	Communisten	Buitenland	Commentariënd	Pg 8 onderaan klein	
	Rijkswachter Astronaut	Apolitiek	Beschrijvend		
	Rechter advocaat	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
	Inciviek Cipier	Amnestie	Commentariënd		
22/11/1947 47	Stalin Journalist wetenschapper	Buitenland	Commentariënd	Pg 8 onderaan klein	
	Spaak (2x)	Regering	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
	Inciviek	Amnestie	Commentariënd		
29/11/1947 48	Rij mannen Slache	Regering	Commentariënd	Pg 8 onderaan klein	
	Frans meisje Ramadier	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan	

	Molotov	Buitenland	Commentariënd	klein	
20/12/1947 51	Molotov Bevin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Ridder Senator	Koningskwestie	Commentariënd		
	Man Communisten	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
	Russische beer Frans meisje	Buitenland	Beschrijvend		
27/12/1947 52	Man Vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Waarzegster Man	Buitenland	Beschrijvend		
	Vrouw 1947 Meisje 1948	Overgang jaar	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
03/01/1948 1 jg 24	Spaak Man (?)	/	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	2 mannen Franse vrouw	Buitenland	Beschrijvend		
09/01/1948 2	Kassierster Man Bankbediende Man	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Verenigd Koninkrijk (John Bull)	Buitenland	Beschrijvend		
	Michel	/	Beschrijvend		
17/01/1948 3	Man Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Frankrijk Duitsland Verenigd Koninkrijk Verenigde Staten	Buitenland	Beschrijvend		
	Spaak	Koningskwestie	Commentariënd		
	Man	/	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
24/01/1948 4	Spaak	Koningskwestie	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Frankrijk	Buitenland	Beschrijvend		
	Communisten Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
14/02/1948 7	Agent Clown	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Man Vrouw	Apolitiek	Beschrijvend		
	Vrouw Man (3x)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
	Roemenië Stalin	Buitenland	Beschrijvend		
21/02/1948 8	Man (5x) Verkoper	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Agent Man	Apolitiek/Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan	

	Slager			klein	
28/02/1948 9	Man Vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Man Sneeuwman	Apolitiek	Beschrijvend		
	Spaak Vrouw (4x)	Vrouwenstemrecht	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
06/03/1948 10	Huysmans Delattre Spaak	Koningskwes- tatie Stakingen Communisme Radio	Commentariënd	Pg 8 onderaan klein	
	Frans vrouw	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
	Stalin (arend)	Buitenland	Beschrijvend		
13/03/1948 11	Wolf Finland (meisje)	Buitenland	Commentariënd	Pg 8 onderaan klein	
	Commissaris Man	/	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
	Geldbrief	Muntwaarde	Beschrijvend		
20/03/1948 12	Stalin (kat) Finalnd (muis)	Buitenland	Commentariënd	Pg 8 onderaan klein	
	Huysmans	/	Commentariënd		
	Spaak Julien Lahaut Marteaux Lalmand Demany	Regering	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
27/03/1948 13	Spaak VS (kip)	Marshallplan	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Rusland (beer)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
	Benelux (baby) Frankrijk (vrouw) Verenigd Koninkrijk (John Bull) Duitsland (vrouw) Stalin	Buitenland	Beschrijvend		
03/04/1948 14	Vrede (engel) VS (uncle sam)	Buitenland	Commentariënd	Pg 8 onderaan klein	
	Dief Man	Belastingen	Commentariënd		
	Italië (vrouw) Mayer Tito (?) Truman Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
10/04/1948 15	Franco	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Muzikant Man (2x)	Buitenland	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
	Oorlogsgod Stalin (beer?) VS (uncle sam)	Buitenland	Beschrijvend		

17/04/1948 16	Frankrijk (vrouw) Mayer	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Italiaan Man (4x)	Buitenland	Beschrijvend		
	Communist Duitsland (vrouw) Amerikaan Brit	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
24/04/1948 17	Man Huysmans	/	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	Gebaseerd op volksofstand Siciliaanse vespers
	Stalin	Buitenland	Commentariënd		
	Ridder Man (poire)	Belastingen	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
01/05/1948 18	Europa (invalide vrouw) Spaak VS (man)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Man Vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
	Man (2x)	Belastingen	Commentariënd		
08/05/1948 19	VS (uncle sam) Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Mussolini (geest) Man (3x)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
	Spaak Camille Huysmans	Schoolstrijd	Beschrijvend		
15/05/1948 20	Communist	/	Commentariënd	Pg 8 onderaan klein	
	Camille Huysmans	Schoolstrijd	Commentariënd		
	Hond (Max Buset) Regering	Regering	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
22/05/1948 21	Stalin VS (uncle sam)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Vogel Vrede (engel)	Buitenland	Beschrijvend		
	Arabische man (2x)	Buitenland	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
29/06/1948 22	3 wijzen	Buitenland	Commentariënd	Pg 8 onderaan klein	
	Duitsland (vrouw) VS (uncle sam) Frankrijk (vrouw) Benelux (jongen)	Buitenland	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
05/06/1948 23	Schuman	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Vrouw	Buitenland	Beschrijvend		
	Stalin VS (uncle sam) Marshall	Buitenland	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
12/06/1948 24	Man	/	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Spaak	Koningskwesie	Beschrijvend		

	Bidault Schuman Man (wie?) Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
19/06/1948 25				Pg 8 onderaan klein	Andere cartoonist, onleesbare naam
				Pg 9 onderaan klein	Andere cartoonist, onleesbare naam
26/06/1948 26	Man Vrouw Engeltje (jongen)	Buitenland	Commentariërend	Pg 8 onderaan klein	
	Moch Frankrijk (vrouw) Cachin	Buitenland	Commentariërend	Pg 9 onderaan klein	
03/07/1948 27	VS T. Dewey	Buitenland	Commentariërend	Pg 8 onderaan klein	
	Communist VS Verenigd Koninkrijk	Buitenland	Commentariërend	Pg 9 onderaan klein	
10/07/1948 28	Duitsland (vrouw) Stalin VS (uncle sam) Verenigd Koninkrijk (John Bull) Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Rechter m. Josz W. Degan A. Berger H. Clossson	/	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
17/07/1948 29	Robert Schuman Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Tito Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
24/07/1948 30				Pg 8 onderaan klein	Andere cartoonist Maar wel slache pg22 (is op vakantie)
				Pg 9 onderaan klein	Andere cartoonist (vakantie)
31/07/1948 31	Vrouw (3x) Man	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Leon Blum Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
07/08/1948 32	Paul Reynaud (tovenaar) Frankrijk (vrouw) Leon Blum Schuman Minister (onbekend)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Vrouw (2x) Moeder Man	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	

14/08/1948 33	Molotov	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Soldaat Militair	Dienstplicht	Commentariënd		
	Gevangene (7x) Cipier	Amnestie	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
21/08/1948 34				Pg 8 onderaan klein	Andere cartoonist
				Pg 9 onderaan klein	Andere cartoonist
28/08/1948 35	Vrouw (2x)	Apolitiek	Commentariënd	Pg 8 onderaan klein	
	Hitler	Buitenland	Commentariënd		
	Stalin VS (uncle sam) Verenigd Koninkrijk (John Bull) Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
04/09/1948 36	Franco	Buitenland	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Aap/man	Apolitiek	Beschrijvend		
	Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
11/09/1948 37	Man (3x) Vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	VN (vrouw)	Buitenland	Commentariënd		
	Gevangene (2x) Cipier	Amnestie	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
	De Gaulle Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend		
18/09/1948 38	Condor/man Truman	Buitenland	Commentariënd	Pg 8 onderaan klein	
	Robert Schuman (2x) Frankrijk (vrouw) Queuille	Buitenland	Beschrijvend	Pg 9 onderaan klein	
23/09/1948 39	Man Professor	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 8 onderaan klein	
	Man (2x)	Buitenland	Beschrijvend		
	Spaak Man (3x)	Regering	Commentariënd	Pg 9 onderaan klein	
02/10/1948 40	Stalin Frankrijk (vrouw) Verenigd Koninkrijk (John Bull) VS (Uncle Sam)	Buitenland	Commentariënd	Pg 12 onderaan klein	
	Man (4x)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
09/10/1948 41	Stalin Molotov Spaak	Buitenland	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Man (loon) Man (prijs) Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
16/10/1948 42	Overvallers (2x)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 12	

	Incasseerder Bakkersjongen			onderaan klein	
	Stalin Berlijn (vrouw) VN (vrouw) Vrede (engel)	Buitenland	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
23/10/1948 43	Eyskens	Marshallplan	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
30/10/1948 44	Man Vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Frankrijk (vrouw) Schuman De Gaulle Franse politici	Buitenland	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
6/11/1948 45	Rechter Stalin Benelux (jongen)	Buitenland	Commentariënd	Pg 12 onderaan klein	
	Fiscus Man (2x)	Belastingen	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
13/11/1948 46	Secretaresse Thomas-Edmond Dewey	Buitenland	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Man (2x)	Belastingen	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
20/11/1948 47	Man (5x) Vrouw	Heropbouw	Commentariënd	Pg 12 onderaan klein	
	Oorlogsgod Vrede (engel) Truman Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
27/11/1948 48				Pg 12 onderaan klein	Andere cartoonist
				Pg 13 onderaan klein	Andere cartoonist
4/12/1948 19	Kerstman Man Kind	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Spaak (2x)	Regering (wissel)	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
11/12/1948 50	Struye Moreau de Melen	Amnestie	Commentariënd	Pg 12 onderaan klein	
	Duitsland (vrouw) Stalin Hond (Ebert)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
18/12/1948 51	Chinees Rusland (beer)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	VN (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13	

	Vrede (engel)			onderaan klein	
25/12/1948	Spaak	/	Commentariënd	Pg 16 onderaan klein	
	Chinees Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 17 onderaan klein	
01/01/1949 1 jg 25	Kerstman Jongen	Belastingen	Commentariënd	Pg 14 onderaan klein	
	Henri Queuille Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 15 onderaan klein	
08/01/1949 2	Man (wereld)	Overgang jaar	Commentariënd	Pg 12 onderaan klein	
	Man (x3) Vrouw	Belastingen	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
15/01/1949 3	Man Vrouw (2x)	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	P. De Groote Spaak	Regering	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
22/01/1949 4	Achille Van Acker Oudere man (3x)	Radio	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Frankrijk (vrouw) Schuman Queuille	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
29/01/1949 5	Man (poire, 2x)	Heropbouw	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Stalin Chiang Kai-Shek	Buitenland	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
05/02/1949 6	Fiscus Man	Belastingen	Commentariënd	Pg 12 onderaan klein	
	Rusland (beer) Huis Europa	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
12/02/1949 7	Officier (3x) Soldaat (4x)	/	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Noorwegen (vrouw) Rusland (beer)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
19/02/1949 8	Oude man Rechter Officier (?)	Buitenland	Commentariënd	Pg 12 onderaan klein	
	Fiscus Man	Belastingen	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
26/02/1949 9	Spaak OESO	Buitenland	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13	

	Zweden (vrouw)			onderaan klein	
05/03/1949 10	Thorez Stalin	Buitenland	Commentariërend	Pg 12 onderaan klein	
	Spaak Engel (vrede)	Buitenland	Commentariërend	Pg 13 onderaan klein	
12/03/1949 11	Hotelbediende Italië (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Spaak (4x)	Buitenland Koningskwesie	Commentariërend	Pg 13 onderaan klein	
19/03/1949 12	Stalin Molotov Vichynsky	Buitenland	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Degrelle	Amnestie	Commentariërend	Pg 13 onderaan klein	
26/03/1949 13	Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Togliatti	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
02/04/1949 14	Garagist Spaak	Regering	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	De Gaulle Frankrijk (vrouw) Thorez	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
09/04/1949 15	Spaak	Verkiezingen	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Duitsland (vrouw) Ober (5x)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
16/04/1949 16 jg25	Treincontroleur Man 2x	/	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Moreau de Melen	/	Commentariërend	Pg 11 onderaan klein	
23/04/1949 17	Veroordeelde Man rechter	Buitenland	Commentariërend	Pg 12 onderaan klein	
	Dorlodot CVP man (3x)	CVP	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
30/04/1949 18	Vrede (engel) VN Volkenbond	Buitenland	Commentariërend	Pg 12 onderaan klein	
	Duitse man en vrouw Man (?)	Buitenland	Commentariërend	Pg 13 onderaan klein	
07/05/1949 19	Menigte Man Vrouw	Buitenland	Commentariërend	Pg 12 onderaan klein	
	VS (uncle sam)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13	

	Frankrijk (vrouw) Verenigd Koninkrijk (John Bull) Stalin Duitsland (vrouw)			onderaan klein	
14/05/1949 20	Man (3x)	Verkiezingen	Commentariënd	Pg 12 onderaan klein	
	Zwarte man (4x)	/	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
21/05/1949 21	Socialisten	Verkiezingen	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Verenigd Koninkrijk (John Bull) VS (uncle sam) Frankrijk (vrouw) Stalin Duitsland (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
28/05/1949 22	Schuman Bevin Vyshinsky Acheson	Buitenland	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Agent Man (2x)	Buitenland	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
04/06/1949 23	Spook (nationalisaties) Queuille Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Eyskens	Belastingen Verkiezingen	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
11/06/1949 24	Agent (2x) Man	Buitenland	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	Man (CVP) Dorlodot	CVP	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
18/06/1949 25	Vrouw (2x)	Verkiezingen	Commentariënd	Pg 12 onderaan klein	
	Stalin	Buitenland	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	
26/06/1949 26	Schuman Bevin Vyshinsky Acheson Man	Buitenland	Commentariënd	Pg 12 onderaan klein	manche et qu'on verra, comme en n'Hollande, une douffe communiste. Et si on voit Lalmand Lahaut, c'est que les électeurs ont eu des drolles de manies! Enfin, attendons les résultats avec optimisme. On saura qu'à même roien z'y sanger!"
	Man Vrouw	Verkiezingen	Commentariënd	Pg 13 onderaan klein	

02/07/1949 27	Lahaut	Verkiezingen Communisme	Beschrijvend	Pg 12 onderaan klein	
	VS (uncle sam)	Buitenland	Beschrijvend		
	Man (9x)	Verkiezingen	Beschrijvend	Pg 13 onderaan klein	
09/07/1949 28	Vrouw Wielrenner (2x)	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Van Dieren Van zeeland Man (wie?)	Koningskwesie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
16/07/1949 29	Duitsland (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Regeringscrisis (vrouw) Van Cauwelaert Van Zeeland	Regering	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
23/07/1949 30	Stalin Man (2x)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Van Cauwelaert	Regering	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
30/07/1949 31	Degrelle	Amnestie	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Eyskens Man	Belastingen	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
06/08/1949 32				Pg 10 onderaan klein	
				Pg 11 onderaan klein	
13/08/1949 33				Pg 10 onderaan klein	Andere cartoonist
				Pg 11 onderaan klein	Andere cartoonist
20/08/1949 34				Pg 10 onderaan klein	Andere cartoonist
				Pg 11 onderaan klein	Andere cartoonist
27/08/1949 35	Man (senaat) Vrouw (kamer van volksvertegenwoordig ers) P.S.B.	Regering	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Duitsland (vrouw) Adenauer Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
03/09/1949 36	Man (2x) Dorlodot	Regering	Beschrijvend	Pg 10 onderaan	

	Lalmand Buset			klein	
	Meisje (Britse pond) VS (uncle sam)	Buitenland	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
10/09/1949 37	Soldaat (2x) Mannelijke engel (3x)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
17/09/1949 38	Zwerver (2x)	Muntwaarde	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Dollar Britse pond Franse frank Belgische frank Italiaanse lire Duitse mark	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
24/09/1949 39	Stalin Tito	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Heuss Adenauer Duitsland (vrouw)	Buitenland	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
01/10/1949 40	Dollar Belgische frank	Muntwaarde	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Vichynsky 5 grootmachten	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
08/10/1949 41	Duitse mark Duitsland (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Tito Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
15/10/1949 42	VS (uncle sam) Stalin Verenigd Koninkrijk (John Bull) Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Frankrijk (vrouw) Frey Mayer	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
22/10/1949 43	Jules Moch Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Bevin Churchill Generaal ?	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
29/10/1949 44	R. Mayer Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	België Spook (volksraadpleging)	Koningskwesie Volksraadpleging	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
5/11/1949 45	Frankrijk (vrouw) G. Bidault	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	

	Franco	Buitenland	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
12/11/1949 46	G. Bidault M. Petsche	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Man (2x) Vrouw	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
19/11/1949 47	Acheson Bevin Schuman Duitsland (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Truman Stalin	Buitenland	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
26/11/1949 48	Rijkswacht Manneke pis	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan middelgroot	
	Spaak	Buitenland	Commentariënd	Pg 11 onderaan middelgroot	
03/12/1949 49	Man Segers	Verhoging treintarieven	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Sacha Guitry	Buitenland	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
10/12/1949 50	Bidault Valay	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	VS (uncle sam) Franco	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
17/12/1949 51	Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 16 onderaan klein	
	Kerstman (3x, Frankrijk, VS, Verenigd Koninkrijk) Duitsland (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 17 onderaan klein	
24/12/1949 52	Man Koe	Buitenland	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Man	/	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
31/12/1949 53	Man (3x)	Belastingen	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Bidault	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
07/01/1950 1 jg 26	Vrouw (1949) Meisje (1950)	Overgang jaar	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Duitsland (vrouw)	/	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
14/01/1950 2	Stafford Crips	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10	

	Verenigd Koninkrijk (John Bull)			onderaan klein	
	Europa (vrouw) Stalin Duitsland (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
21/01/1950 3	Agent (2x) Man (2x)	Censuur	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Van Zeeland Van der straeten Waillet	Buitenland	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
28/01/1950 4				Pg 10 onderaan klein	Andere cartoonist
				Pg 11 onderaan klein	Andere cartoonist
04/02/1950 5 jg26	Schilder Grammens	Amnestie	Commentariënd	Pg 10 onderaan middelgroot	
	Senator (2x)	Volksraadpleging Koningskwesie	Beschrijvend	Pg 11 onderaan middelgroot	
11/02/1950 6	Oorlogsgod VS (uncle Sam) Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Jules Moch Bidault	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
18/02/1950 7	Man (2x) Verkoopster	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	De Gaulle Frankrijk (vrouw) Bidault Queuille	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
25/02/1950 8	Man Vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Chinese vrouw Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
04/03/1950 9	Bulgarije (vrouw) VS (uncle sam)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Gendarme (3x) Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
11/03/1950 10	Ja Nee België (vrouw)	Koningskwesie Volksraadpleging	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Senator Man (2x)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
18/03/1950 11	Man (2x)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Slang Duitsland (vrouw)	Buitenland	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	

25/03/1950 12	Eyskens	Regering	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Wallonië (vrouw) De Vleeschauwer	Koningskwesie	Commentariërend	Pg 11 onderaan klein	
01/04/1950 13	Molotov	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Van Cauwelaert Van der straeten waillet Carton de wiart De Vleeschauwer	Koningskwesie	Commentariërend	Pg 11 onderaan klein	
08/04/1950 14	Duitsland (man en vrouw)	Buitenland	Commentariërend	Pg 10 onderaan klein	
	België (vrouw)	Koningskwesie	Commentariërend	Pg 11 onderaan klein	
15/04/1950 15	Man (2x) Ober	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Van Dieren Van Cauwelaert De Vleeschauwer Van Zeeland	Regering	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
22/04/1950 16	Man (2x)	Koningskwesie	Commentariërend	Pg 10 onderaan klein	
	Italië (vrouw) Rusland (beer)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
29/04/1950 17	Man Verkoopster	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Duitsland (vrouw)	Buitenland	Commentariërend	Pg 11 onderaan klein	
06/05/1950 18	Vrouw Man	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Kuisvrouw Segers	Taalkwesie	Commentariërend	Pg 11 onderaan klein	
13/05/1950 19	Grammens Van Cauwelaert	Amnestie	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Trygve Lie Vrede (engel)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
20/05/1950 20	Stalin VS (uncle sam)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Attlee Bevin Schuman	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
27/05/1950 21	VS (uncle sam) Stalin	Buitenland	Commentariërend	Pg 10 onderaan klein	

	Crimineel Agent	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
03/06/1950 22				Pg 10 onderaan klein	Andere cartoonist
				Pg 11 onderaan klein	Andere cartoonist
10/06/1950 23	Stalin KP (jongen)	Communisme	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Duitsland (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
17/06/1950 24	Stalin Julien Lahaut	Communisme	Commentariënd	Pg 32 onderaan middelgroot	25-jarig bestaan van de krant, speciale editie Lofredes van ministers van alle partijen!
	Vlaamse concentratie Duvieusart	Verruiming CVP	Commentariënd	Pg 33 onderaan middelgroot	
24/06/1950 25	Frankrijk (vrouw) Bidault Schuman Petsche	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Duvieusart	Taalkwestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
01/07/1950 26	Man (2x) Agent	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Bidault Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
08/07/1950 27	Queuille Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Rusland (beer)	Buitenland	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
15/07/1950 28	Man (2x)	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Senator (2x)	Amnestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
22/07/1950 29	Vrouw en televisie	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Autorijders en garagist	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
29/07/1950 30	Rusland (beer) VS (uncle sam) Nehru	Buitenland	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Rijkswachter (4x)	Koningskwestie	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
05/08/1950 31	Duvieusart	Koningskwestie	Commentariënd	Pg 10	

				onderaan klein	
	Stalin Trygve Lie	Buitenland	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
12/08/1950 32	VN Malik	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Duvieusart Van Dieren De Vleeschauwer	Koningskwesie	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
19/08/1950 33	Vrede (vrouw) Malik Stalin	Buitenland	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	VNV (baby) REX (baby) Vlaamse Concentratie Hilaire Lahaye (meisje)	Koningskwesie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
26/08/1950 34	Cecil Sorel	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Frankrijk (vrouw) Robin Hood	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
02/09/1950 35	Senator Man	/	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Duitsland (vrouw) Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
09/09/1950 36	Frankrijk (vrouw) Pleven	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	VS (uncle sam) Stalin Chinese vrouw	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
16/09/1950 37	Vlaamse Concentratie (kapstok) Pholien Van Zeeland	Verruiming CVP	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Man	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
23/09/1950 38	Kruidenier Vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Duitsland (vrouw) Acheson Bevin Schuman	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
30/09/1950 39	Marshall Truman	Buitenland	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Van Cauwelaert Van Dieren Harmel Duvieusart Pholien Moyersoer De Vleeschauwer	Amnestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
07/10/1950 40	Verkoper	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10	

	Vrouw Man			onderaan klein	
	Verpleegster Dokter Man	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
14/10/1950 41	Verkoper ouder koppel	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Stalin Truman	Buitenland	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
21/10/1950 42	Stalin Truman	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Moyersoen Mevrouw amnestie	Amnestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
28/10/1950 43	Schuman Duitsland (vrouw) Moch Petsche	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Waalse haan Vlaamse leeuw Zwart kind	Schoolstrijd Taalkwestie	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
04/11/1950 44	Oorlogsgod Truman Molotov	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Leo Delwaide	Amnestie	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
11/11/1950 45	Kind Vrouw Rijkswachter	Schoolstrijd	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Man Helicopter	/	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
18/11/1950 46	Radio-omroeper Oude vrouw	Censuur	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Vlaamse Concentratie Moyersoen	Amnestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
25/11/1950 47	3 mannen en een vrouw(been)	Buitenland	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Pholien Maurice Brasseur	Taalkwestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
02/12/1950 48	Egyptische man Belastinginner	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Jean Van Houtte	/	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
09/12/1950 49	Segers Televisieomroep	Taalkwestie	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	A.F. De Boodt Vrouw amnestie	Amnestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	

16/12/1950 50	Kerstman	Buitenland	Beschrijvend	Pg 16 onderaan klein	
	Truman Attlee Europa	Buitenland	Commentariënd	Pg 17 onderaan klein	
23/12/1950 51	2 voetballers dokter	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Kinderkoor	Amnestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
30/12/1950 52	(Duits) Gezin	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	2 kinderen Man	Taalkwestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
06/01/1951 1 jg 27				Pg 10 onderaan klein	Cartoon van Leo Wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon van Leo Wibo
13/01/1951 2	Chinees Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	2 mannen Rechercheur	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
20/01/1951 3	Apotheker Klant	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Peerhoofdige persoon Van Houtte	Belastingen	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
27/01/1951 4	3 mannen vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Spaak 2 vrouwen	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
03/02/1951 5				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
10/02/1951 6	Man Verkoopster	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Pholien	/	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
17/02/1951 7	2 mannen	Regering	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	3 soldaten	Dienstplicht	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	

24/02/1951 8	3 mannen	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Oudere man vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
03/03/1951 9	Soldaat Officier	Dienstplicht	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	CVP (man) Pholien	CVP	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
10/03/1951 10	Gromyko Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	René Plevén Meisje	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
17/03/1951 11	2 mannen 3 halve mannen	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Raymond de Becker Moyersoén	Amnestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
24/03/1951 12	Russische staats"eieren" Vredesengel	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Pholien Oscar Behogne	/	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
31/03/1951 13	2 mannen	Belastingen	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Incivieken	Amnestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
07/04/1951 14	Pholien Truman	Buitenland	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Falkenhausen Duitse vrouw	/	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
14/04/1951 15	Blume	/	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Oorlogsambtenaar Politiek gevangene	Amnestie	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
21/04/1951 16	Segers Pholien	/	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Truman Generaal McArthur	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
28/04/1951 17	Leerkracht Leerling	Schoolstrijd	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Dr. Kurt Schumacher Duits meisje Oud man	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	

05/05/1951 18	Commissie van de televisie	Apolitiek	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Pholien Van Zeeland	/	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
12/05/1951 19	Verenigd Koninkrijk (John Bull) Man	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Frankrijk (vrouw) De Gaulle	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
19/05/1951 20	Man Vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Theatergroep	/	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
26/05/1951 21	Jongen (3x)	/	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	V.S. (uncle sam) Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
2/06/1951 22	Man Vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Pholien Man	/	Commentariënd	Pg 11 onderaan klein	
09/06/1951 23	2 soldaten kolonel	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Frankrijk (vrouw) Duitsland (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
16/06/1951 24				Pg 10 onderaan klein	Cartoon a.e. beard
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon a.e. beard
23/06/1951 25	Commissie Harmel (man) Man	Taalkwestie	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Kiezer	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
30/06/1951 26	2 mannen	Regering	Commentariënd	Pg 10 onderaan klein	
	Arabier Verenigd Koninkrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
07/07/1951 27	Wielrenners	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	V.S. (uncle sam) Vrede (engel) Communisme (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	

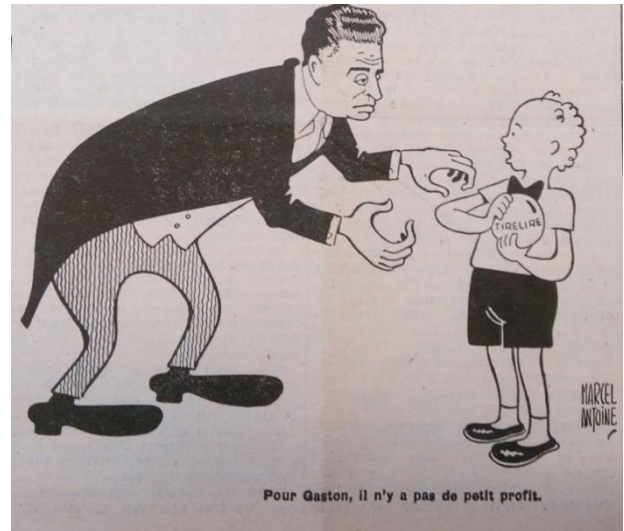
14/07/1951 28	Frankrijk (vrouw)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	V.S. (uncle sam) Stalin	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
21/07/1951 29				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
28/07/1951 30				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
04/08/1951 31				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
11/08/1951 32				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
18/08/1951 33				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
25/08/1951 34				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
01/09/1951 35	Segers De Boodt Vandendaele	Amnestie	Commentariërend	Pg 10 onderaan klein	Antoine Is op vakantie
	Stokes Mossadegh	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
08/09/1951 36				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
15/09/1951 37	5 staatslieden (o.a. schuman en acheson) Oorlogsgod Vrede	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	René Pleven	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan	

				klein	
22/09/1951 38				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
29/09/1951 39				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
06/10/1951 40				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
13/10/1951 41	Vlaamsehoteluitbater Koppel	Taalkwestie	Commentariërend	Pg 10 onderaan klein	Antoine is ziek
	Pholien Segers Moyersoan Vlaamse Concentratie	Regering Amnestie	Commentariërend	Pg 11 onderaan klein	
20/10/1951 42				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
27/10/1951 43				Pg 10 onderaan klein	Cartoon F. De Baere
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon F. De Baere
03/11/1951 44				Pg 10 onderaan klein	Cartoon leo wibo
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon leo wibo
10/11/1951 45				Pg 10 onderaan klein	Cartoon F. De Baere
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon F. De Baere
17/11/1951 46				Pg 10 onderaan klein	Cartoon F. De Baere
				Pg 11 onderaan klein	Cartoon F. De Baere
24/11/1951 47	Pholien	/	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Segers	Televisielijn	Beschrijvend	Pg 11	

				onderaan klein	
01/12/1951 48	Pholien Van Houtte	/	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	René Pleven	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
15/12/1951 50	Man Vrouw	Apolitiek	Beschrijvend	Pg 14 onderaan klein	
	Segers Vlaamse Concentratie	Televisielijn	Commentariërend	Pg 15 onderaan klein	
22/12/1951 51	Spaak Europa	Buitenland	Beschrijvend	Pg 10 onderaan klein	
	Duitsland Schuman Acheson Moch (?)	Buitenland	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	
29/12/1951 52	Fiscus Man	Belastingen	Commentariërend	Pg 10 onderaan klein	
	Pholien Cauwelaert Andere CVP'ers	Regering CVP	Beschrijvend	Pg 11 onderaan klein	

Bijlage 1: L'action Libérale, 04/1949, jg. 3 nr. 4.

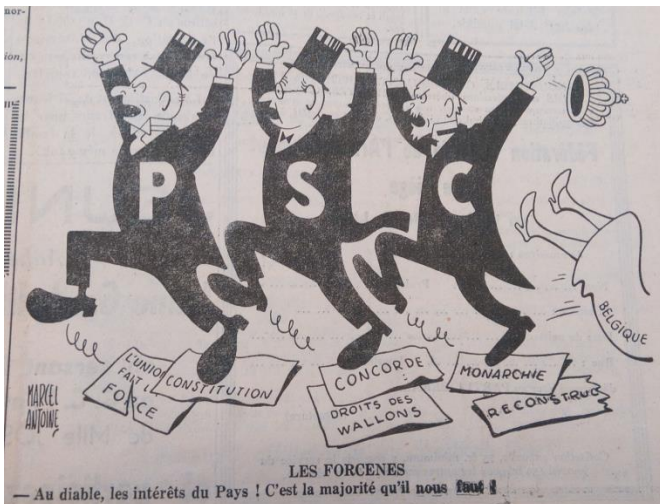
Bijlage 2: L'action Libérale, 04/1949, jg. 3 nr. 4.

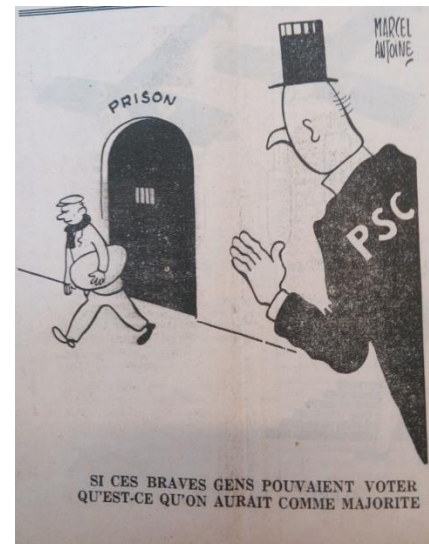
Bijlage 3: L'action Libérale, 03/1950, jg. 4 nr. 3.

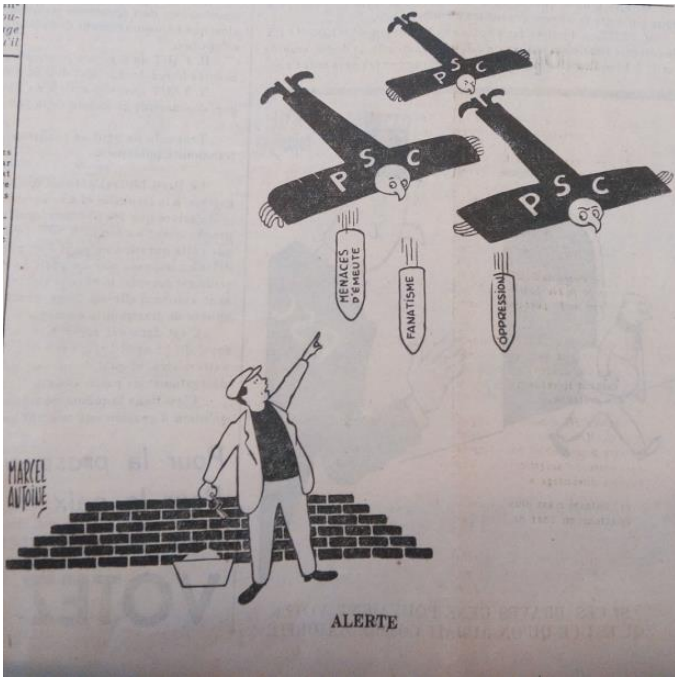
Bijlage 4: L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 6.

Bijlage 5: L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 7.

Bijlage 6: L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 8.

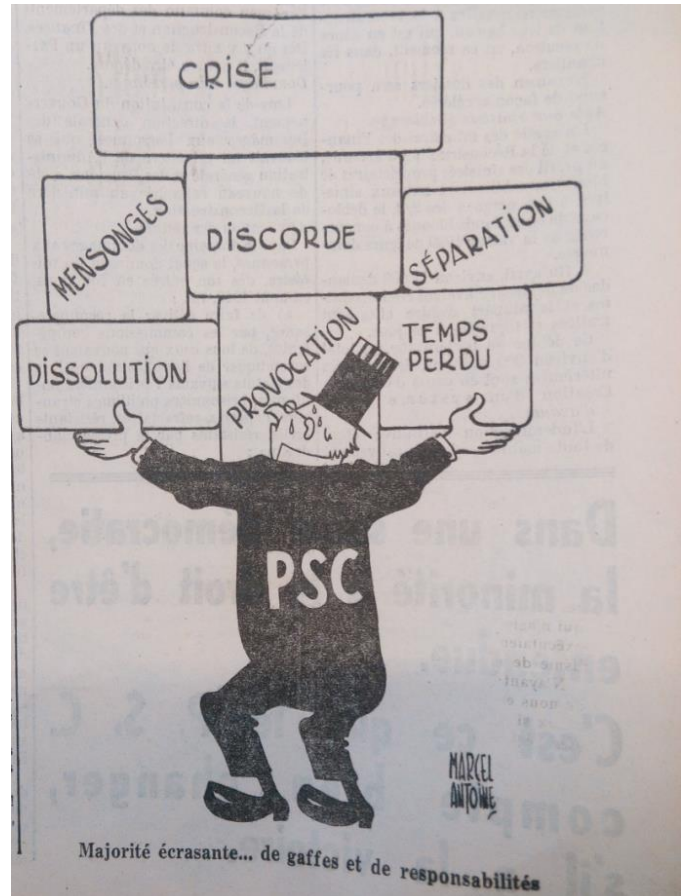
Bijlage 7: L'action Libérale, L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 8.

Bijlage 8: L'action Libérale, L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 8.

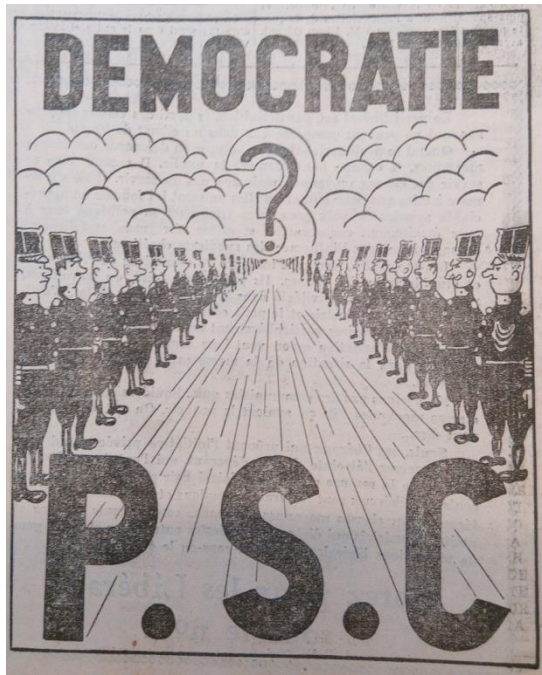
Bijlage 9: L'action Libérale, L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 9.

Bijlage 10: L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 9.

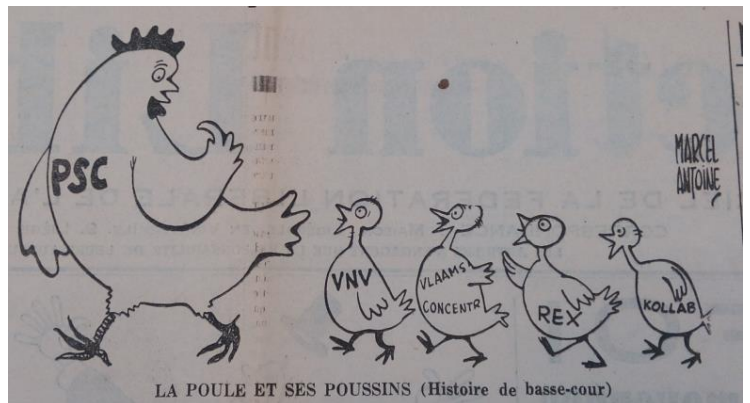
Bijlage 11: L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 9.

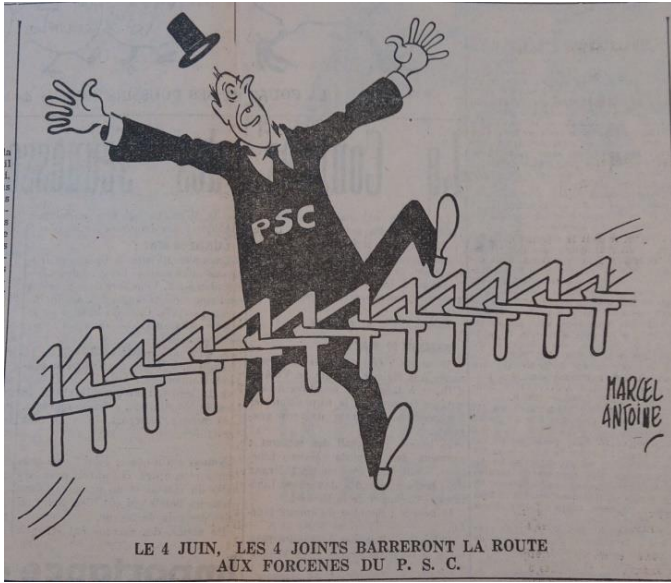
Bijlage 12: L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 10.

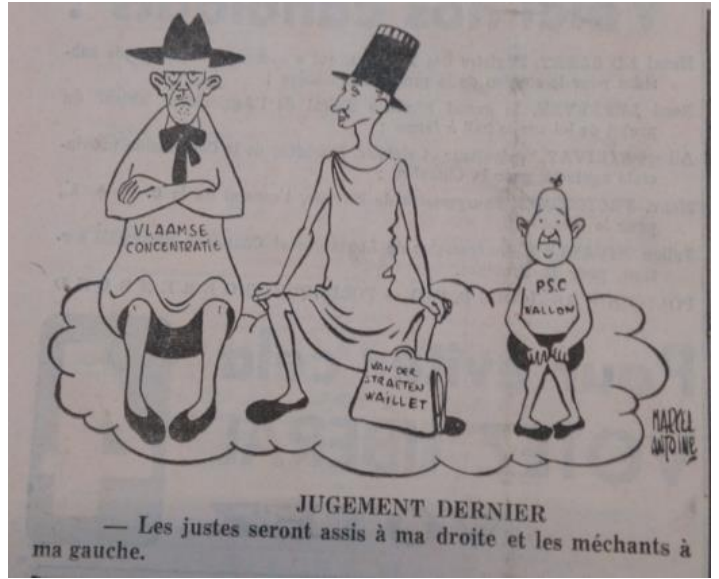
Bijlage 13: L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 10.

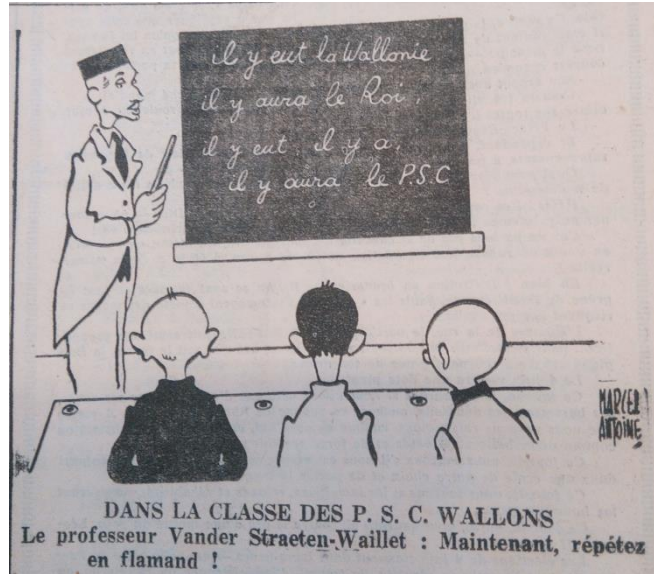
Bijlage 14: L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 10.

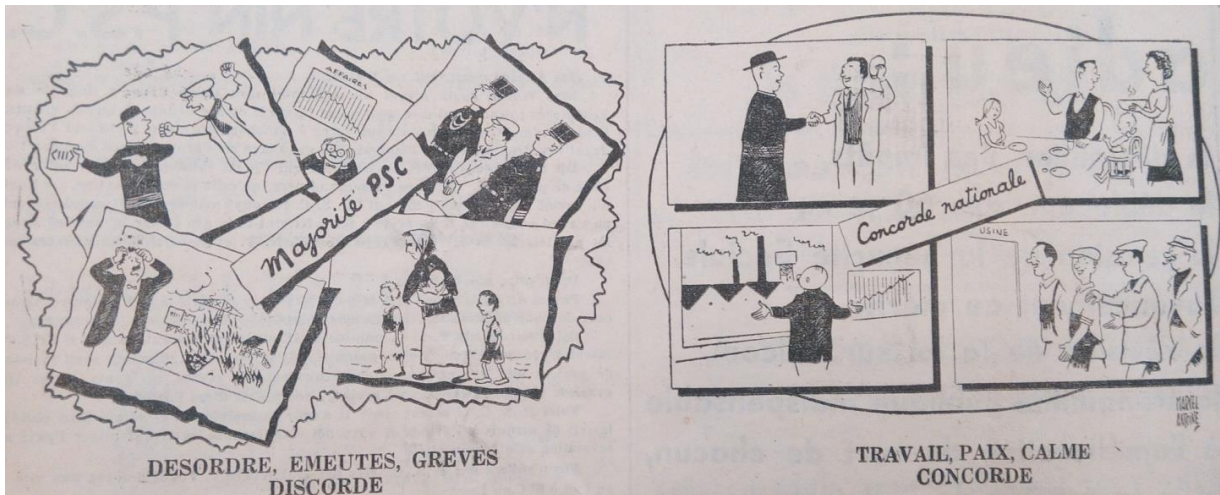
Bijlage 15: L'action Libérale, 05/1950, jg.4 nr. 10.

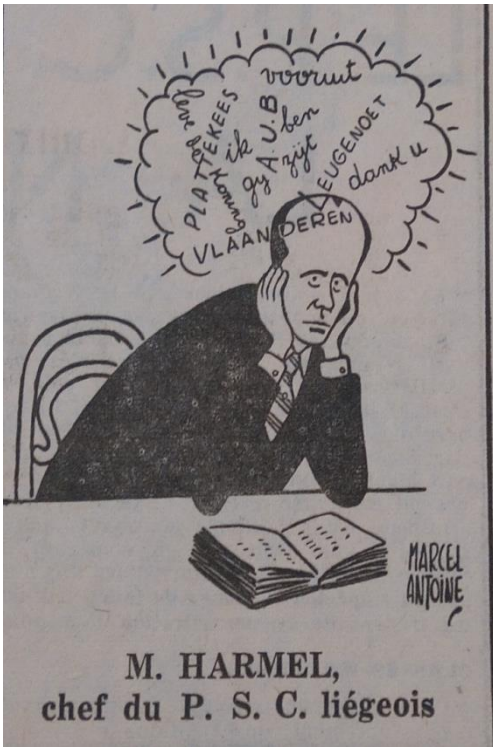
Bijlage 16: L'action Libérale, 06/1950, jg.4 nr. 11.

Bijlage 17: L'action Libérale, 06/1950, jg.4 nr. 11.

Bijlage 18: L'action Libérale, 06/1950, jg.4 nr. 11.

Bijlage 19: L'action Libérale, 06/1950, jg.4 nr. 11.

Bijlage 20: L'action Libérale, 06/1950, jg.4 nr. 11.

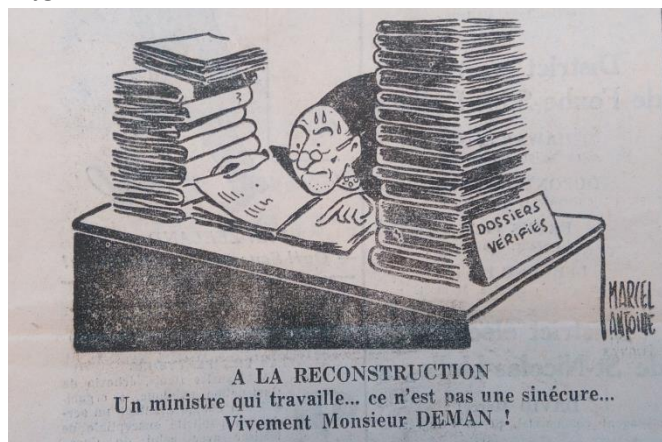
Bijlage 21: L'action Libérale, 06/1950, jg.4 nr. 11.

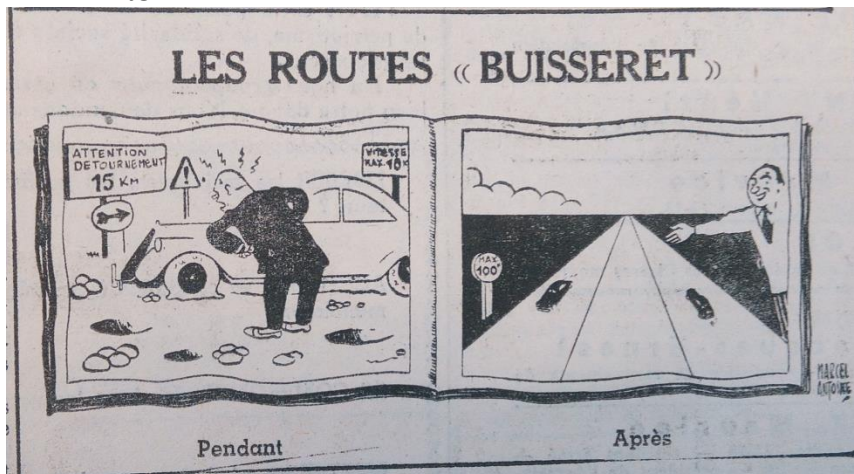
Bijlage 22: L'action Libérale, 06/1950, jg.4 nr. 11.

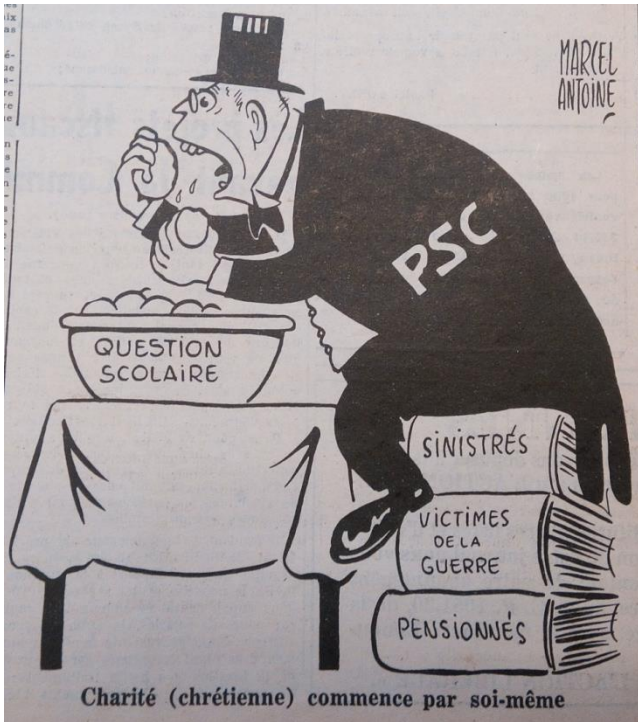
Bijlage 23: *L'action Libérale*, 06/1950, jg.4 nr. 11.

Bijlage 24: *L'action Libérale*, 06/1950, jg.4 nr. 11.

Bijlage 25: *L'action Libérale*, 06/1950, jg.4 nr. 11.

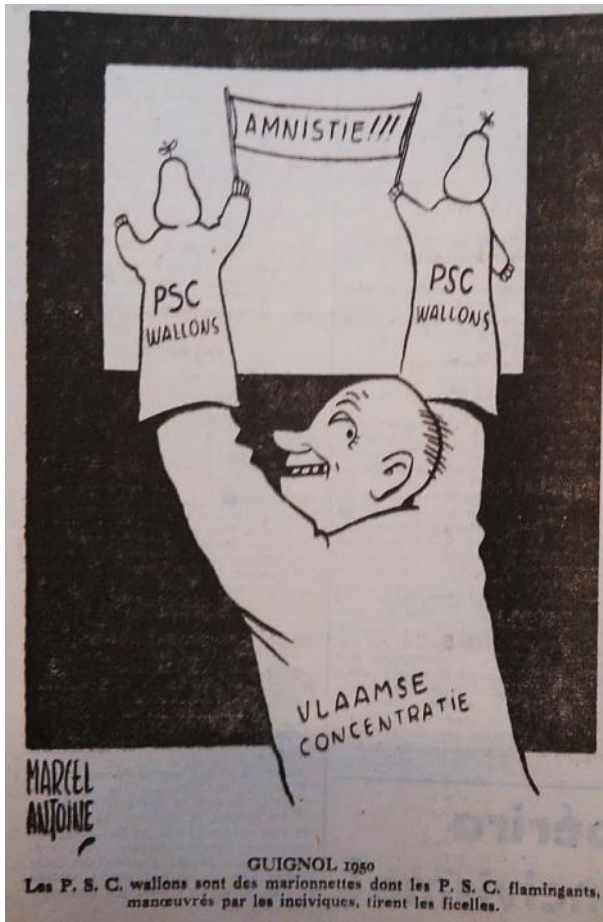
Bijlage 26: *L'action Libérale*, 11/1950, jg.4 nr. 11.

Bijlage 27: *L'action Libérale*, 11/1950, jg.4 nr. 11.

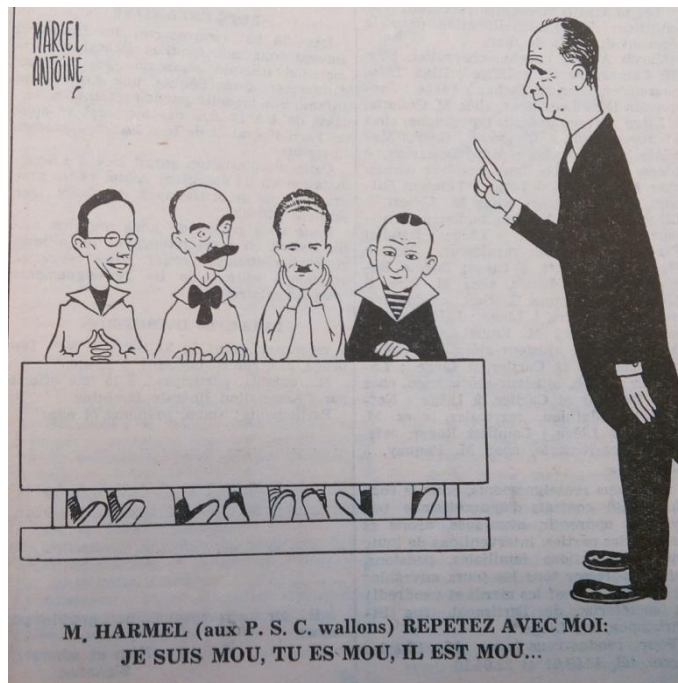
Bijlage 28: *L'action Libérale*, 12/1950, jg.4 nr. 12.

Bijlage 29: *L'action Libérale*, 12/1950, jg.4 nr. 12.

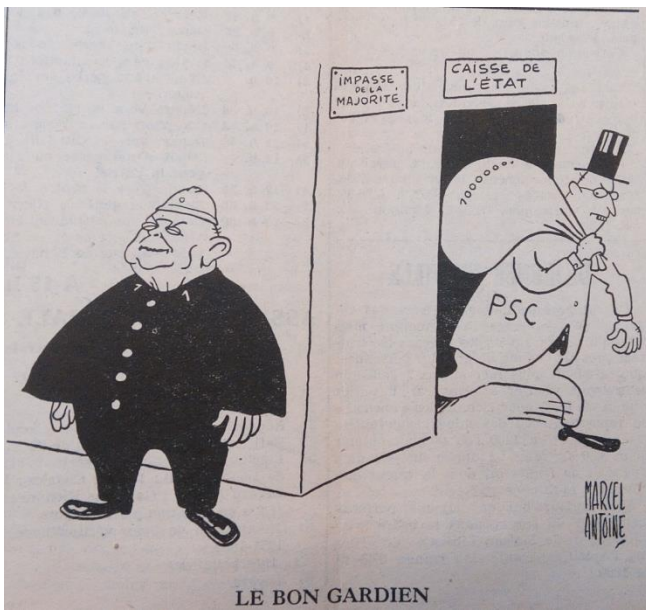
Bijlage 30: *L'action Libérale*, 01/1951, jg.5 nr. 1.

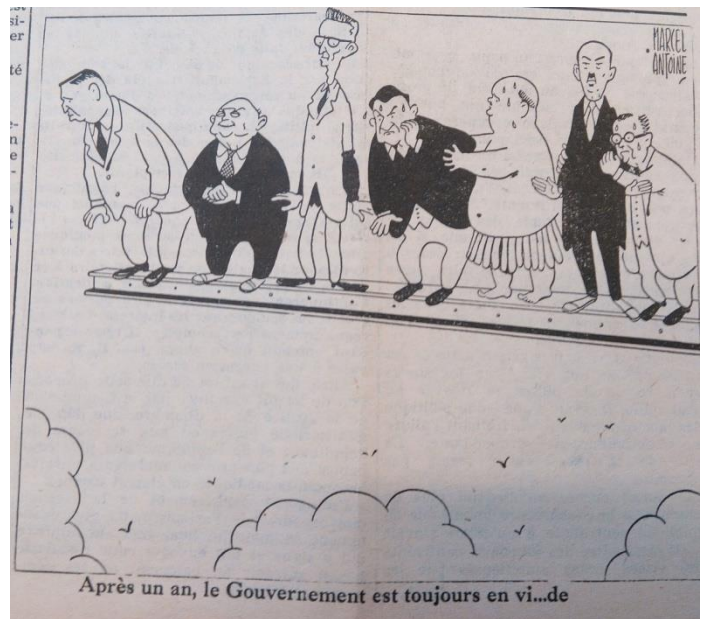
Bijlage 31: *L'action Libérale*, 03/1951, jg.5 nr. 3.

Bijlage 32: *L'action Libérale*, 04/1951, jg.5 nr. 4.

Bijlage 33: *L'action Libérale*, 10/1951, jg.5 nr. 10.

Bijlage 34: *L'action Libérale*, 10/1951, jg.5 nr. 10.

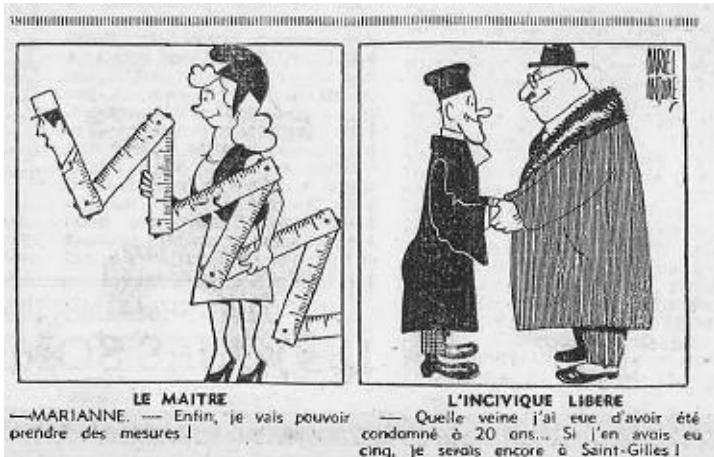
Bijlage 35: Le Face à Main, 23/06/1945 jg. 21 nr. 25.

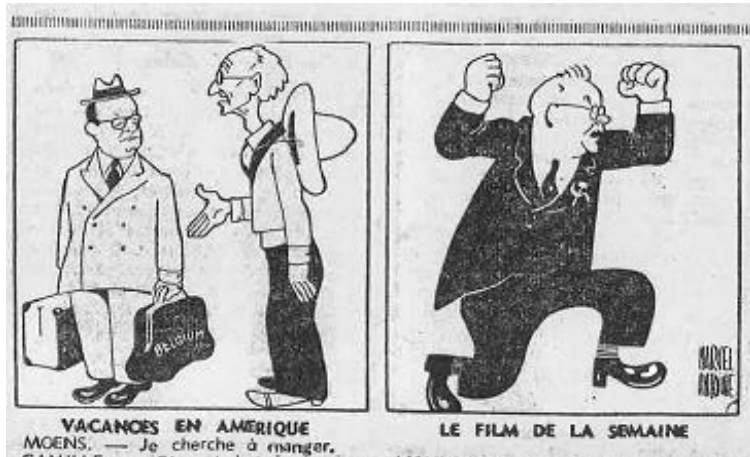
Bijlage 36: Le Face à Main, 25/10/1947 jg. 23 nr. 43.

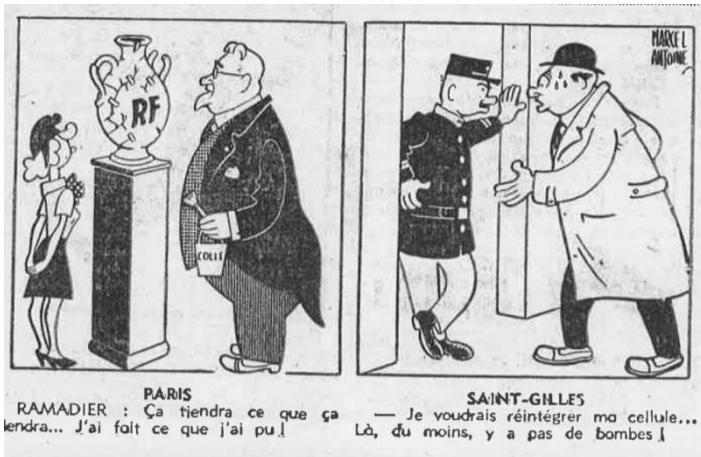
Bijlage 37: Le Face à Main, 25/10/1947 jg. 23 nr. 43.

Bijlage 38: Le Face à Main, 01/11/1947 jg. 23 nr. 44.

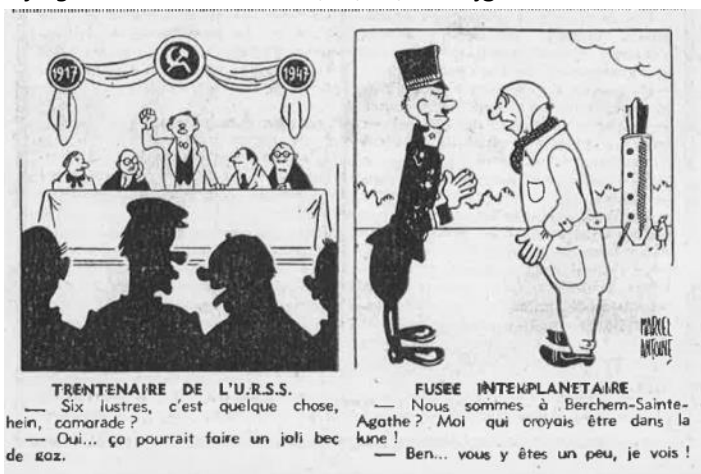
Bijlage 39: Le Face à Main, 01/11/1947 jg. 23 nr. 44.

Bijlage 40 : Le Face à Main, 8/11/1947 jg. 23 nr. 45.

Bijlage 41 : Le Face à Main, 8/11/1947 jg. 23 nr. 45.

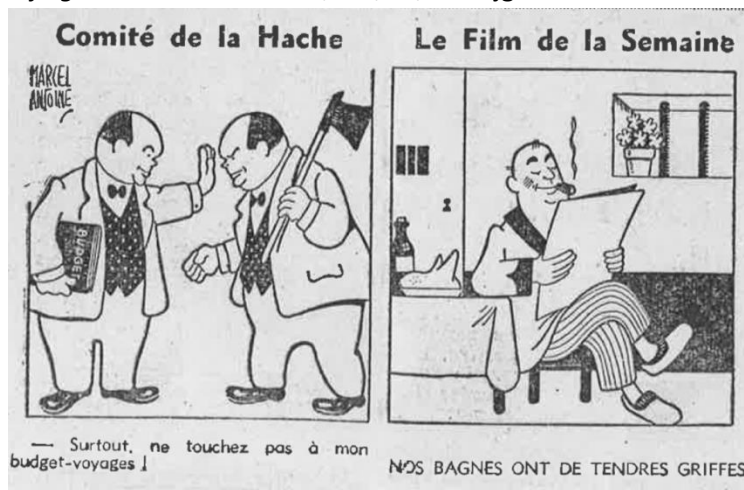
Bijlage 42 : Le Face à Main, 15/11/1947 jg. 23 nr. 46.

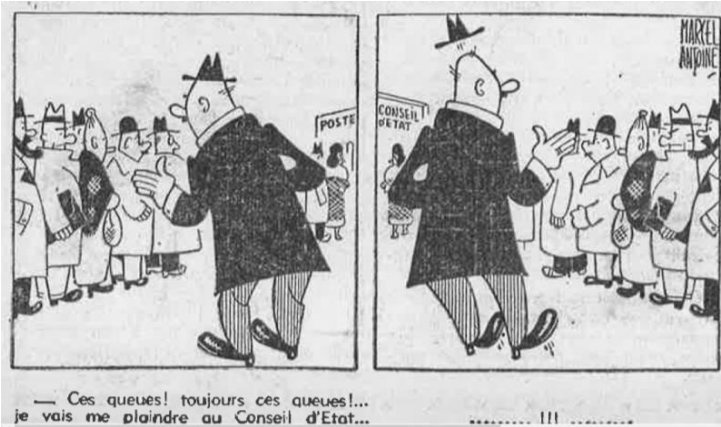
Bijlage 43 : Le Face à Main, 15/11/1947 jg. 23 nr. 46.

Bijlage 44 : Le Face à Main, 22/11/1947 jg. 23 nr. 47.

Bijlage 45 : Le Face à Main, 22/11/1947 jg. 23 nr. 47.

Bijlage 46 : Le Face à Main, 29/11/1947 jg. 23 nr. 48.

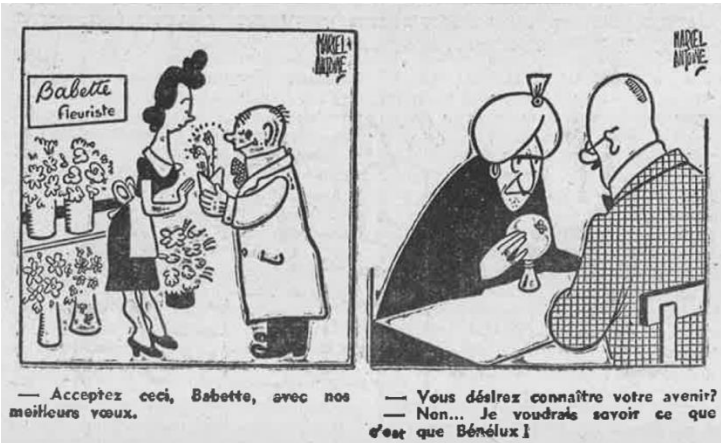
Bijlage 47 : Le Face à Main, 29/11/1947 jg. 23 nr. 48.

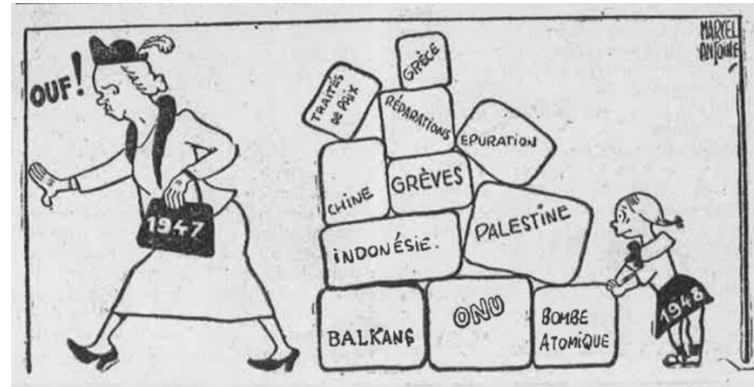
Bijlage 48 : Le Face à Main, 20/12/1947 jg. 23 nr. 51.

Bijlage 49 : Le Face à Main, 20/12/1947 jg. 23 nr. 51.

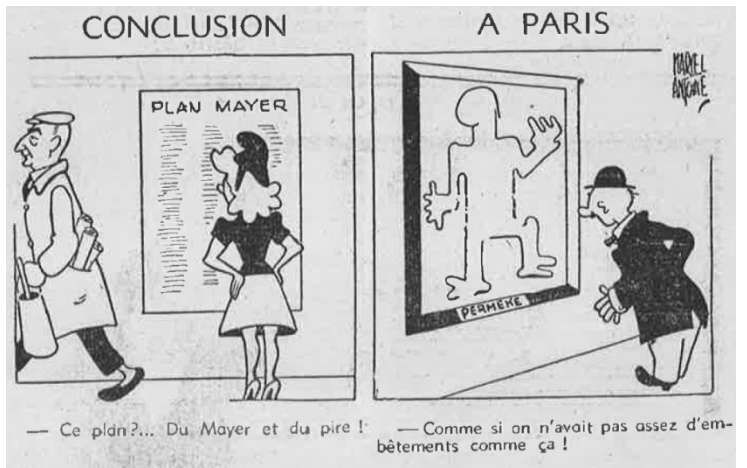
Bijlage 50 : Le Face à Main, 27/12/1947 jg. 23 nr. 52.

Bijlage 51 : Le Face à Main, 27/12/1947 jg. 23 nr. 52.

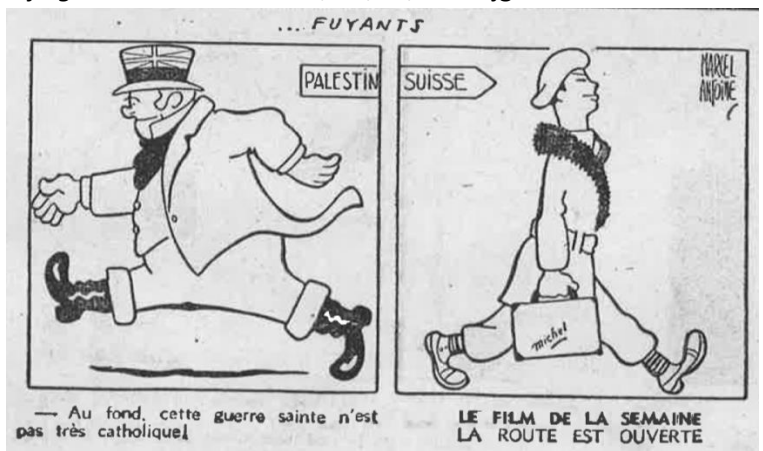
Bijlage 52 : Le Face à Main, 03/01/1948 jg. 24 nr. 1.

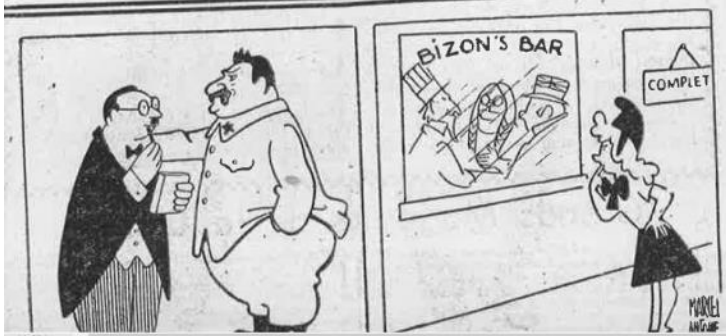
Bijlage 53 : Le Face à Main, 03/01/1948 jg. 24 nr. 1.

Bijlage 54 : Le Face à Main, 09/01/1948 jg. 24 nr. 2.

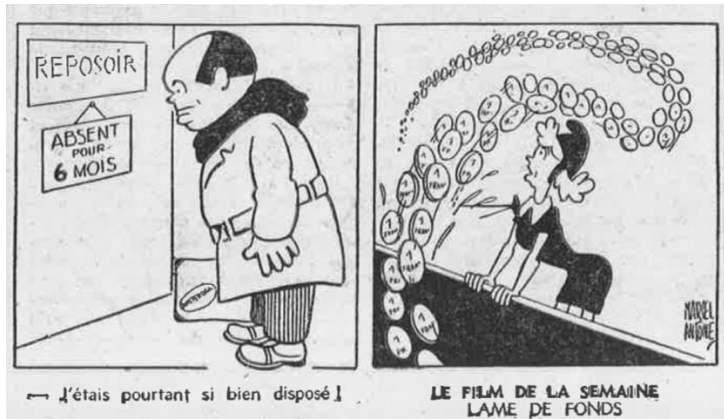
Bijlage 55 : Le Face à Main, 09/01/1948 jg. 24 nr. 2.

Bijlage 56 : Le Face à Main, 17/01/1948 jg. 24 nr. 3.

Bijlage 57 : Le Face à Main, 17/01/1948 jg. 24 nr. 3.

Bijlage 58 : Le Face à Main, 24/01/1948 jg. 24 nr. 4.

Bijlage 59 : Le Face à Main, 24/01/1948 jg. 24 nr. 4.

Bijlage 60 : Le Face à Main, 14/02/1948 jg. 24 nr. 7.

Bijlage 61 : Le Face à Main, 14/02/1948 jg. 24 nr. 7.

Bijlage 62 : Le Face à Main, 21/02/1948 jg. 24 nr. 8.

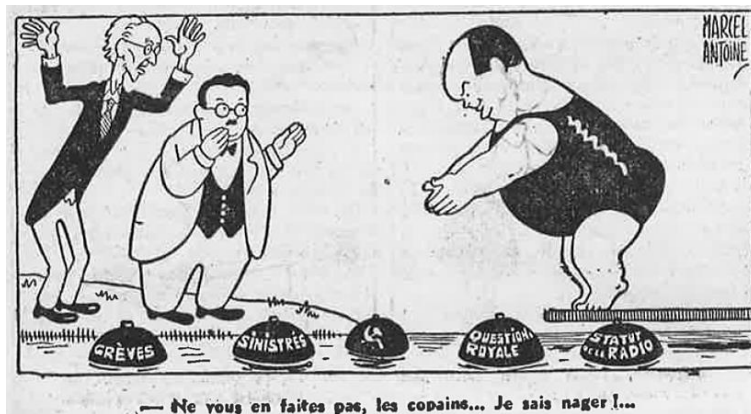
Bijlage 63 : Le Face à Main, 21/02/1948 jg. 24 nr. 8.

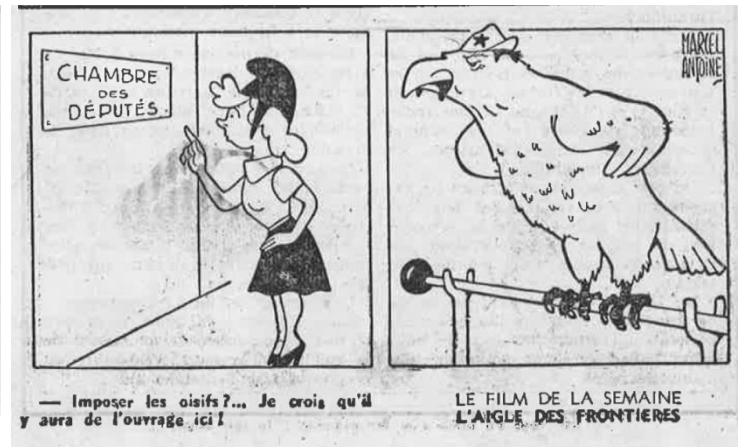
Bijlage 64 : Le Face à Main, 28/02/1948 jg. 24 nr. 9.

Bijlage 65 : Le Face à Main, 28/02/1948 jg. 24 nr. 9.

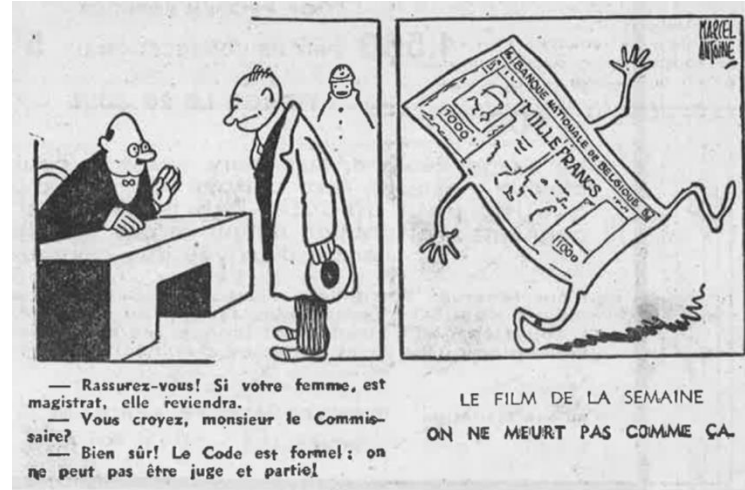
Bijlage 66 : Le Face à Main, 06/03/1948 jg. 24 nr. 10.

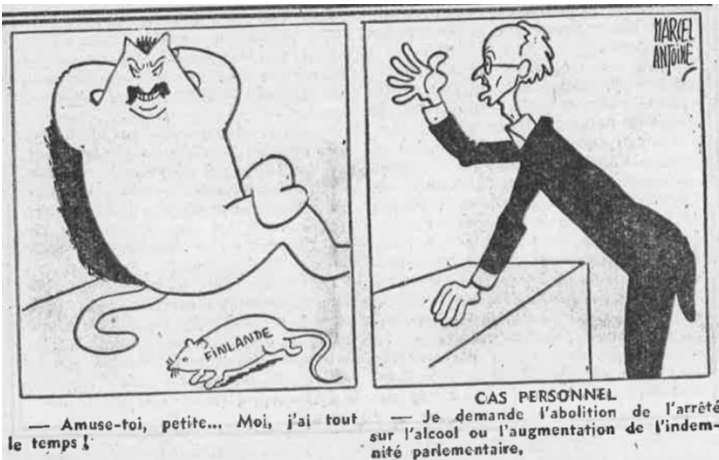
Bijlage 67 : Le Face à Main, 06/03/1948 jg. 24 nr. 10.

Bijlage 68 : Le Face à Main, 13/03/1948 jg. 24 nr. 11.

Bijlage 69 : Le Face à Main, 13/03/1948 jg. 24 nr. 11.

Bijlage 70 : Le Face à Main, 20/03/1948 jg. 24 nr. 12.

Bijlage 71 : Le Face à Main, 20/03/1948 jg. 24 nr. 12.

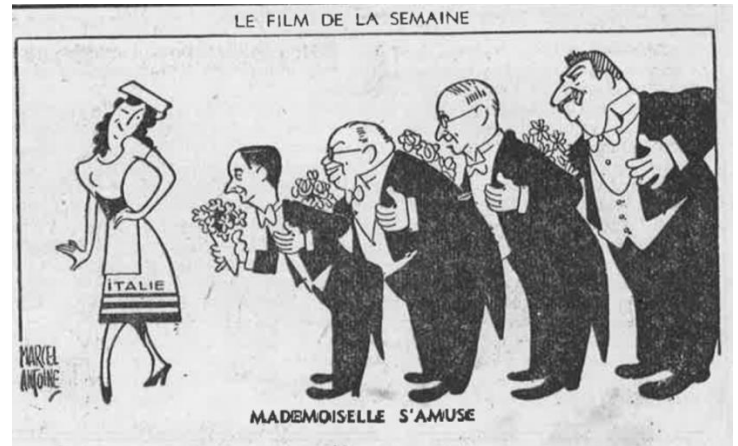
Bijlage 72 : Le Face à Main, 27/03/1948 jg. 24 nr. 13.

Bijlage 73 : Le Face à Main, 27/03/1948 jg. 24 nr. 13.

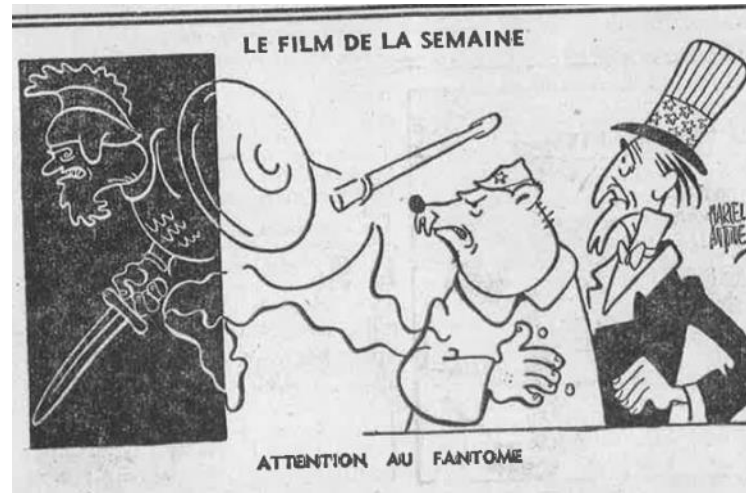
Bijlage 74 : Le Face à Main, 03/04/1948 jg. 24 nr. 14.

Bijlage 76 : Le Face à Main, 03/04/1948 jg. 24 nr. 14.

Bijlage 76 : Le Face à Main, 10/04/1948 jg. 24 nr. 15.

Bijlage 78 : Le Face à Main, 10/04/1948 jg. 24 nr. 15.

Bijlage 78 : Le Face à Main, 17/04/1948 jg. 24 nr. 16.

Bijlage 79 : Le Face à Main, 17/04/1948 jg. 24 nr. 16.

Bijlage 80 : Le Face à Main, 24/04/1948 jg. 24 nr. 17.

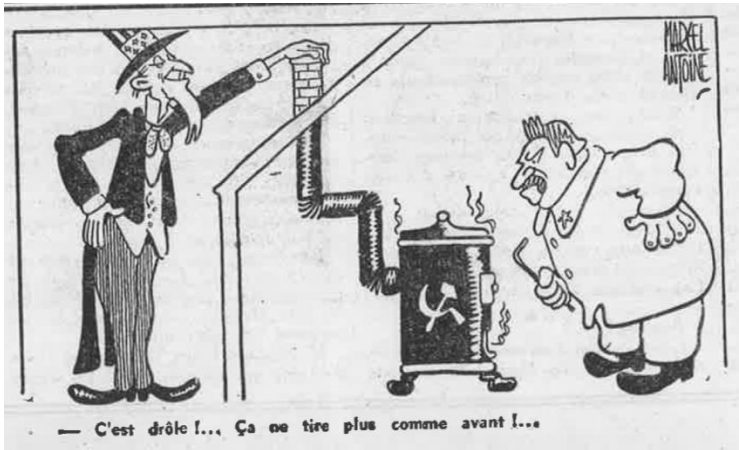
Bijlage 81 : Le Face à Main, 24/04/1948 jg. 24 nr. 17.

Bijlage 82 : Le Face à Main, 01/05/1948 jg. 24 nr. 18.

Bijlage 83 : Le Face à Main, 01/05/1948 jg. 24 nr. 18.

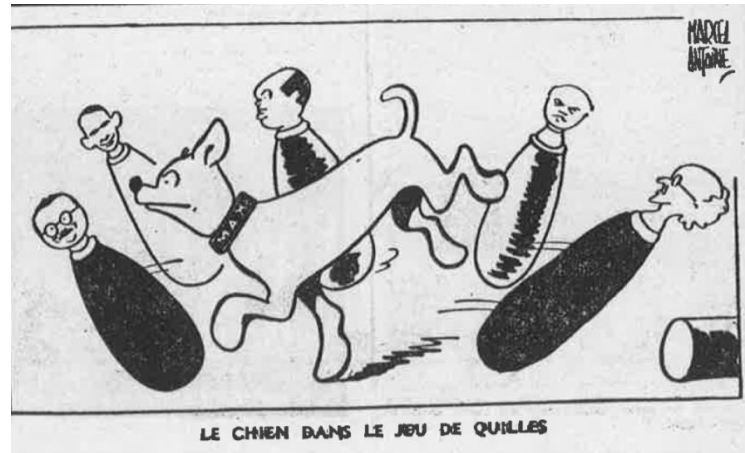
Bijlage 84 : Le Face à Main, 08/05/1948 jg. 24 nr. 19.

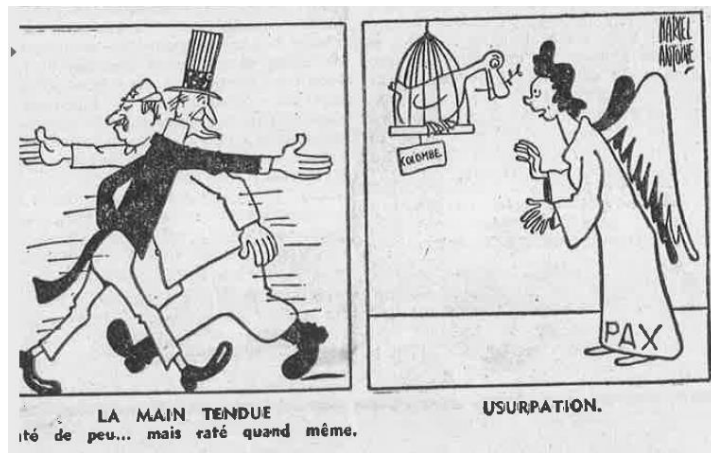
Bijlage 85 : Le Face à Main, 08/05/1948 jg. 24 nr. 19.

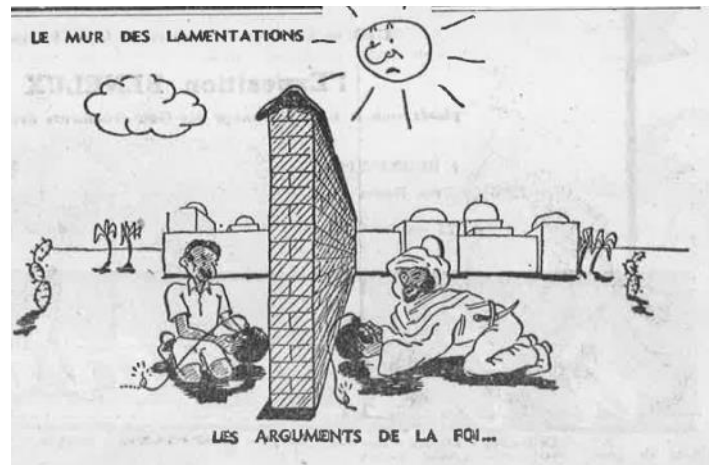
Bijlage 86 : Le Face à Main, 15/05/1948 jg. 24 nr. 20.

Bijlage 87 : Le Face à Main, 15/05/1948 jg. 24 nr. 20.

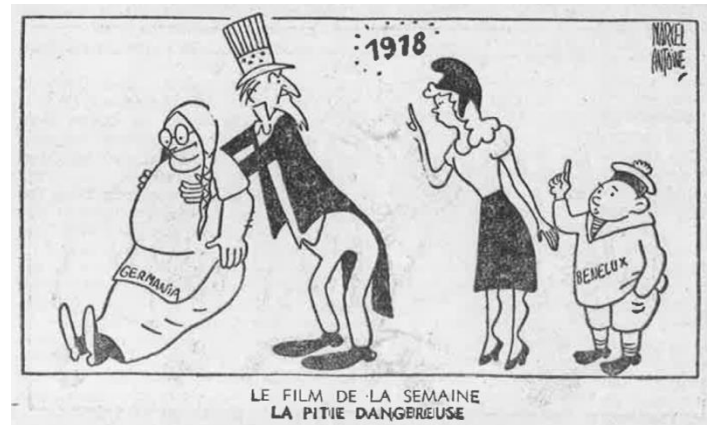
Bijlage 88 : Le Face à Main, 22/05/1948 jg. 24 nr. 21.

Bijlage 89 : Le Face à Main, 22/05/1948 jg. 24 nr. 21.

Bijlage 90 : Le Face à Main, 29/05/1948 jg. 24 nr. 22.

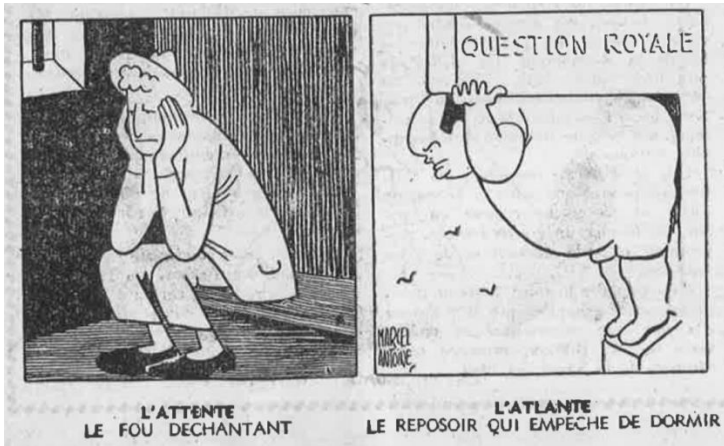
Bijlage 91 : Le Face à Main, 29/05/1948 jg. 24 nr. 22.

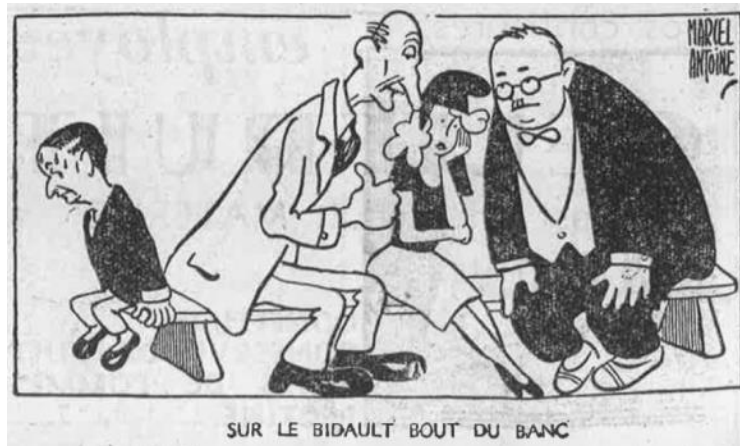
Bijlage 92 : Le Face à Main, 05/06/1948 jg. 24 nr. 23.

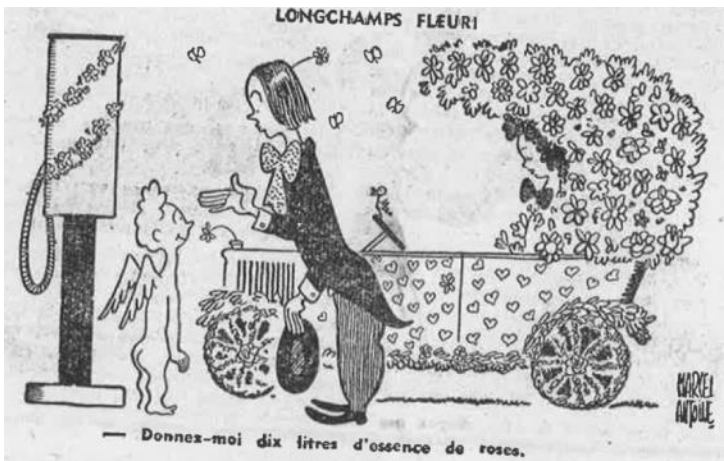
Bijlage 93 : Le Face à Main, 05/06/1948 jg. 24 nr. 23.

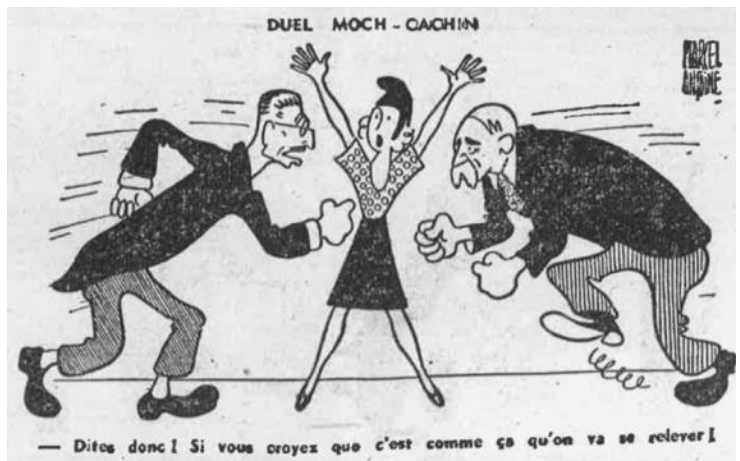
Bijlage 94 : Le Face à Main, 12/06/1948 jg. 24 nr. 24.

Bijlage 95 : Le Face à Main, 12/06/1948 jg. 24 nr. 24.

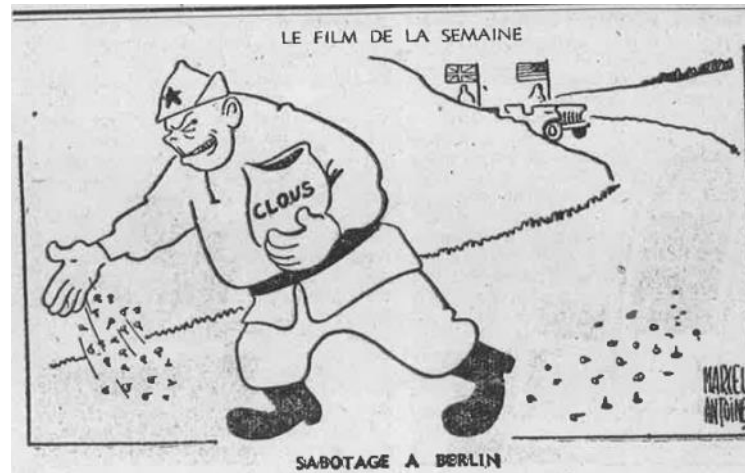
Bijlage 96 : Le Face à Main, 29/06/1948 jg. 24 nr. 26.

Bijlage 97 : Le Face à Main, 29/06/1948 jg. 24 nr. 26.

Bijlage 98 : Le Face à Main, 03/07/1948 jg. 24 nr. 27.

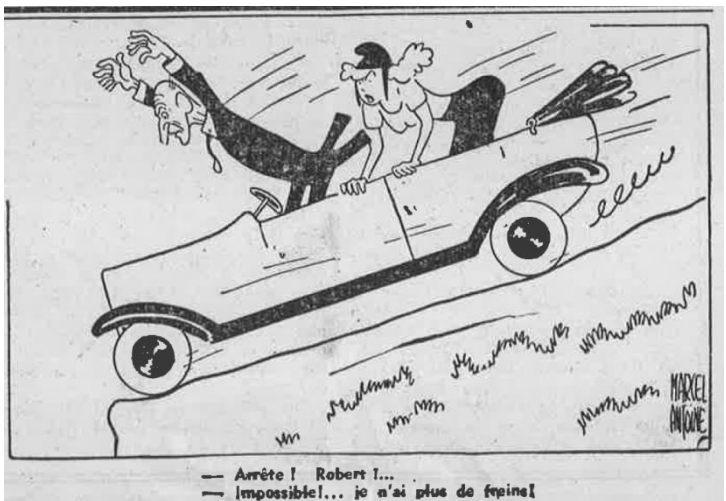
Bijlage 99 : Le Face à Main, 03/07/1948 jg. 24 nr. 27.

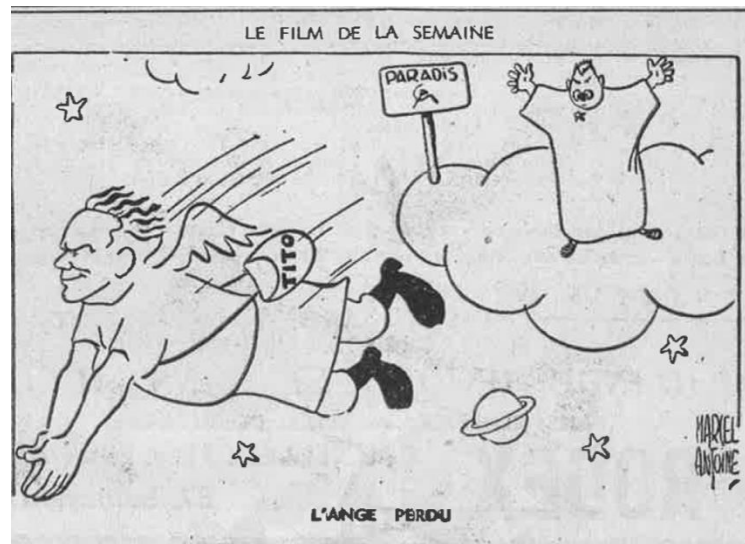
Bijlage 100 : Le Face à Main, 10/07/1948 jg. 24 nr. 28.

Bijlage 101 : Le Face à Main, 10/07/1948 jg. 24 nr. 28.

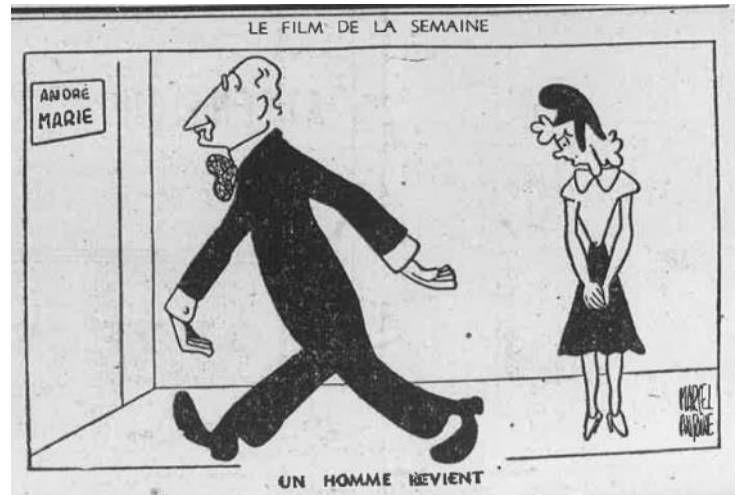
Bijlage 102 : Le Face à Main, 17/07/1948 jg. 24 nr.30.

Bijlage 103 : Le Face à Main, 17/07/1948 jg. 24 nr.30.

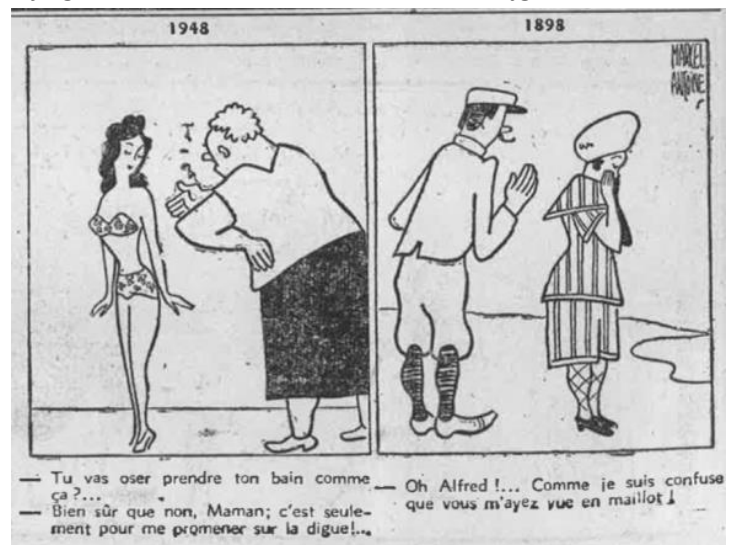
Bijlage 104 : Le Face à Main, 31/07/1948 jg. 24 nr. 31.

Bijlage 105 : Le Face à Main, 31/07/1948 jg. 24 nr. 31.

Bijlage 106 : Le Face à Main, 07/08/1948 jg. 24 nr. 32.

Bijlage 107 : Le Face à Main, 07/08/1948 jg. 24 nr. 32.

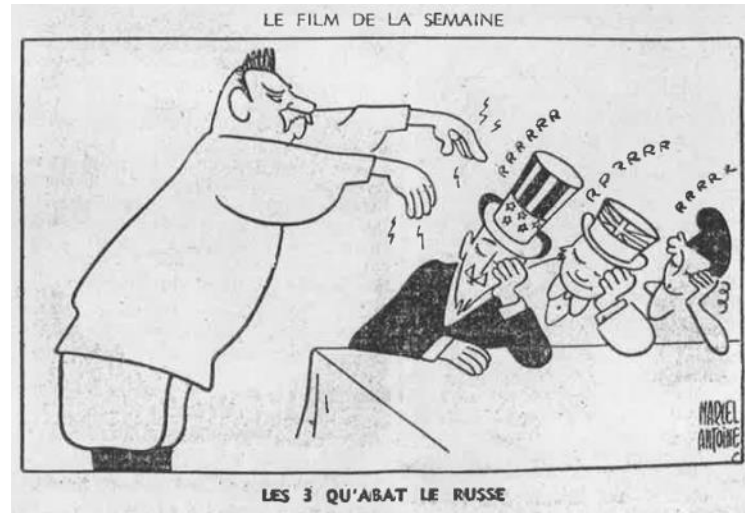
Bijlage 108 : Le Face à Main, 14/08/1948 jg. 24 nr. 33.

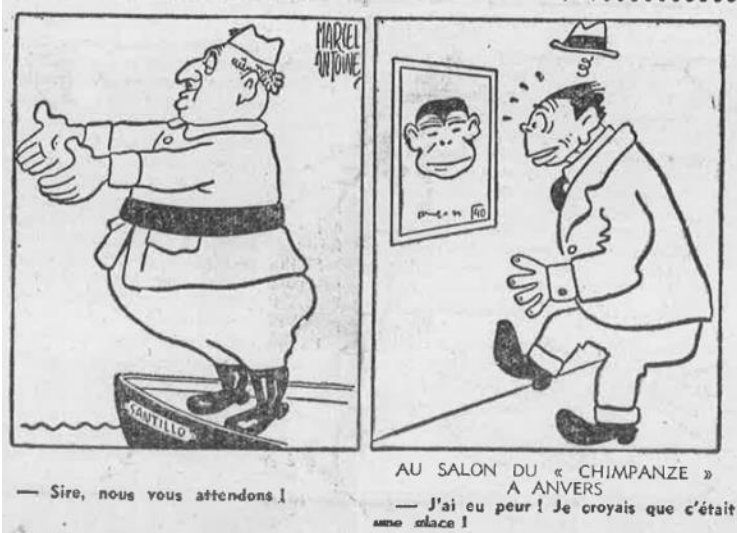
Bijlage 109 : Le Face à Main, 14/08/1948 jg. 24 nr. 33.

Bijlage 110 : Le Face à Main, 28/08/1948 jg. 24 nr. 35.

Bijlage 111 : Le Face à Main, 28/08/1948 jg. 24 nr. 35.

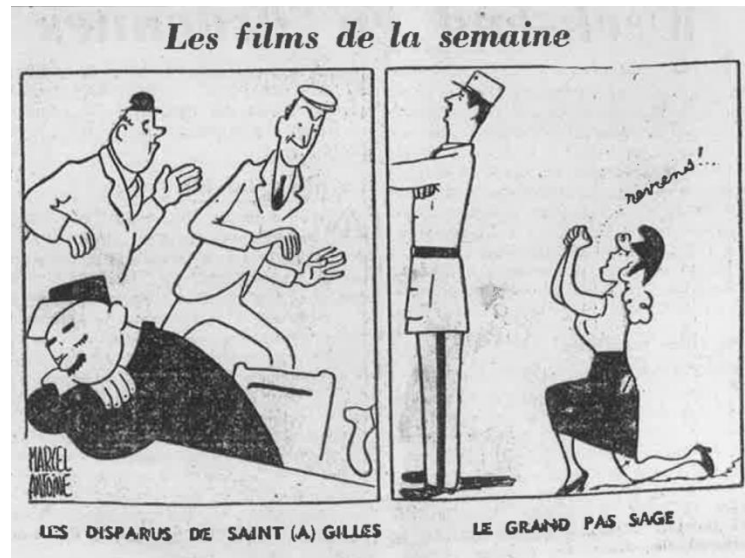
Bijlage 112 : Le Face à Main, 04/09/1948 jg. 24 nr. 36.

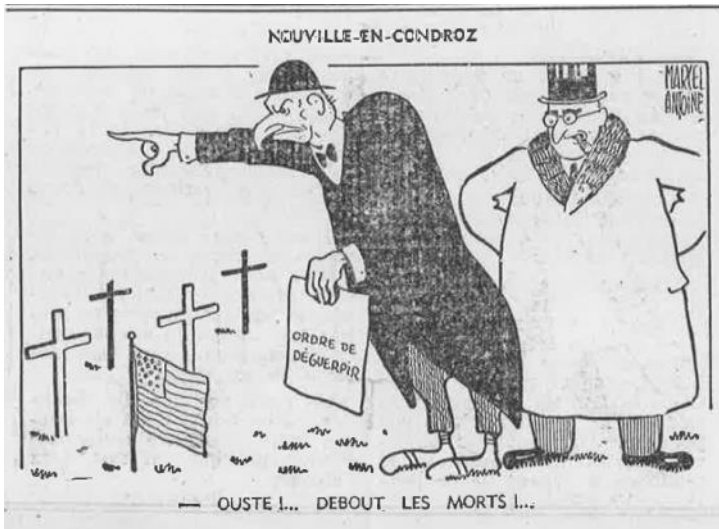
Bijlage 113 : Le Face à Main, 04/09/1948 jg. 24 nr. 36.

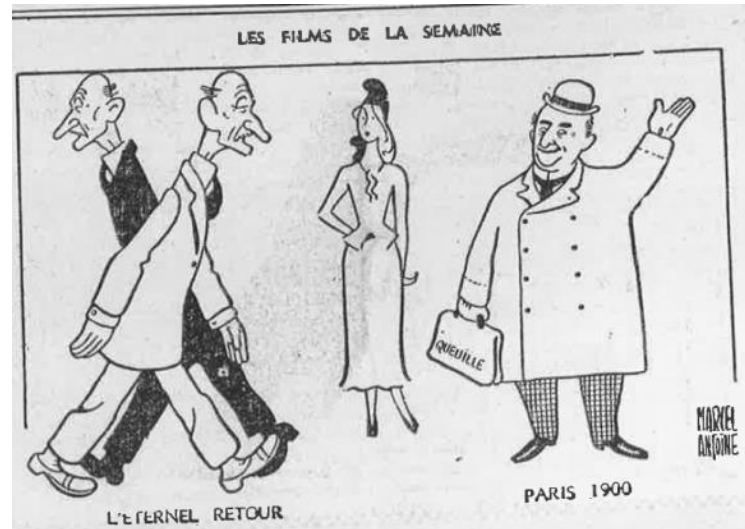
Bijlage 114 : Le Face à Main, 11/09/1948 jg. 24 nr. 37.

Bijlage 115 : Le Face à Main, 11/09/1948 jg. 24 nr. 37.

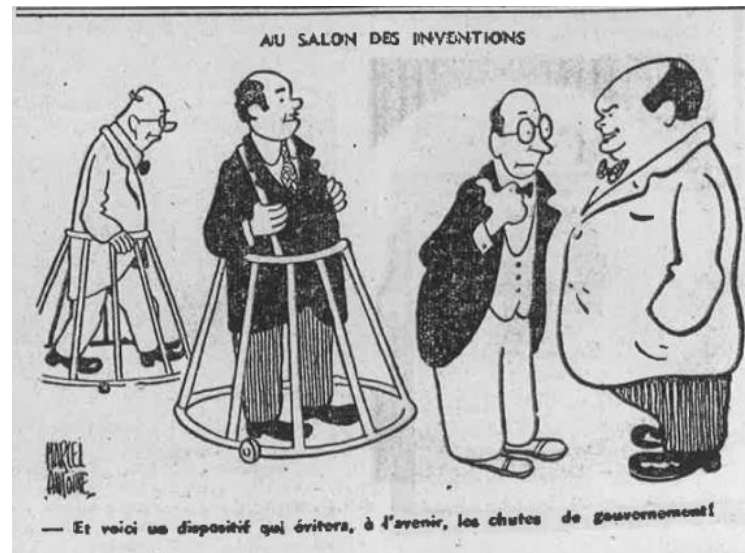
Bijlage 116 : Le Face à Main, 18/09/1948 jg. 24 nr. 38.

Bijlage 117 : Le Face à Main, 18/09/1948 jg. 24 nr. 38.

Bijlage 118 : Le Face à Main, 23/09/1948 jg. 24 nr. 39.

Bijlage 119 : Le Face à Main, 23/09/1948 jg. 24 nr. 39.

Bijlage 120 : Le Face à Main, 02/10/1948 jg. 24 nr. 40.

Bijlage 121 : Le Face à Main, 02/10/1948 jg. 24 nr. 40.

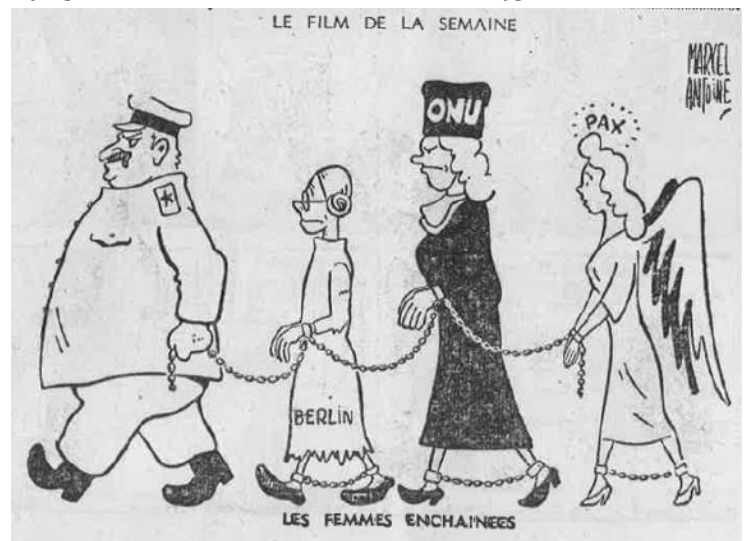
Bijlage 122 : Le Face à Main, 09/10/1948 jg. 24 nr. 41.

Bijlage 123 : Le Face à Main, 09/10/1948 jg. 24 nr. 41.

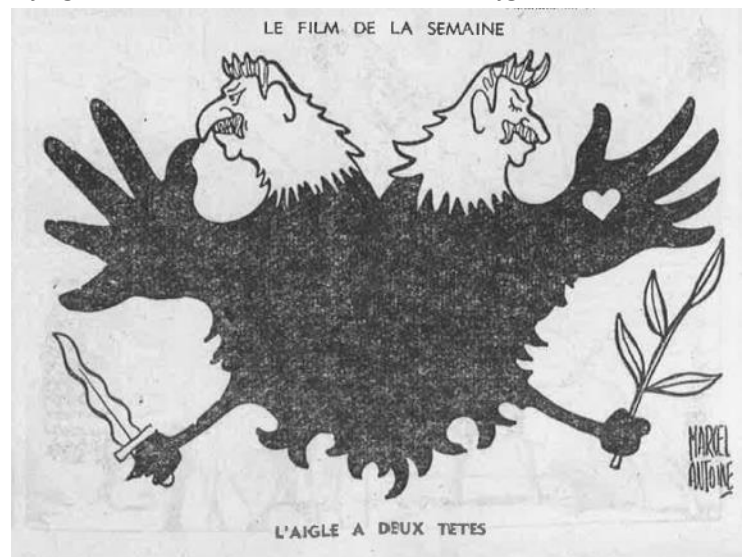
Bijlage 124 : Le Face à Main, 16/10/1948 jg. 24 nr. 42.

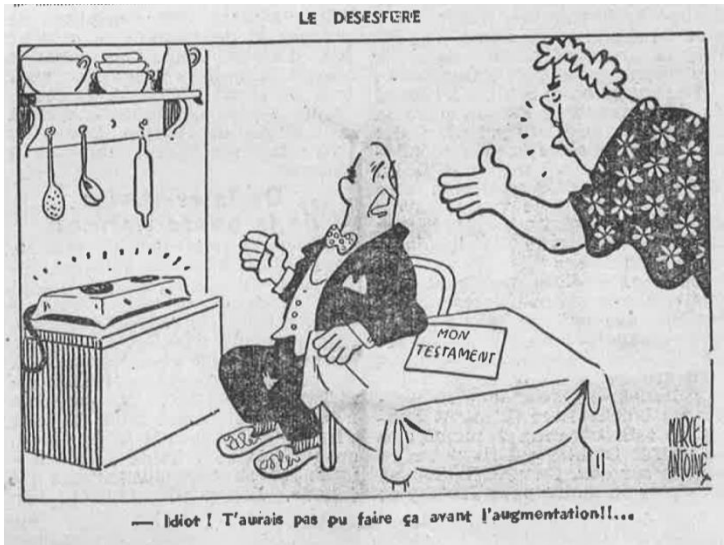
Bijlage 125 : Le Face à Main, 16/10/1948 jg. 24 nr. 42.

Bijlage 126 : Le Face à Main, 23/10/1948 jg. 24 nr. 43.

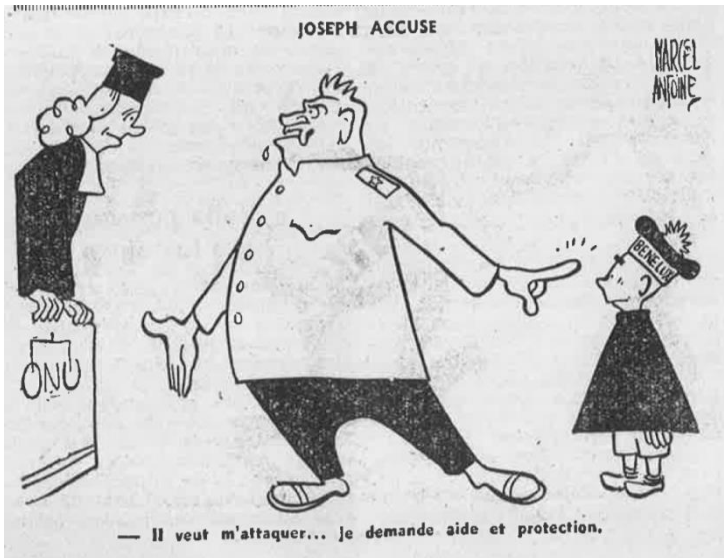
Bijlage 127 : Le Face à Main, 23/10/1948 jg. 24 nr. 43.

Bijlage 128 : Le Face à Main, 30/10/1948 jg. 24 nr. 44.

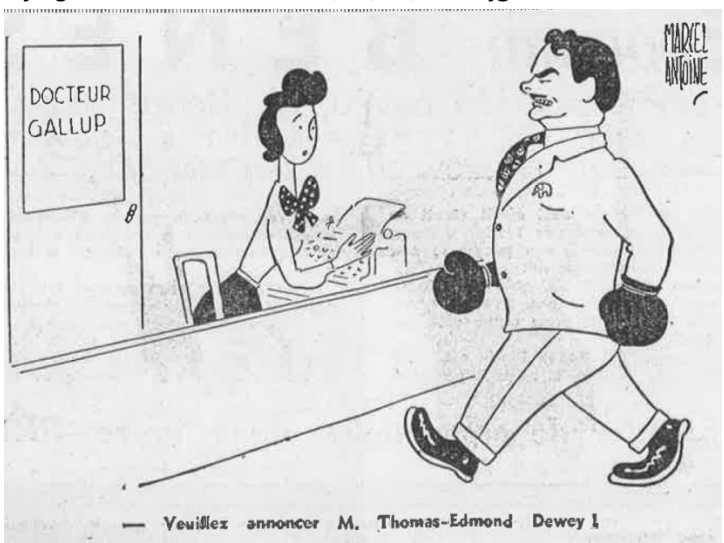
Bijlage 129 : Le Face à Main, 30/10/1948 jg. 24 nr. 44.

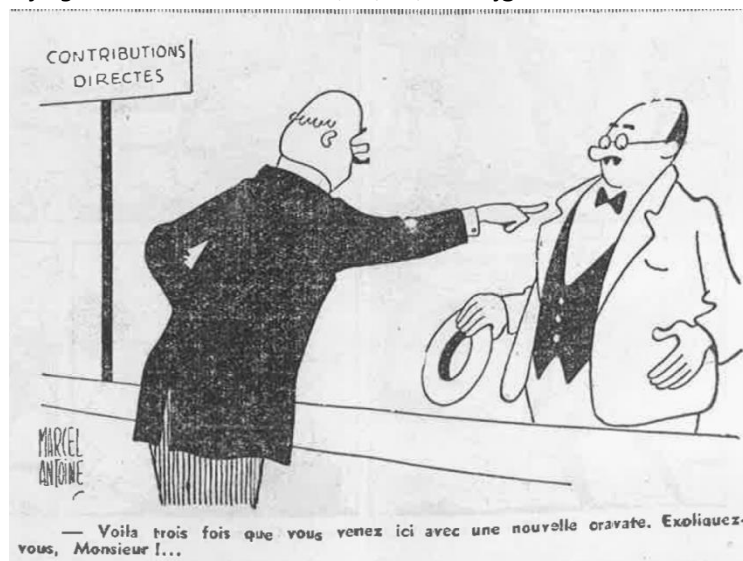
Bijlage 130 : Le Face à Main, 6/11/1948 jg. 24 nr. 45.

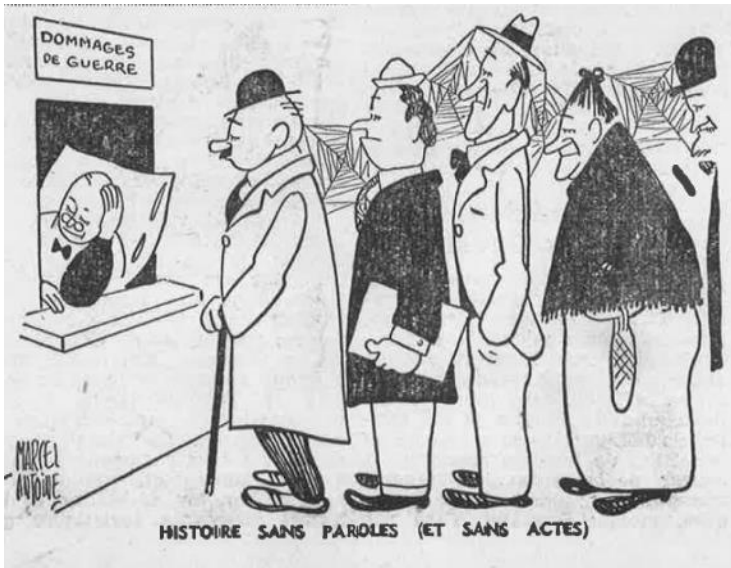
Bijlage 131 : Le Face à Main, 6/11/1948 jg. 24 nr. 45.

Bijlage 132 : Le Face à Main, 13/11/1948 jg. 24 nr. 46.

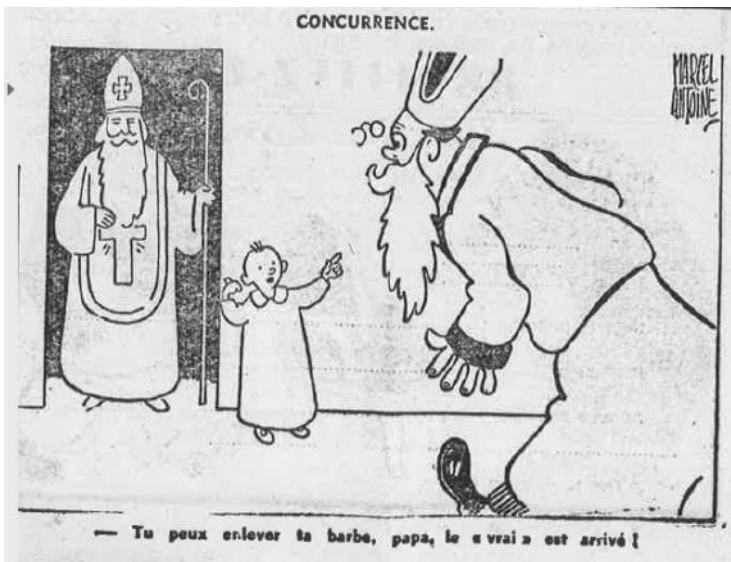
Bijlage 133 : Le Face à Main, 13/11/1948 jg. 24 nr. 46.

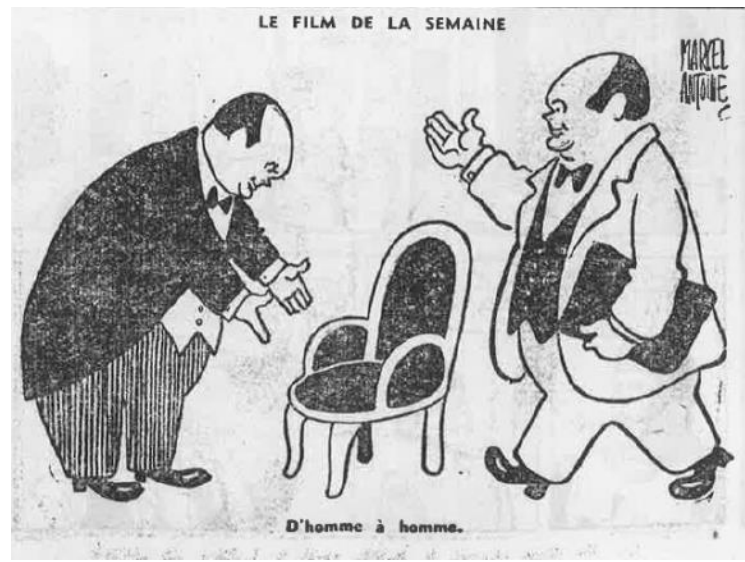
Bijlage 134 : Le Face à Main, 20/11/1948 jg. 24 nr. 47.

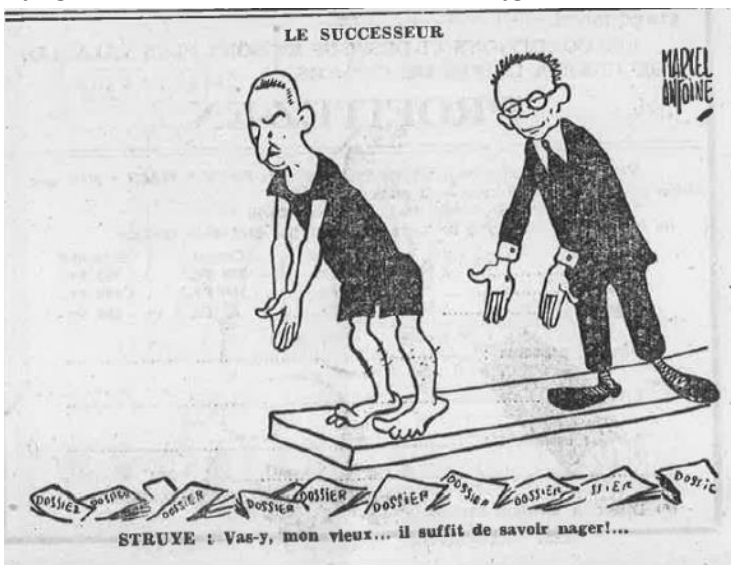
Bijlage 135 : Le Face à Main, 20/11/1948 jg. 24 nr. 47.

Bijlage 136 : Le Face à Main, 04/12/1948 jg. 24 nr. 49.

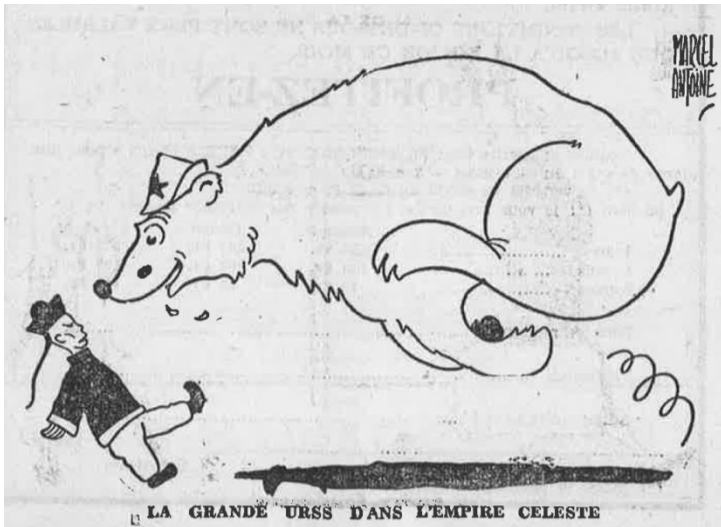
Bijlage 137 : Le Face à Main, 04/12/1948 jg. 24 nr. 49.

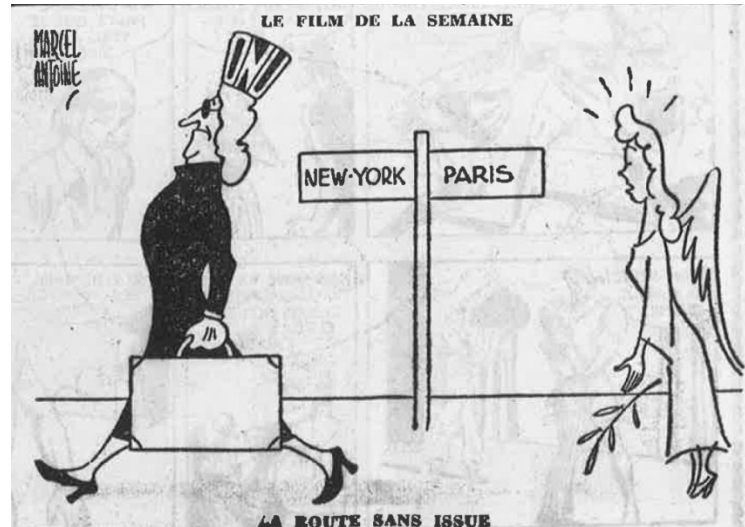
Bijlage 138 : Le Face à Main, 11/12/1948 jg. 24 nr. 50.

Bijlage 139 : Le Face à Main, 11/12/1948 jg. 24 nr. 50.

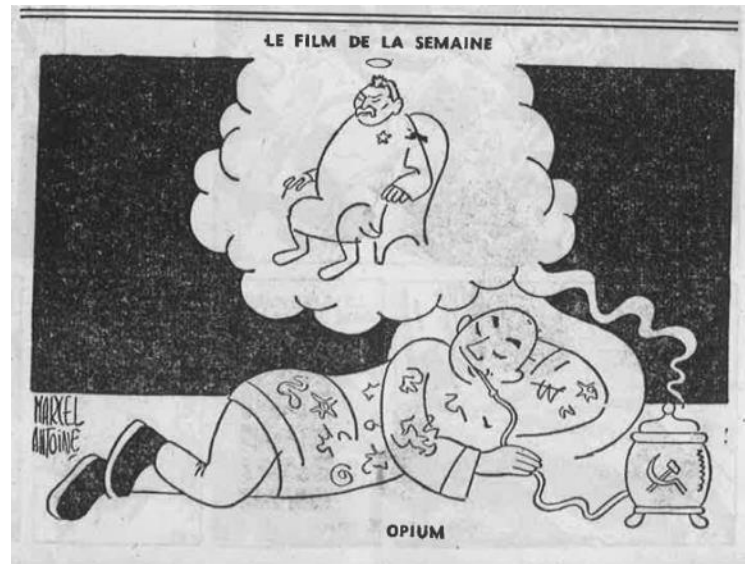
Bijlage 140 : Le Face à Main, 18/12/1948 jg. 24 nr. 51.

Bijlage 141 : Le Face à Main, 18/12/1948 jg. 24 nr. 51.

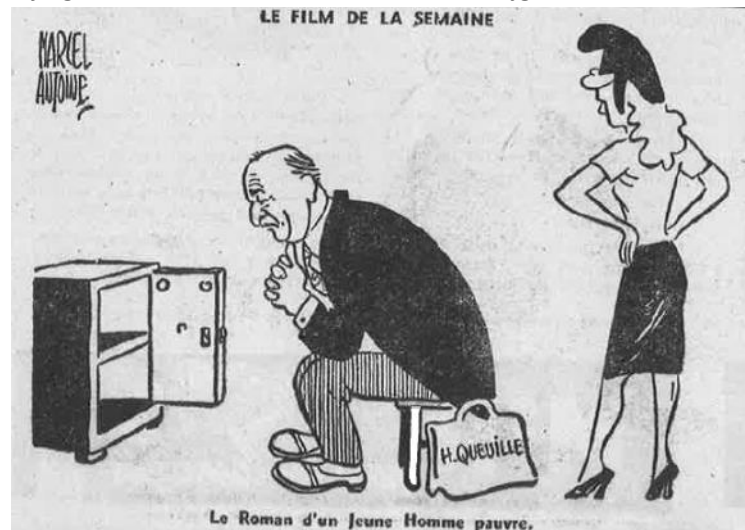
Bijlage 142 : Le Face à Main, 25/12/1948 jg. 24 nr. 52.

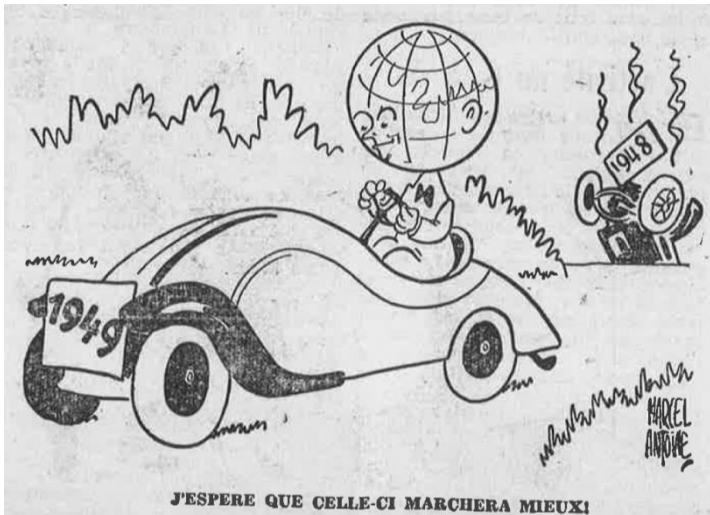
Bijlage 143 : Le Face à Main, 25/12/1948 jg. 24 nr. 52.

Bijlage 144 : Le Face à Main, 01/01/1949 jg. 25 nr. 1.

Bijlage 145 : Le Face à Main, 01/01/1949 jg. 25 nr. 1.

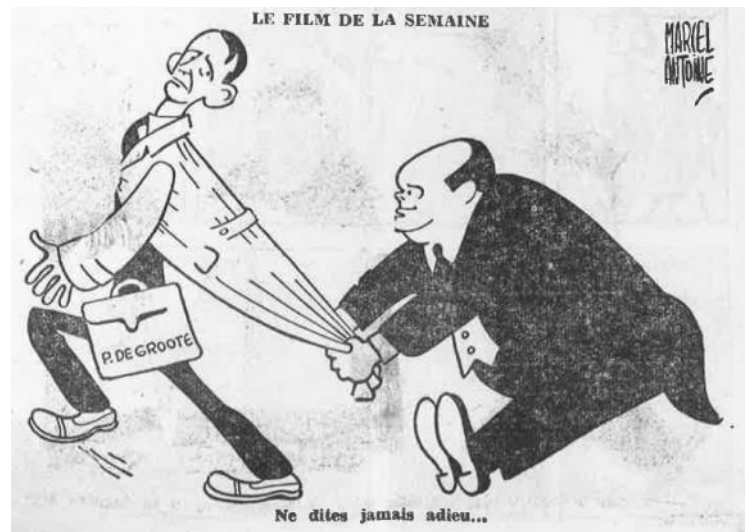
Bijlage 146 : Le Face à Main, 08/01/1949 jg. 25 nr. 2.

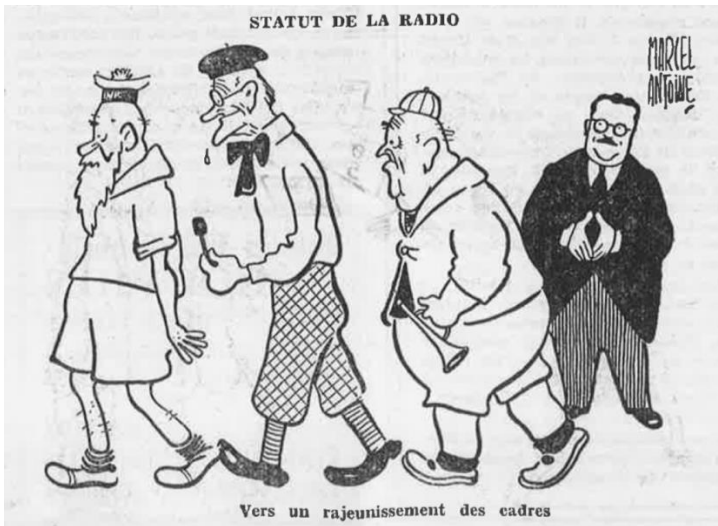
Bijlage 147 : Le Face à Main, 08/01/1949 jg. 25 nr. 2.

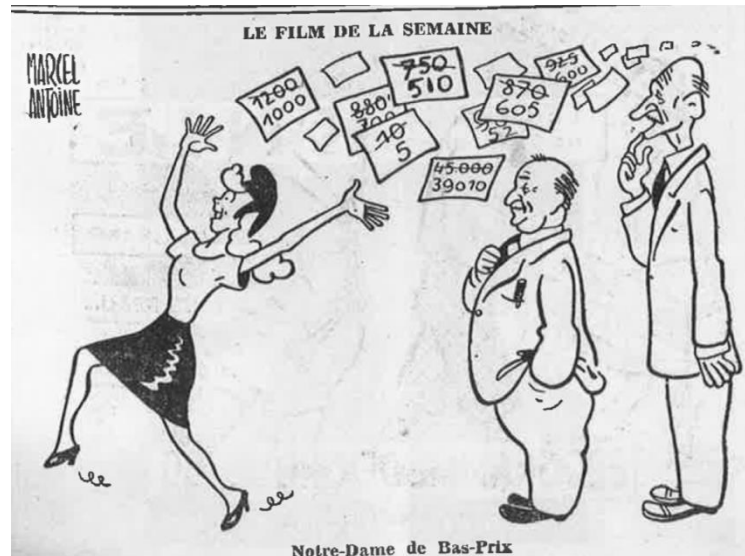
Bijlage 148 : Le Face à Main, 15/01/1949 jg. 25 nr. 3.

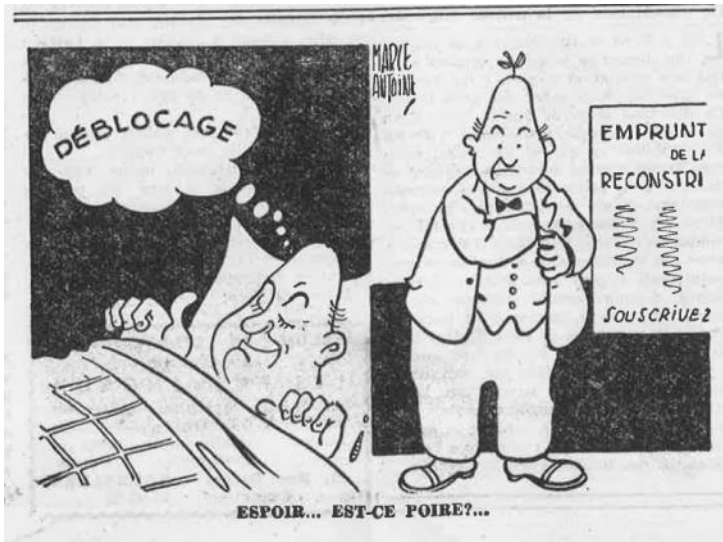
Bijlage 149 : Le Face à Main, 15/01/1949 jg. 25 nr. 3.

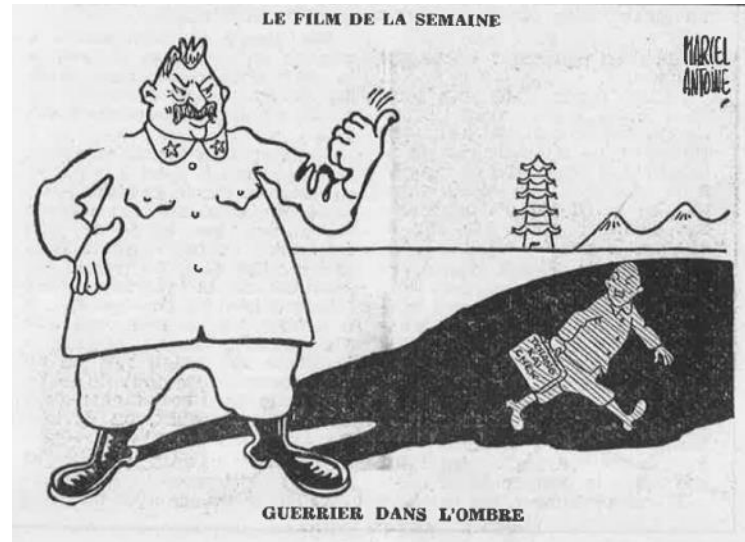
Bijlage 150 : Le Face à Main, 22/01/1949 jg. 25 nr. 4.

Bijlage 151 : Le Face à Main, 22/01/1949 jg. 25 nr. 4.

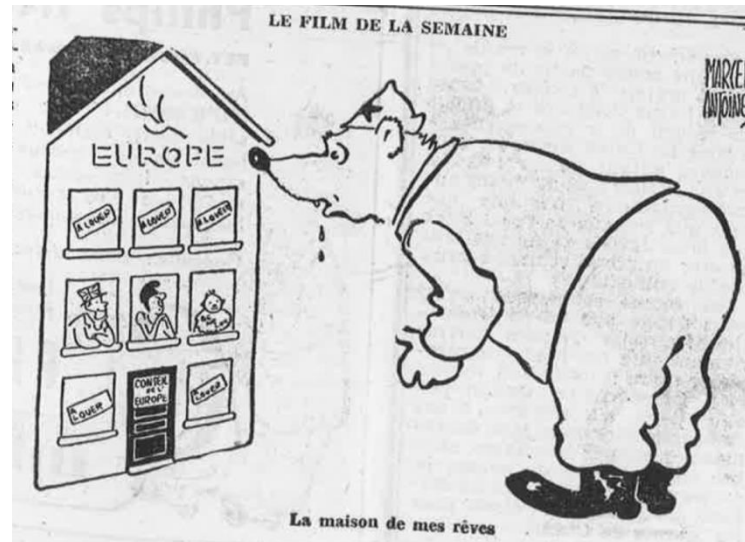
Bijlage 152 : Le Face à Main, 29/01/1949 jg. 25 nr. 5.

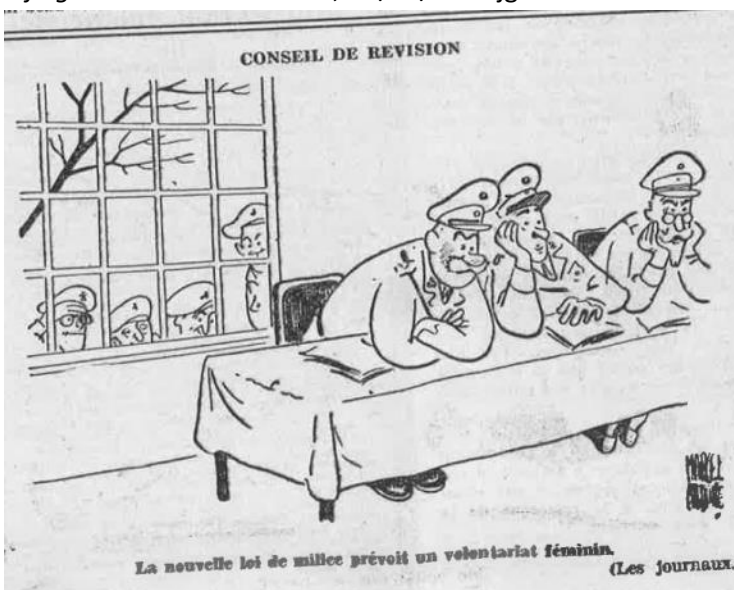
Bijlage 153: Le Face à Main, 29/01/1949 jg. 25 nr. 5.

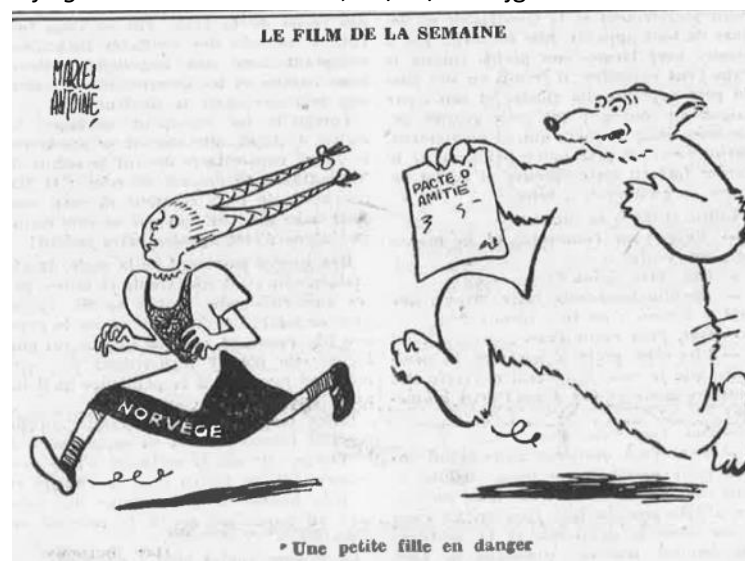
Bijlage 154 : Le Face à Main, 05/02/1949 jg. 25 nr. 6.

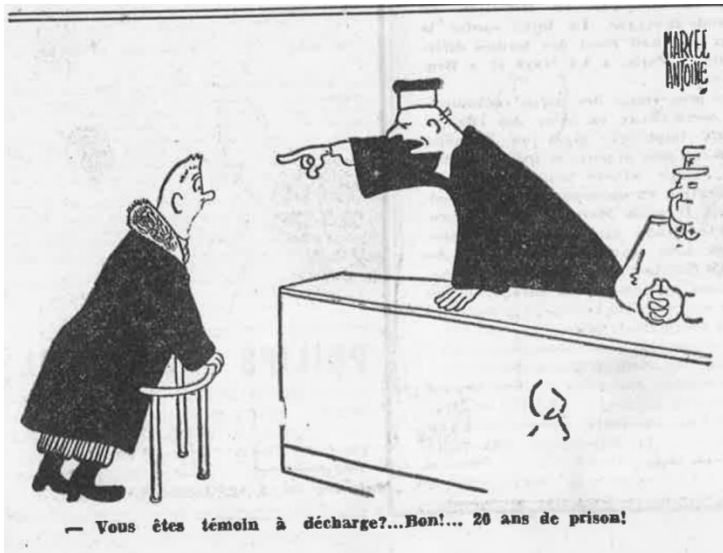
Bijlage 155 : Le Face à Main, 05/02/1949 jg. 25 nr. 6.

Bijlage 156 : Le Face à Main, 12/02/1949 jg. 25 nr. 7.

Bijlage 157 : Le Face à Main, 12/02/1949 jg. 25 nr. 7.

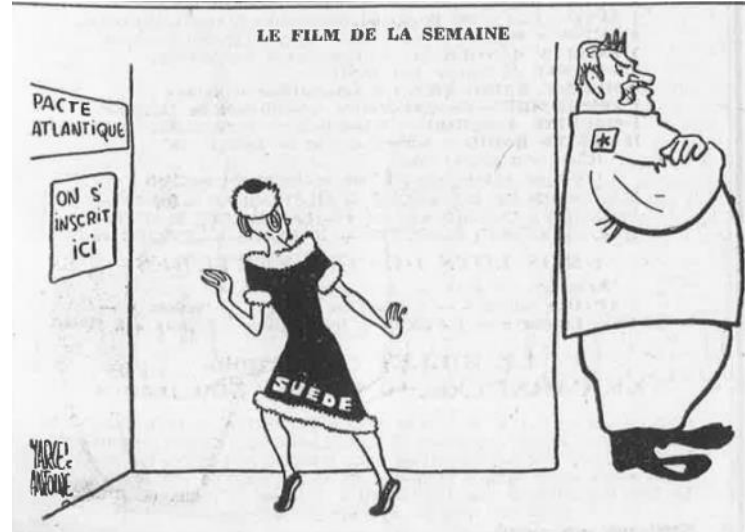
Bijlage 158 : Le Face à Main, 19/02/1949 jg. 25 nr. 8.

Bijlage 159 : Le Face à Main, 19/02/1949 jg. 25 nr. 8.

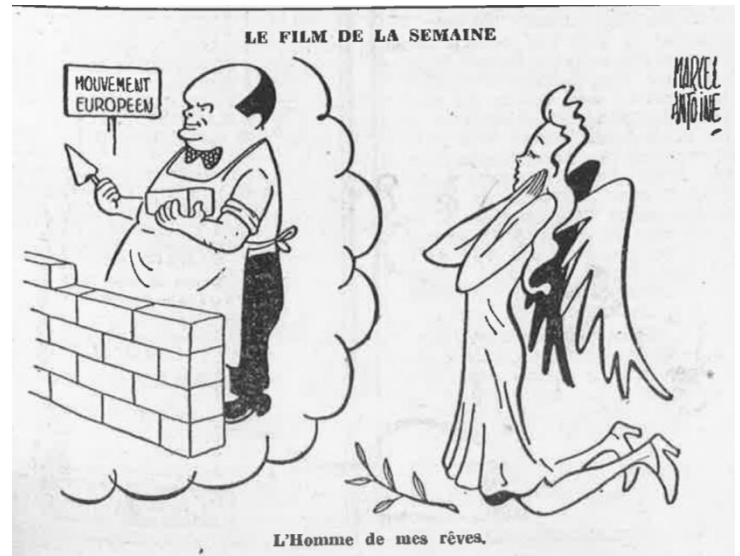
Bijlage 160 : Le Face à Main, 26/02/1949 jg. 25 nr. 9.

Bijlage : Le Face à Main, 26/02/1949 jg. 25 nr. 9.

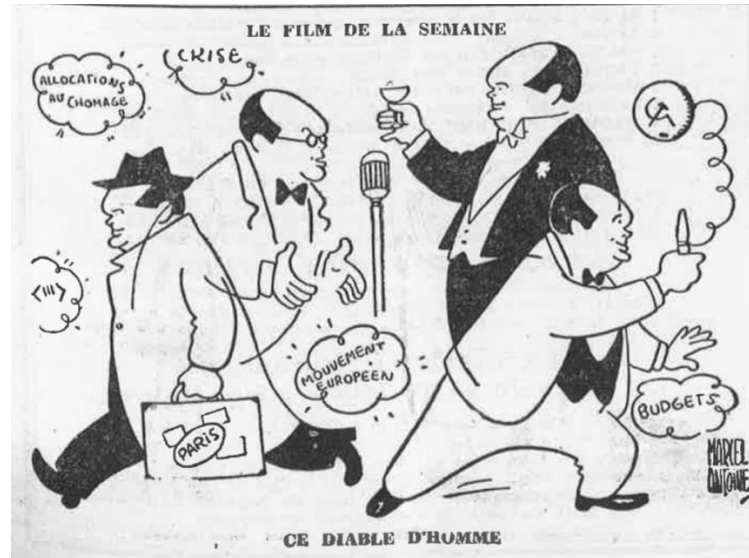
Bijlage 162 : Le Face à Main, 05/03/1949 jg. 25 nr. 10.

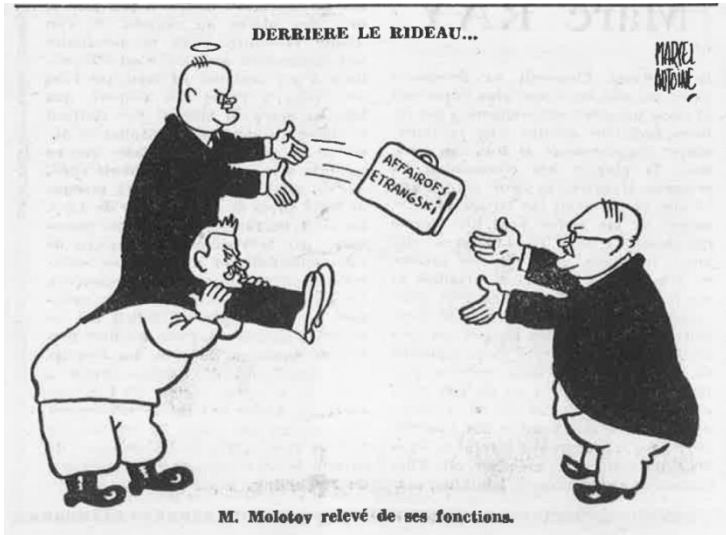
Bijlage 163 : Le Face à Main, 05/03/1949 jg. 25 nr. 10.

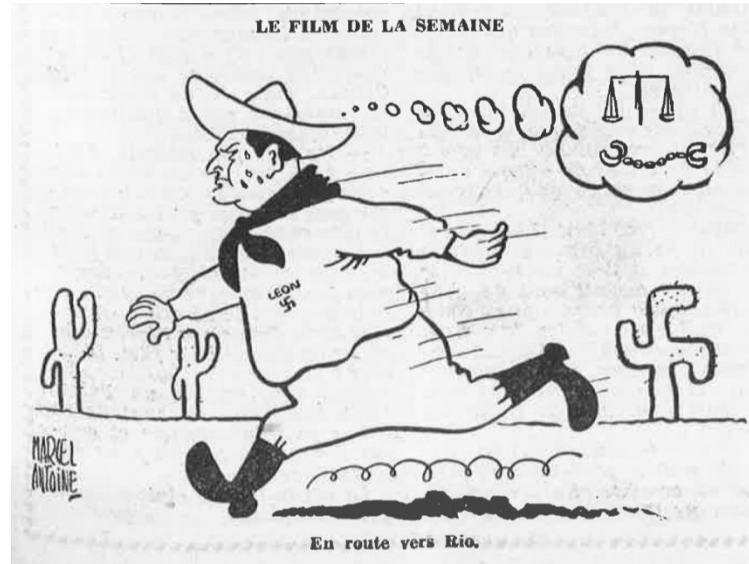
Bijlage 164 : Le Face à Main, 12/03/1949 jg. 25 nr. 11.

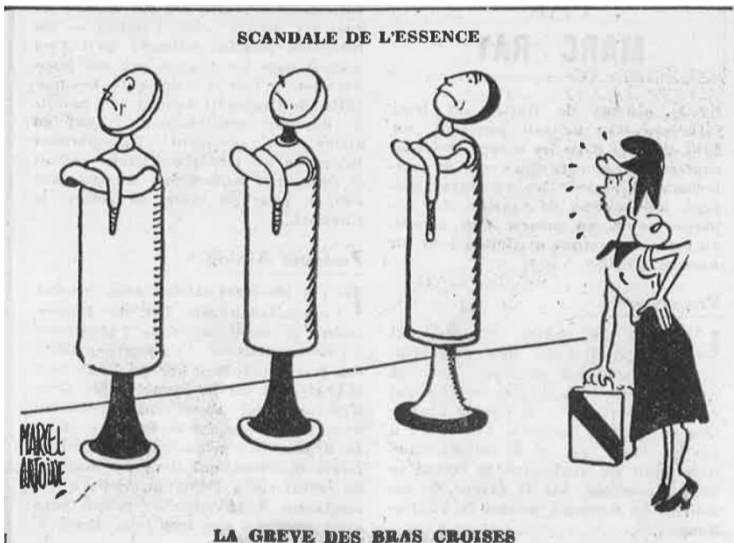
Bijlage 165 : Le Face à Main, 12/03/1949 jg. 25 nr. 11.

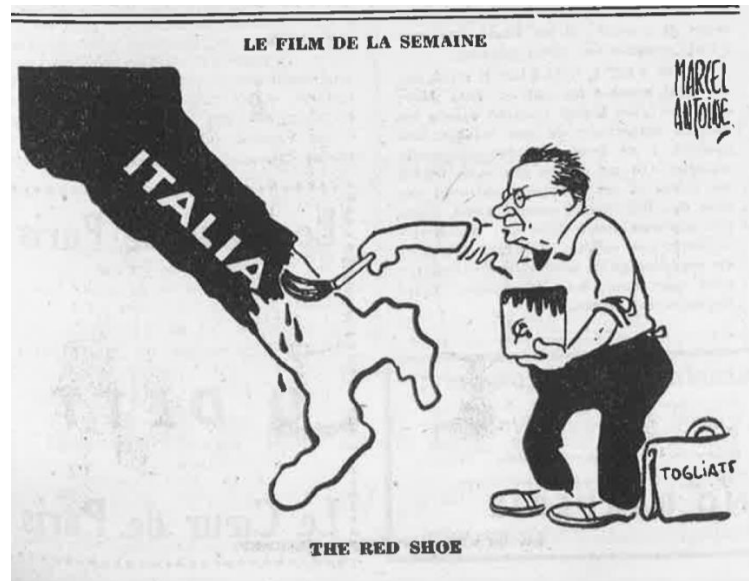
Bijlage 166 : Le Face à Main, 19/03/1949 jg. 25 nr. 12.

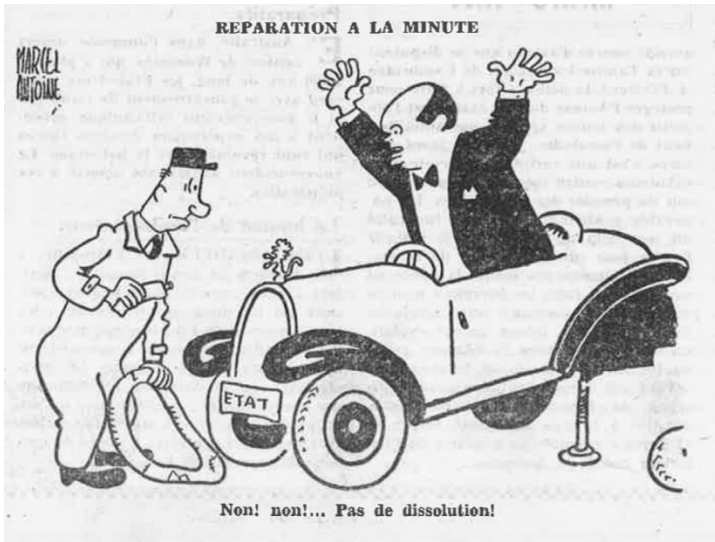
Bijlage 167 : Le Face à Main, 19/03/1949 jg. 25 nr. 12.

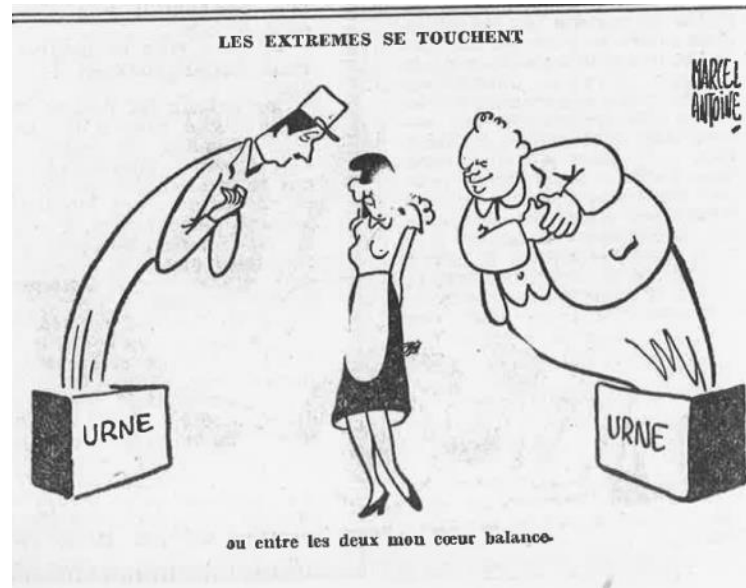
Bijlage 168 : Le Face à Main, 26/03/1949 jg. 25 nr. 13.

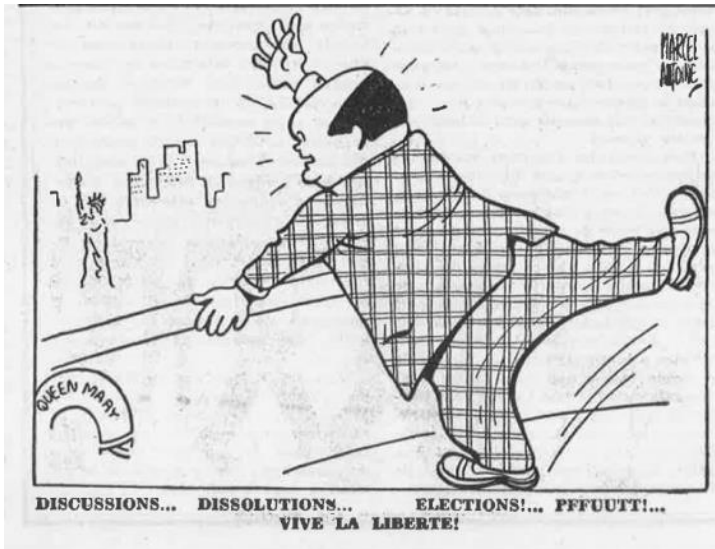
Bijlage 169 : Le Face à Main, 26/03/1949 jg. 25 nr. 13.

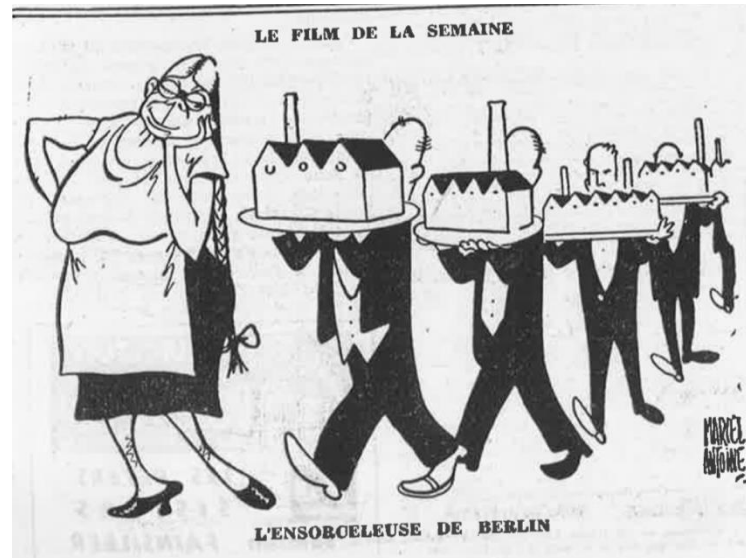
Bijlage 170 : Le Face à Main, 02/04/1949 jg. 25 nr. 14.

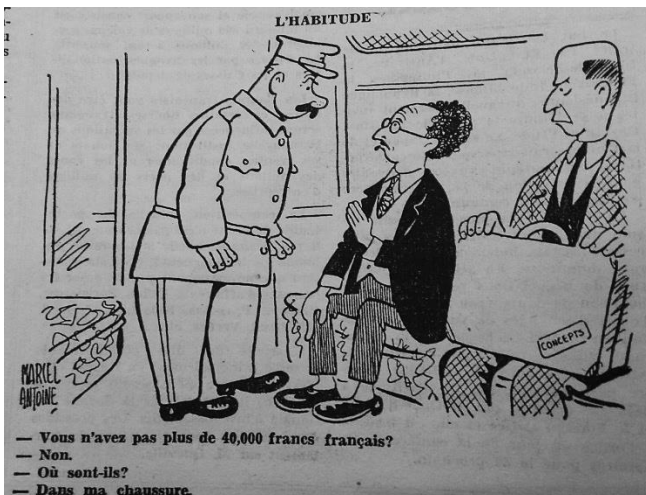
Bijlage 171 : Le Face à Main, 02/04/1949 jg. 25 nr. 14.

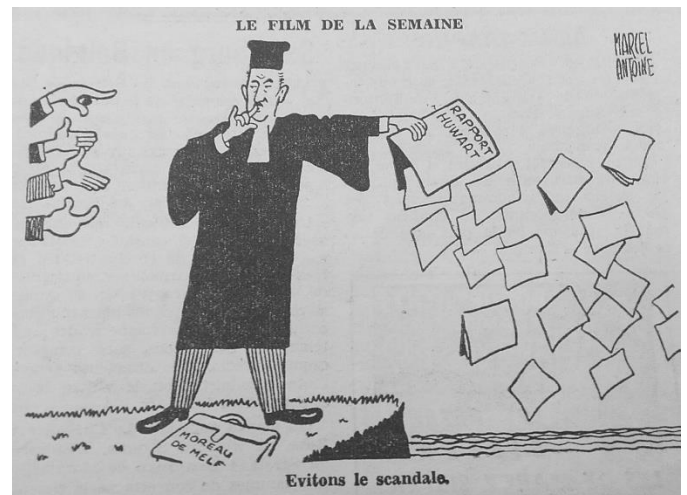
Bijlage 172 : Le Face à Main, 09/04/1949 jg. 25 nr. 15.

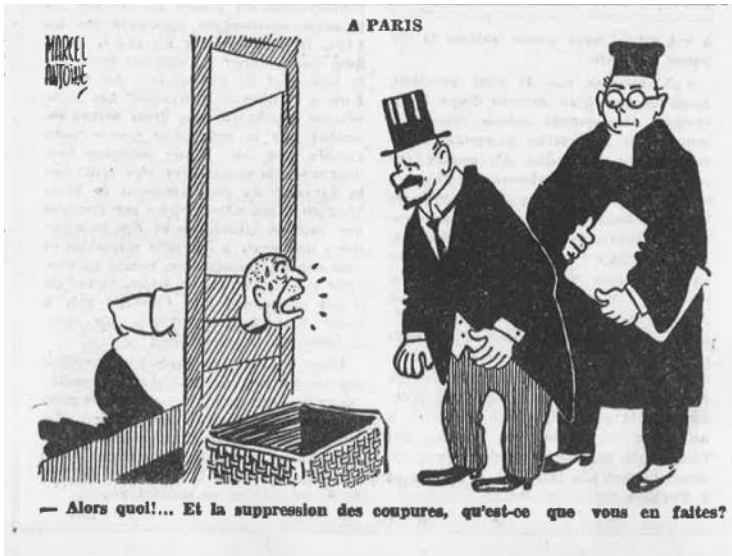
Bijlage 173 : Le Face à Main, 09/04/1949 jg. 25 nr. 15.

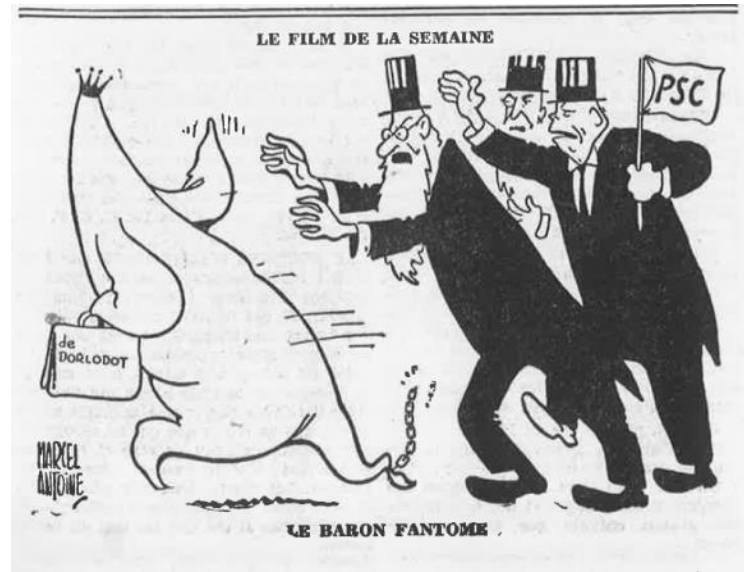
Bijlage 174: Le Face à Main, 16/04/1949 jg. 25 nr. 16.

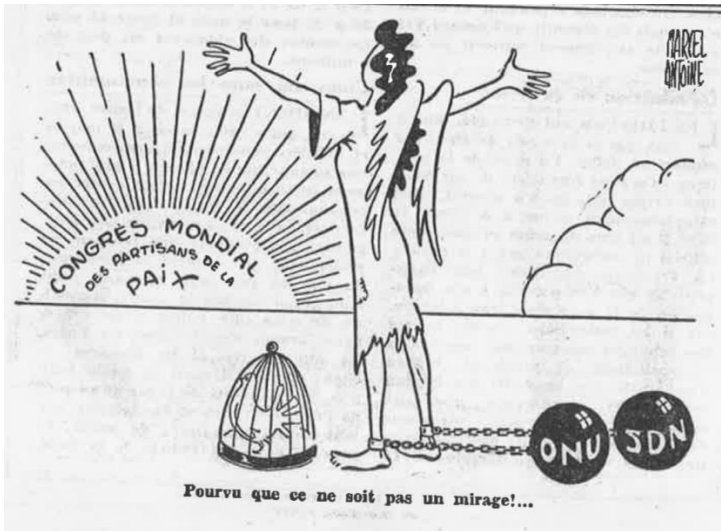
Bijlage 176: Le Face à Main, 16/04/1949 jg. 25 nr. 16.

Bijlage 176 : Le Face à Main, 23/04/1949 jg. 25 nr. 17.

Bijlage 177 : Le Face à Main, 23/04/1949 jg. 25 nr. 17.

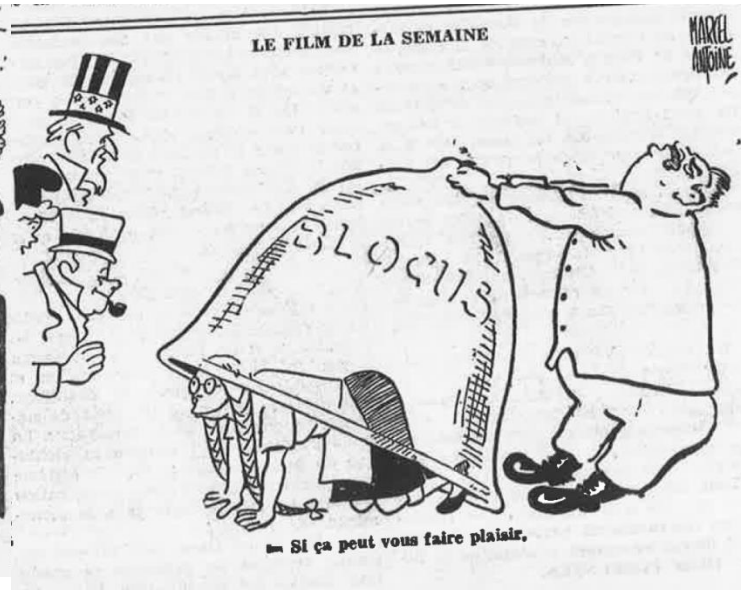
Bijlage 178 : Le Face à Main, 30/04/1949 jg. 25 nr. 18.

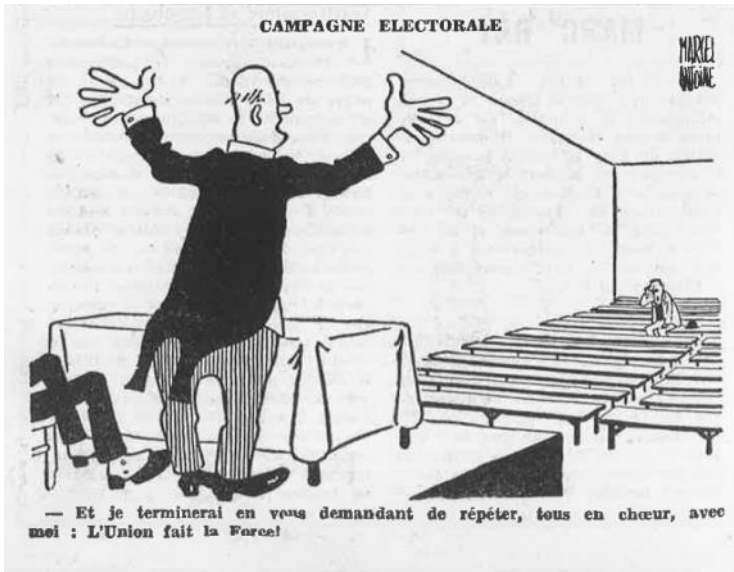
Bijlage 179 : Le Face à Main, 30/04/1949 jg. 25 nr. 18.

Bijlage 180 : Le Face à Main, 07/05/1949 jg. 25 nr. 19.

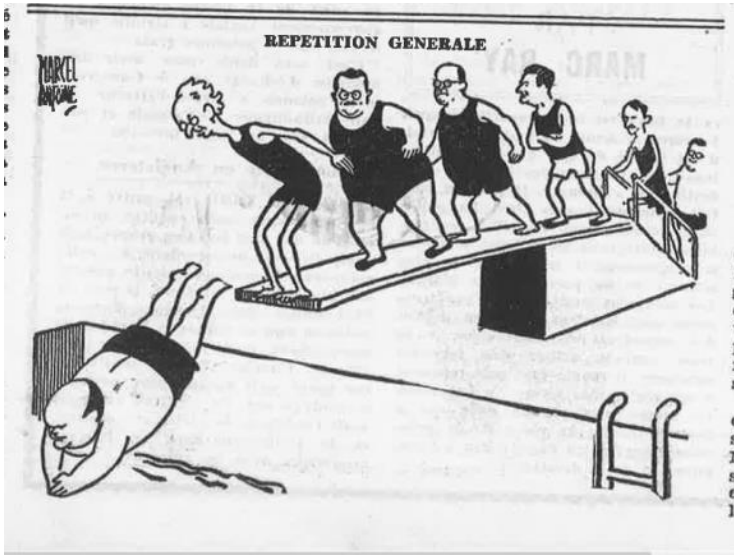
Bijlage 181 : Le Face à Main, 07/05/1949 jg. 25 nr. 19.

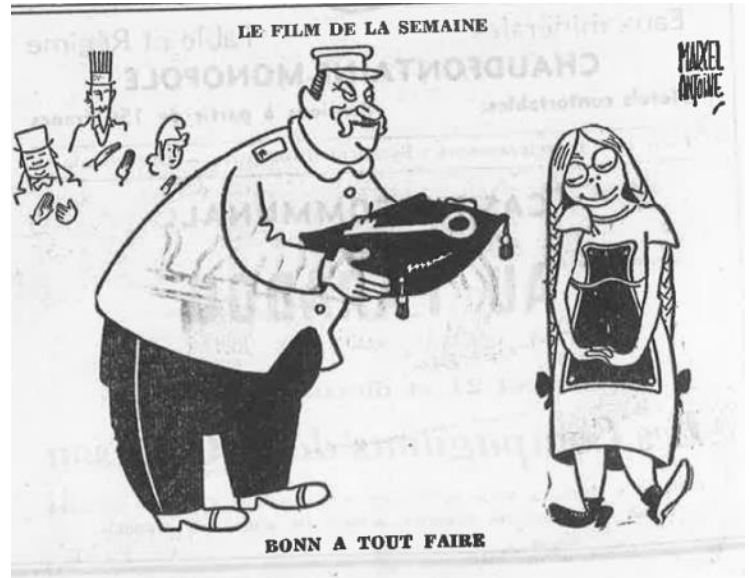
Bijlage 182: Le Face à Main, 14/05/1949 jg. 25 nr. 20.

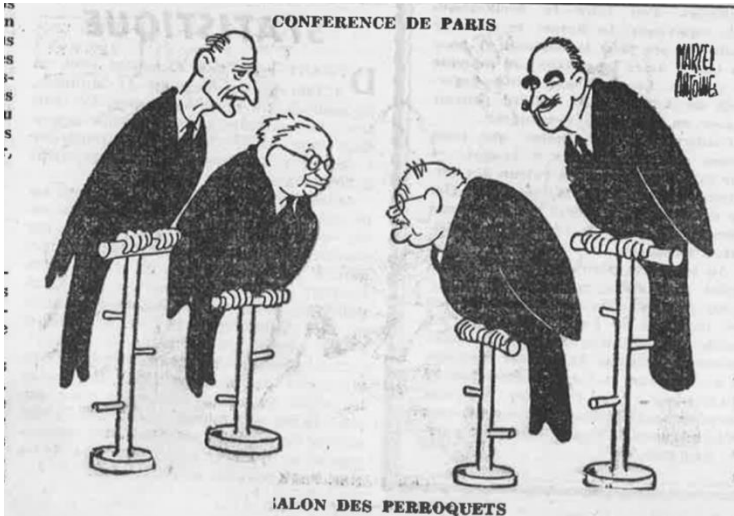
Bijlage 183: Le Face à Main, 14/05/1949 jg. 25 nr. 20.

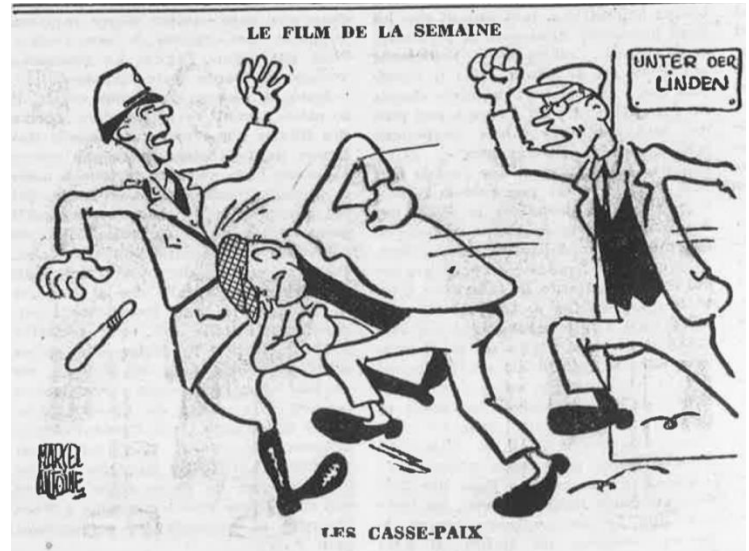
Bijlage 184 : Le Face à Main, 21/05/1949 jg. 25 nr. 21.

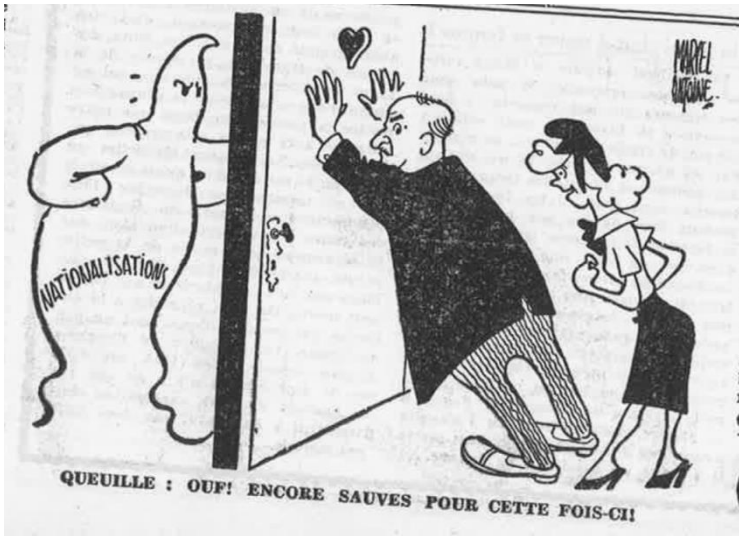
Bijlage 185 : Le Face à Main, 21/05/1949 jg. 25 nr. 21.

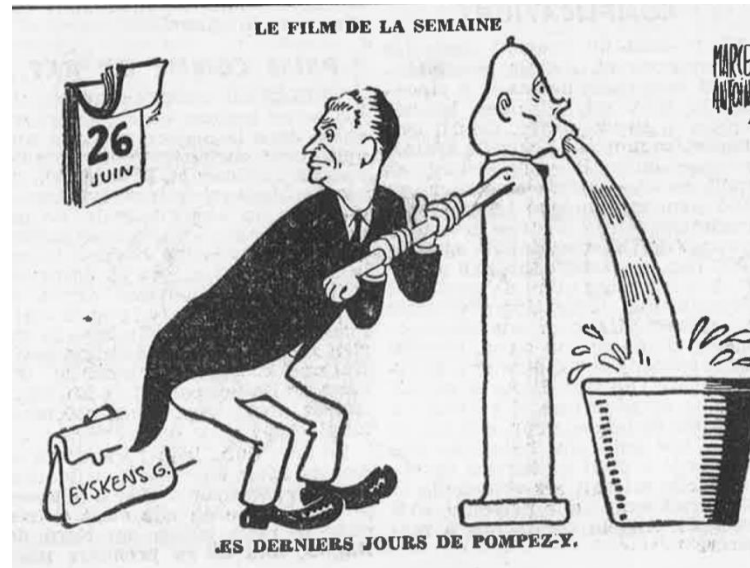
Bijlage 186 : Le Face à Main, 28/05/1949 jg. 25 nr. 22.

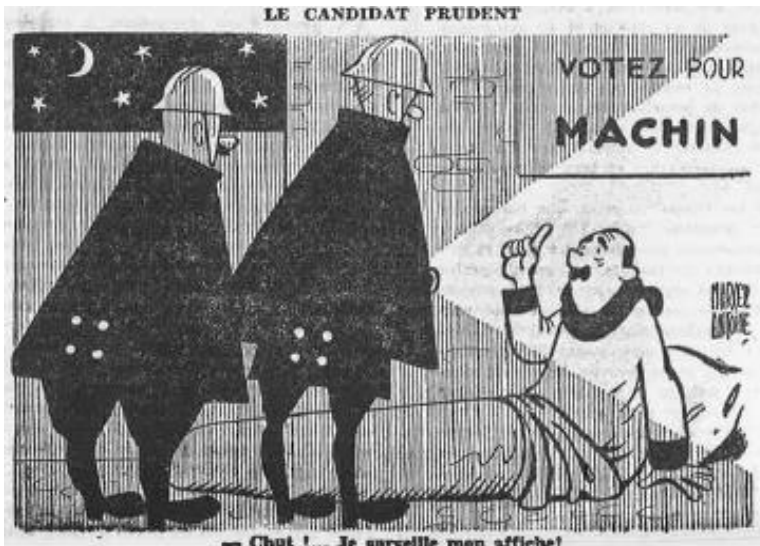
Bijlage 187 : Le Face à Main, 28/05/1949 jg. 25 nr. 22.

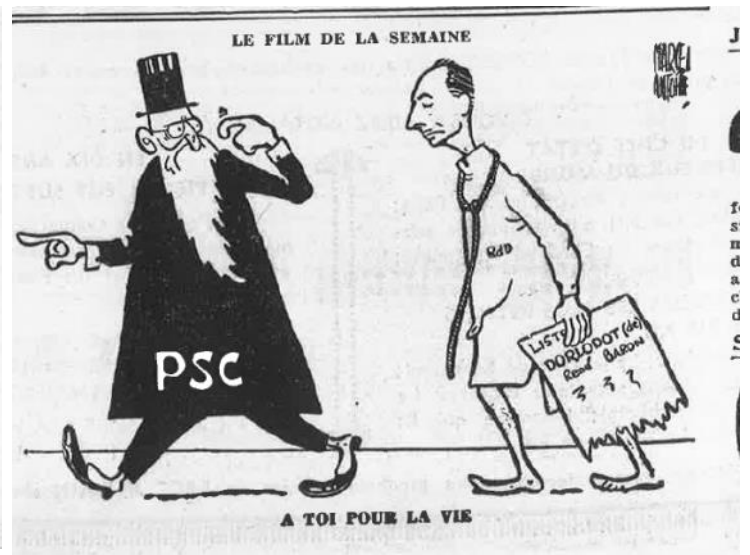
Bijlage 188 : Le Face à Main, 04/06/1949 jg. 25 nr. 23.

Bijlage 189 : Le Face à Main, 04/06/1949 jg. 25 nr. 23.

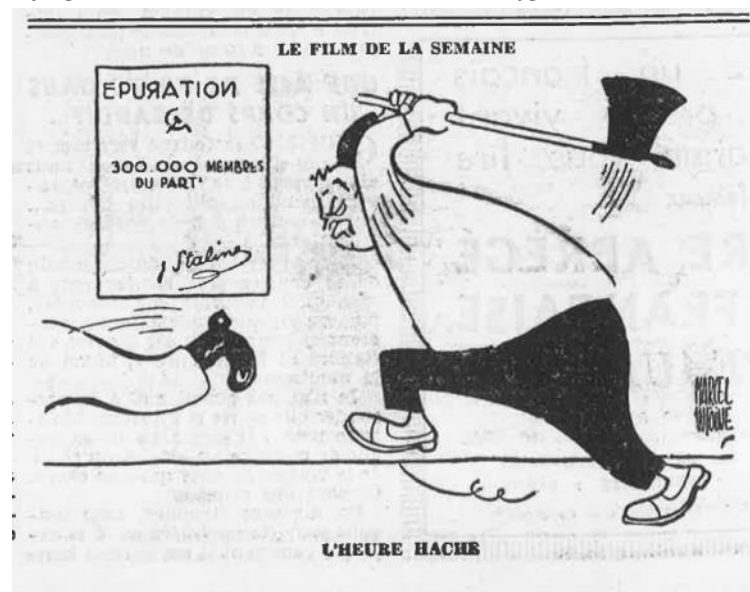
Bijlage 190 : Le Face à Main, 11/06/1949 jg. 25 nr. 24.

Bijlage 191 : Le Face à Main, 11/06/1949 jg. 25 nr. 24.

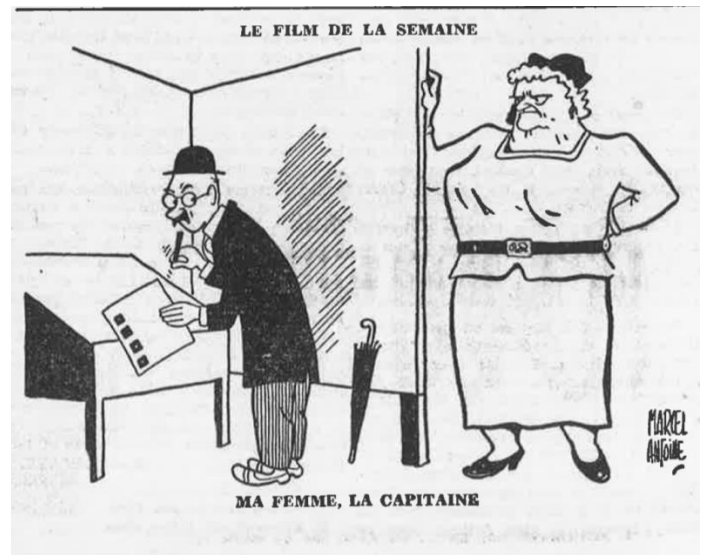
Bijlage 192 : Le Face à Main, 18/06/1949 jg. 25 nr. 25.

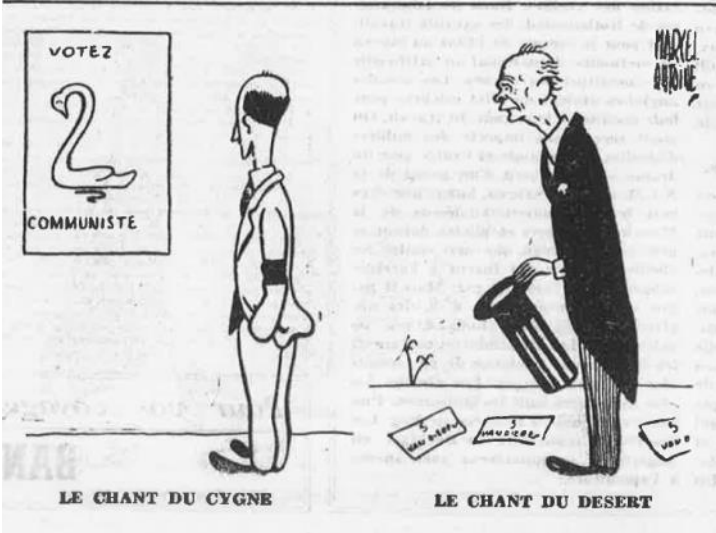
Bijlage 193 : Le Face à Main, 18/06/1949 jg. 25 nr. 25.

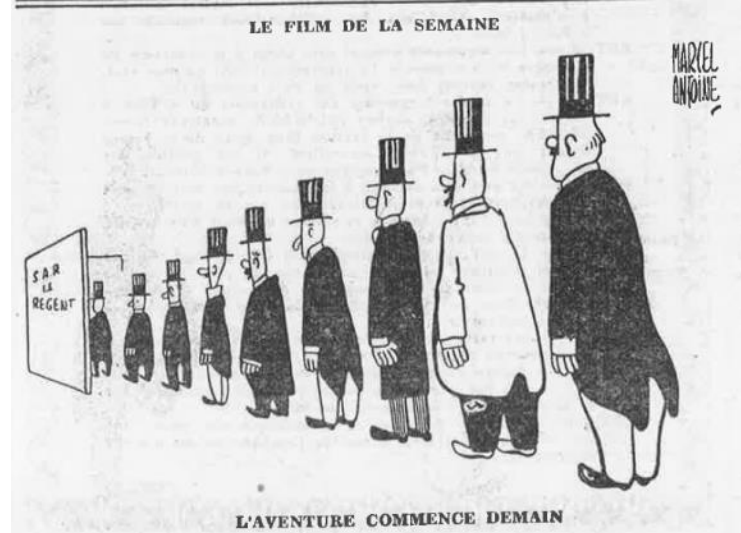
Bijlage 194 : Le Face à Main, 26/06/1949 jg. 25 nr. 26.

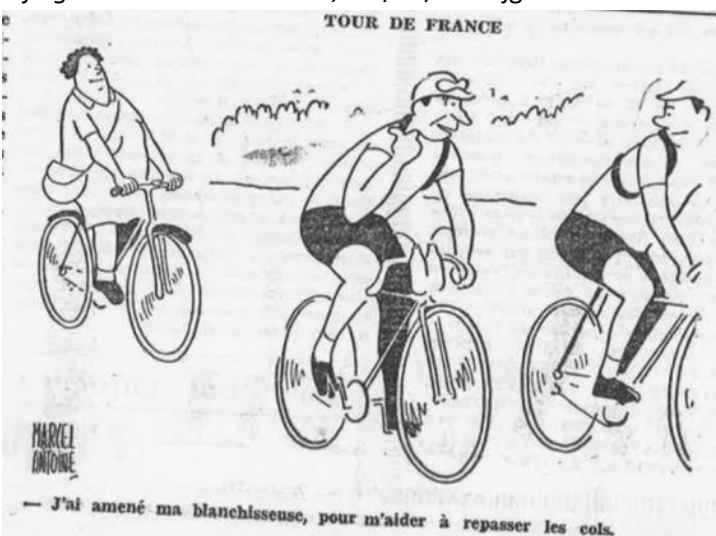
Bijlage 195 : Le Face à Main, 26/06/1949 jg. 25 nr. 26.

Bijlage 196 : Le Face à Main, 02/07/1949 jg. 25 nr. 27.

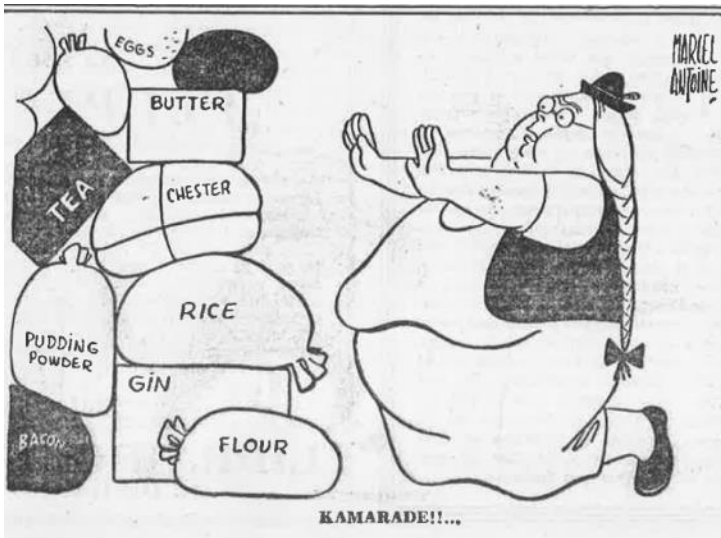
Bijlage 197 : Le Face à Main, 02/07/1949 jg. 25 nr. 27.

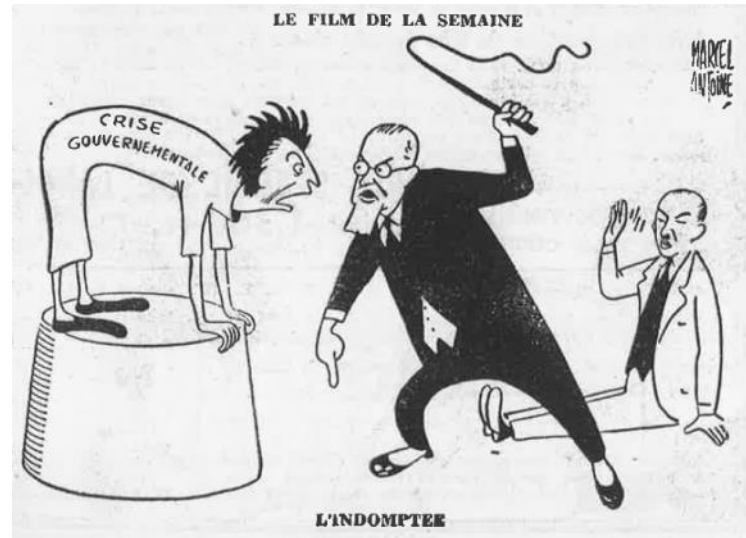
Bijlage 198 : Le Face à Main, 09/07/1949 jg. 25 nr. 28.

Bijlage 199 : Le Face à Main, 09/07/1949 jg. 25 nr. 28.

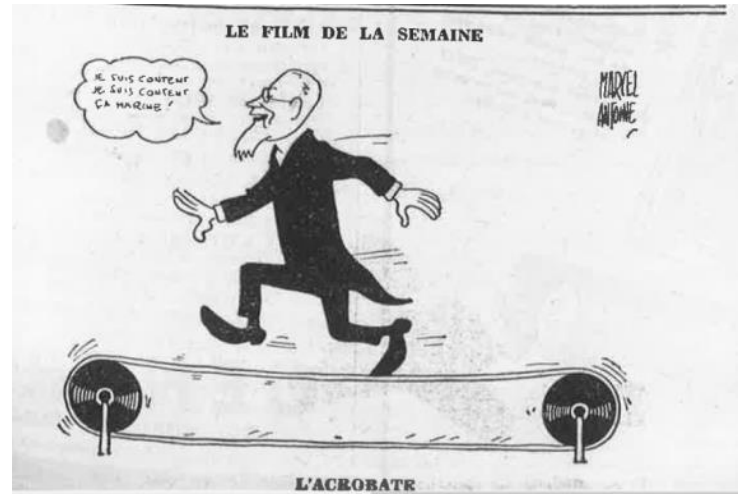
Bijlage 200 : Le Face à Main, 16/07/1949 jg. 25 nr. 29.

Bijlage 201 : Le Face à Main, 16/07/1949 jg. 25 nr. 29.

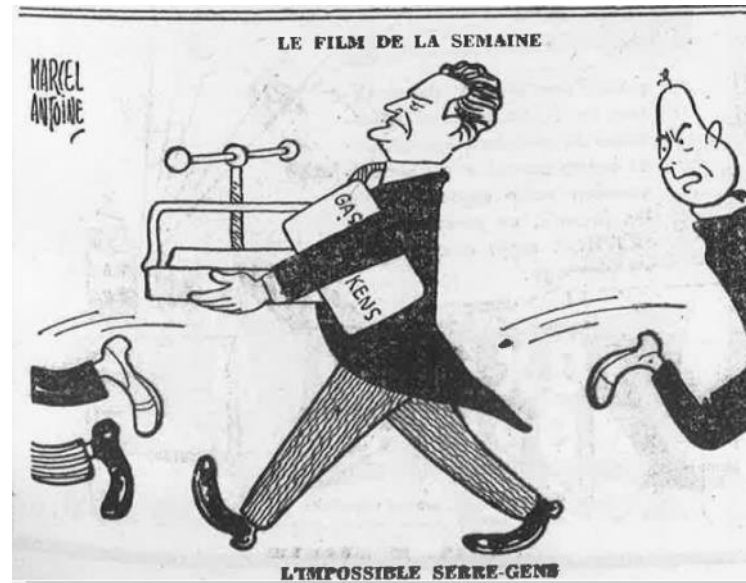
Bijlage 202 : Le Face à Main, 23/07/1949 jg. 25 nr. 30.

Bijlage 203 : Le Face à Main, 23/07/1949 jg. 25 nr. 30.

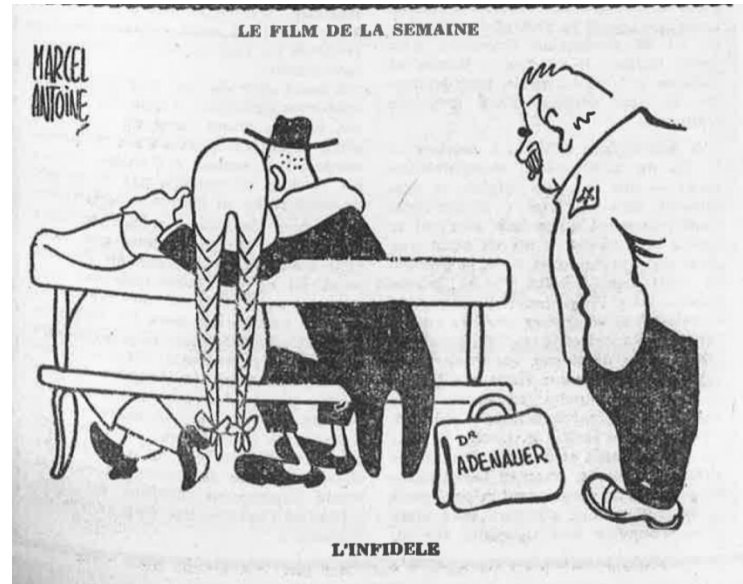
Bijlage 204 : Le Face à Main, 30/07/1949 jg. 25 nr. 31.

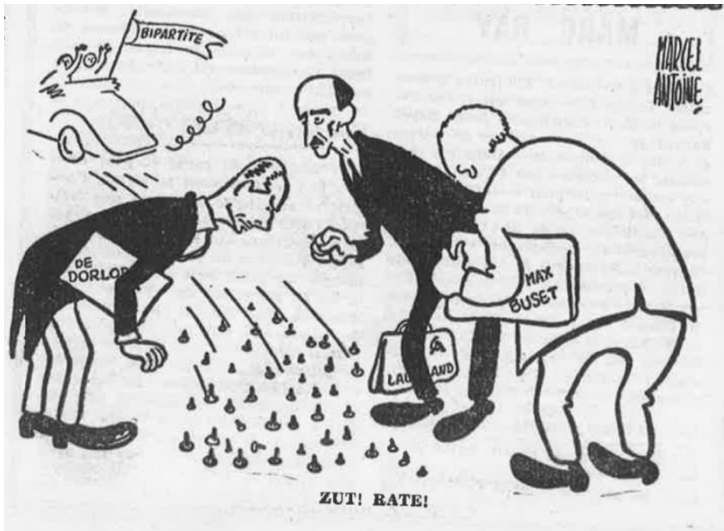
Bijlage 205 : Le Face à Main, 30/07/1949 jg. 25 nr. 31.

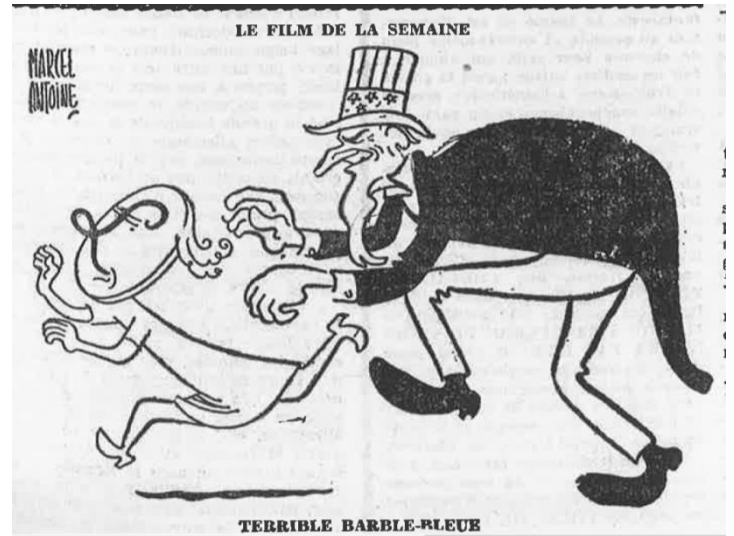
Bijlage 206 : Le Face à Main, 27/08/1949 jg. 25 nr. 32.

Bijlage 207 : Le Face à Main, 27/08/1949 jg. 25 nr. 35.

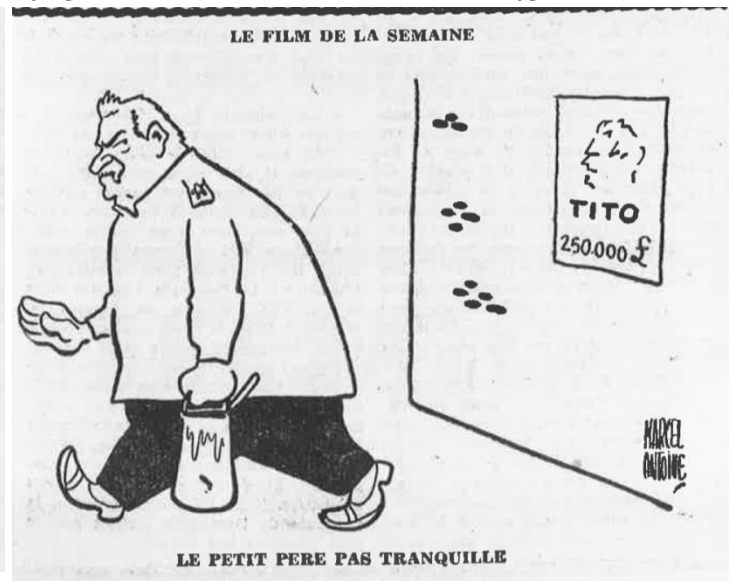
Bijlage 208 : Le Face à Main, 03/09/1949 jg. 25 nr. 36

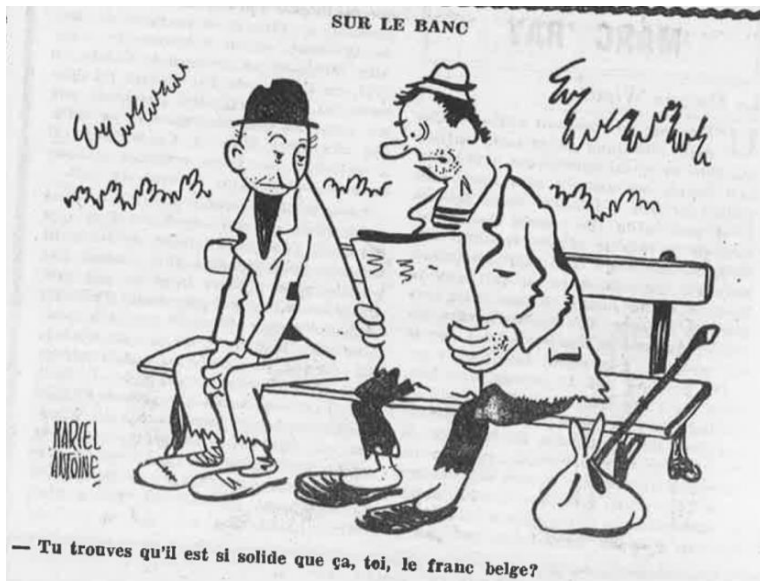
Bijlage 209 : Le Face à Main, 03/09/1949 jg. 25 nr. 36

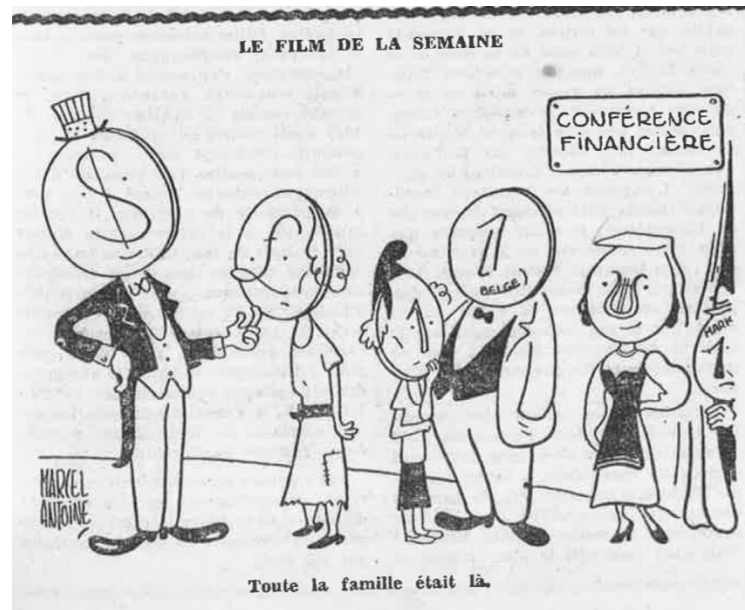
Bijlage 210 : Le Face à Main, 10/09/1949 jg. 25 nr. 37.

Bijlage 211 : Le Face à Main, 10/09/1949 jg. 25 nr. 37.

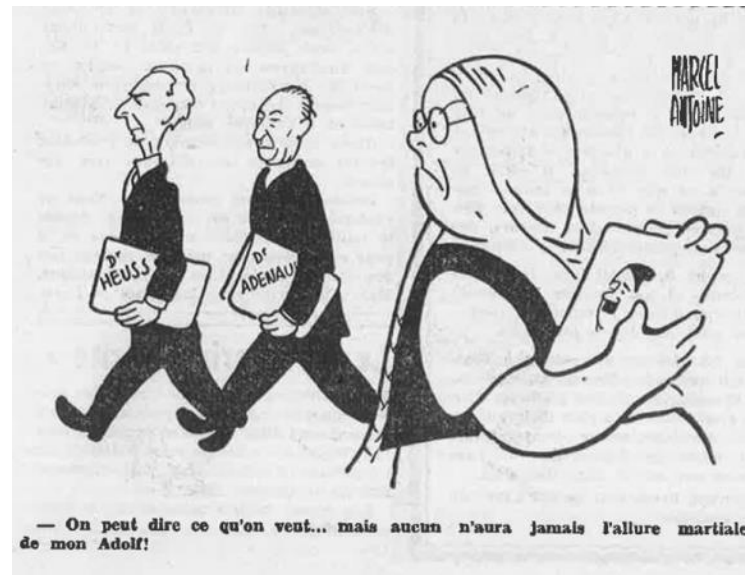
Bijlage 212 : Le Face à Main, 17/09/1949 jg. 25 nr. 38.

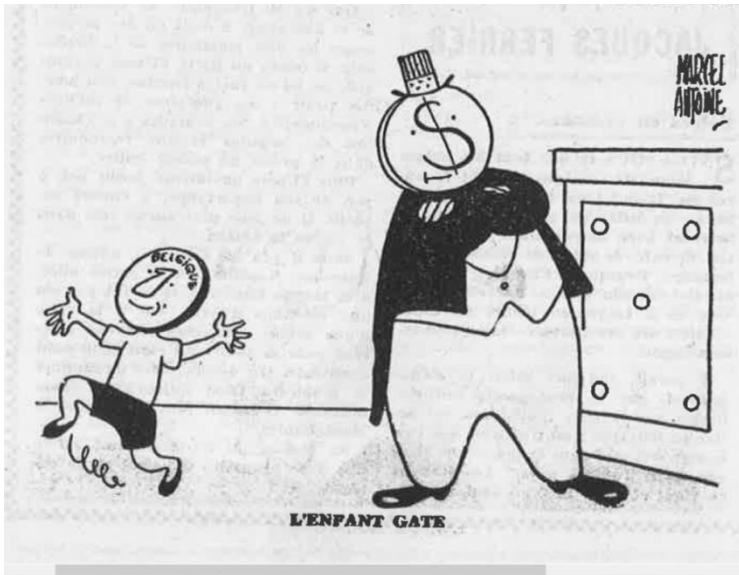
Bijlage 213 : Le Face à Main, 17/09/1949 jg. 25 nr. 38.

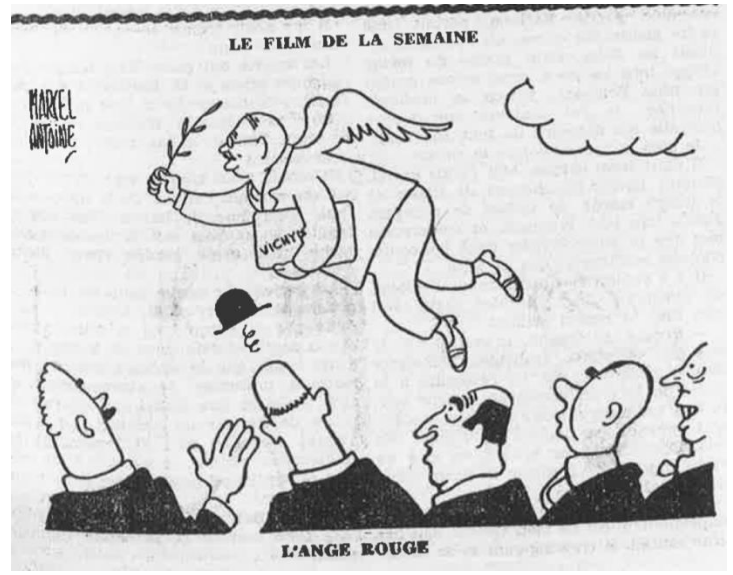
Bijlage 214 : Le Face à Main, 24/09/1949 jg. 25 nr. 39.

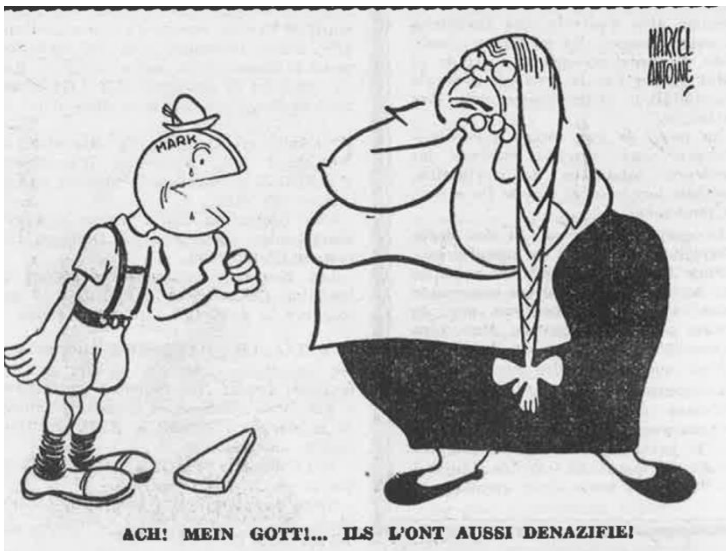
Bijlage 215 : Le Face à Main, 24/09/1949 jg. 25 nr. 39.

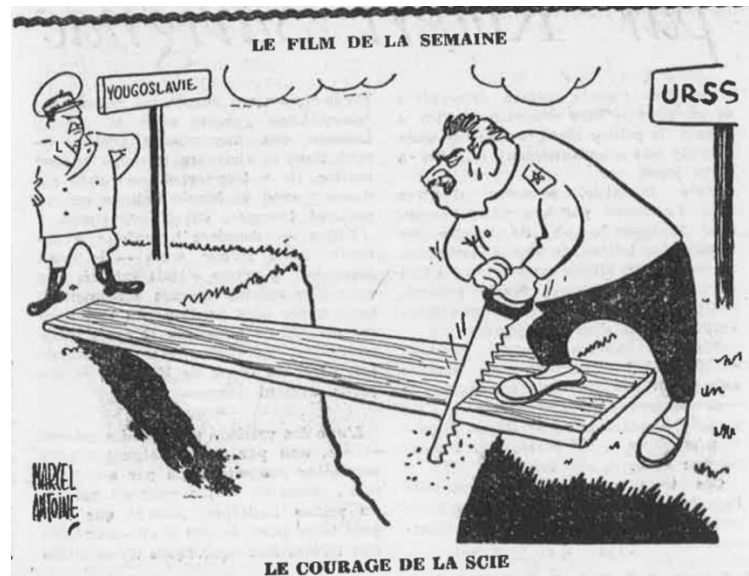
Bijlage 216 : Le Face à Main, 01/10/1949 jg. 25 nr. 40.

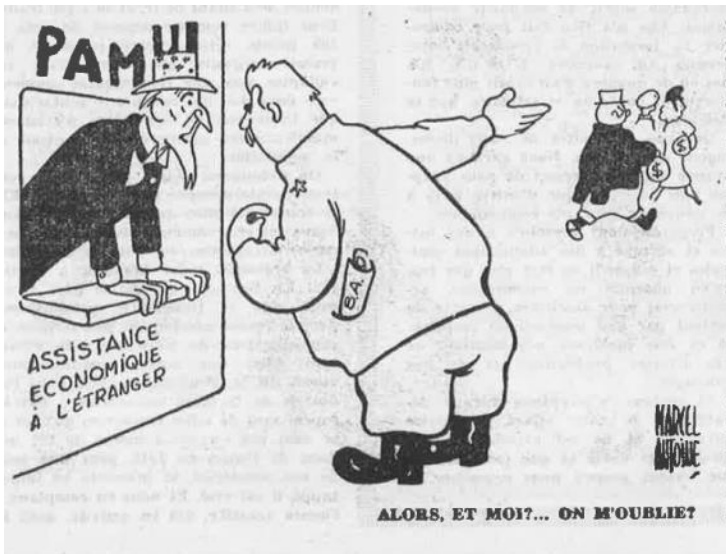
Bijlage 217 : Le Face à Main, 01/10/1949 jg. 25 nr. 40.

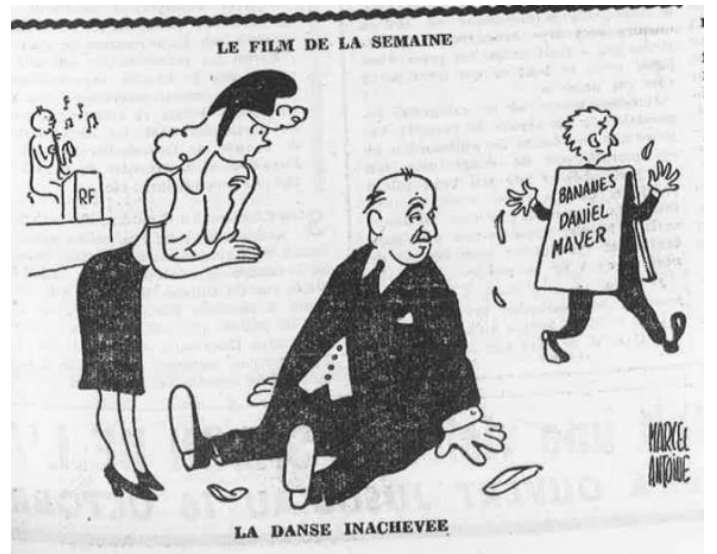
Bijlage 218 : Le Face à Main, 08/10/1949 jg. 25 nr. 41.

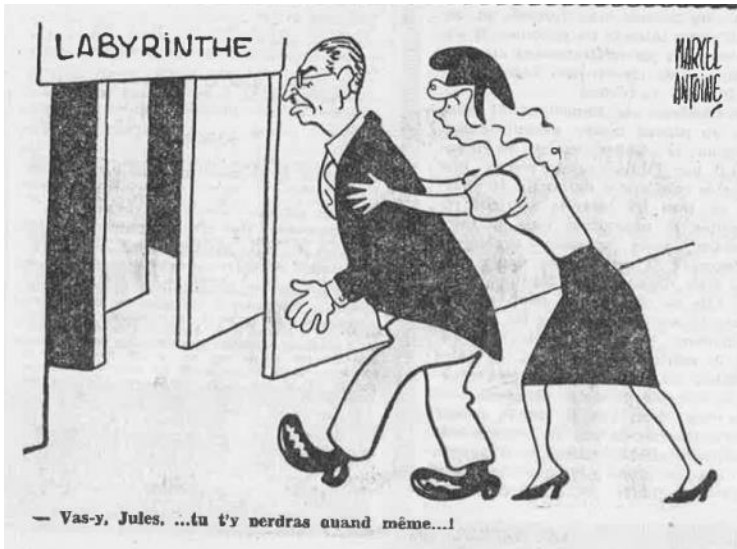
Bijlage 219 : Le Face à Main, 08/10/1949 jg. 25 nr. 41.

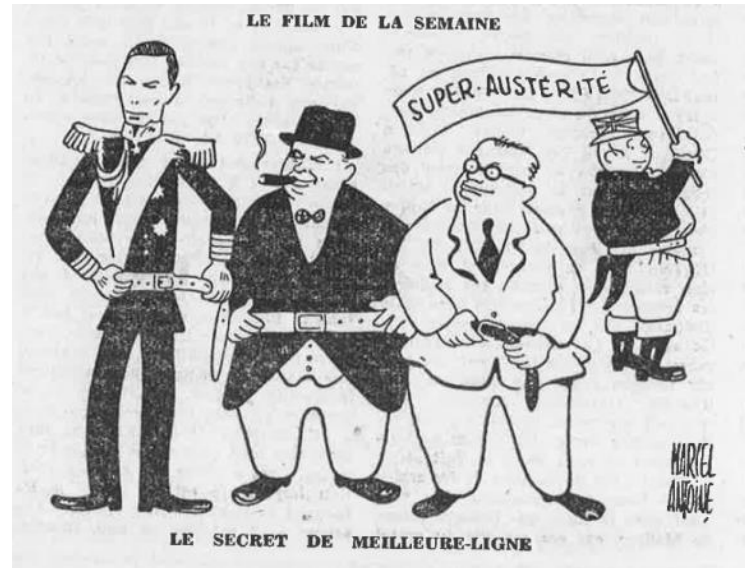
Bijlage 220 : Le Face à Main, 15/10/1949 jg. 25 nr. 42.

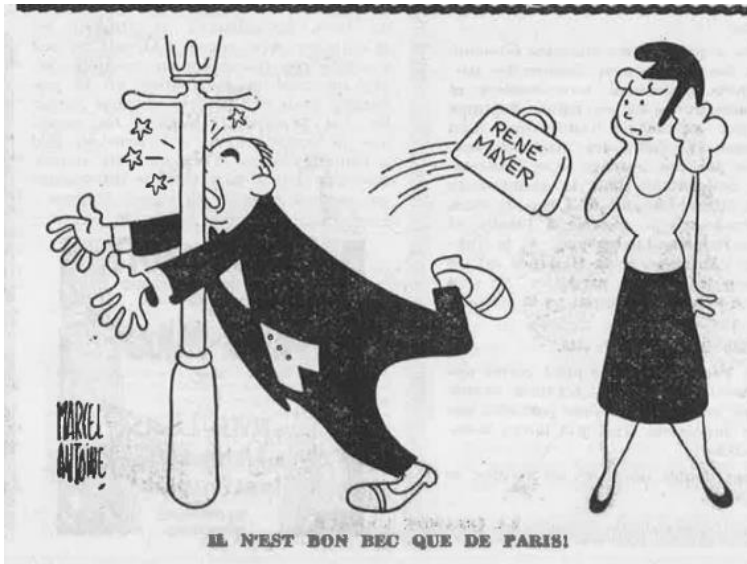
Bijlage 221 : Le Face à Main, 15/10/1949 jg. 25 nr. 42.

Bijlage 222 : Le Face à Main, 22/10/1949 jg. 25 nr. 43.

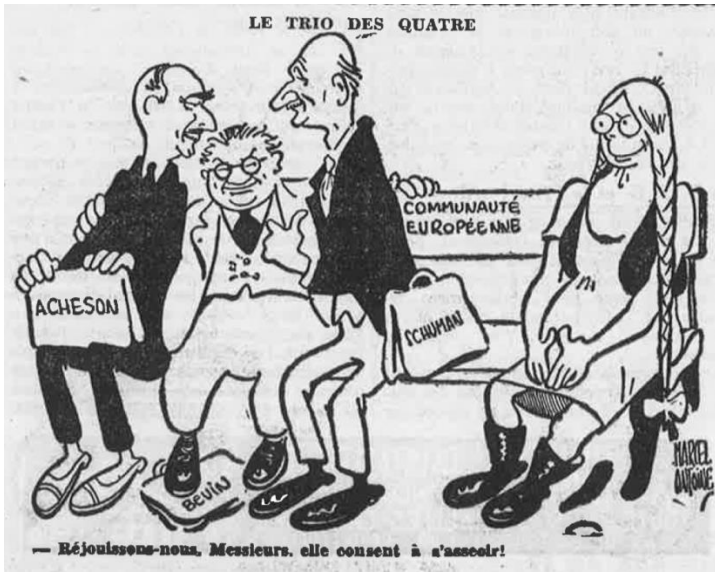
Bijlage 223 : Le Face à Main, 22/10/1949 jg. 25 nr. 43.

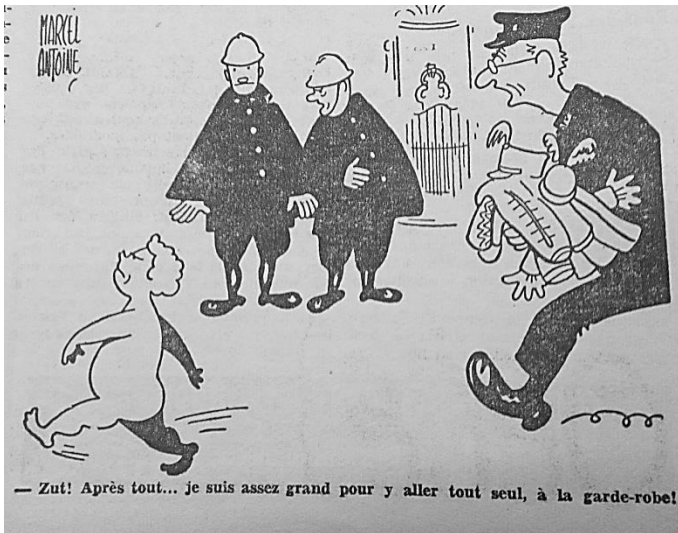
Bijlage 224 : Le Face à Main, 29/10/1949 jg. 25 nr. 44.

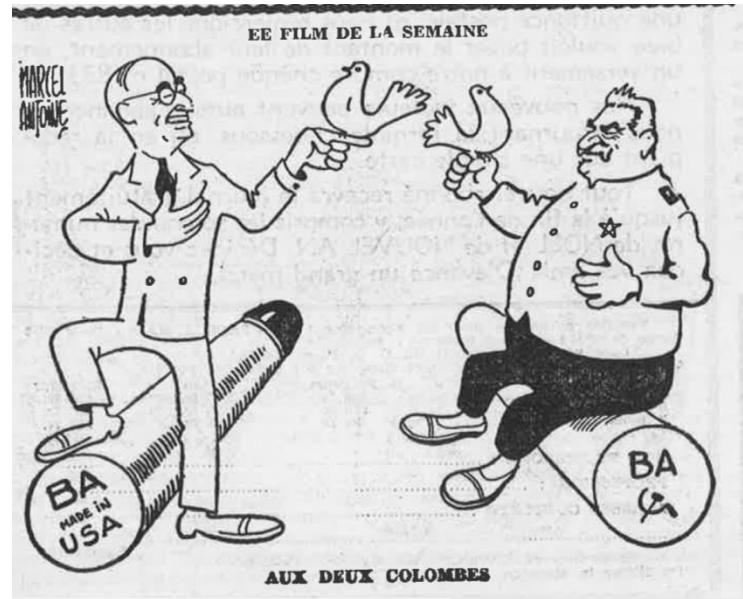
Bijlage 225 : Le Face à Main, 29/10/1949 jg. 25 nr. 44.

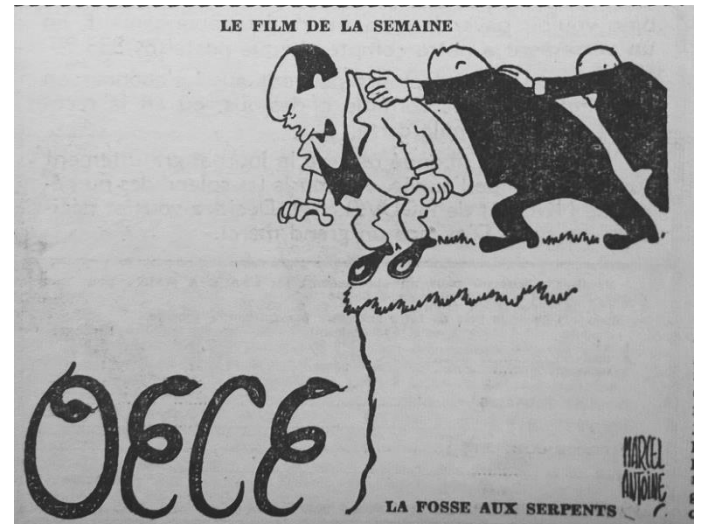
Bijlage 230 : Le Face à Main, 19/11/1949 jg. 25 nr. 47.

Bijlage 232: Le Face à Main, 26/11/1949 jg. 25 nr. 48.

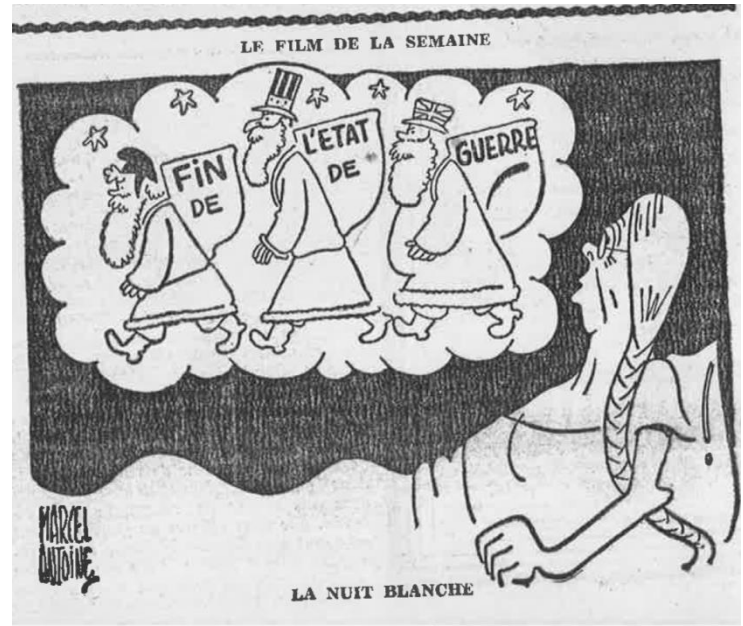
Bijlage 231 : Le Face à Main, 19/11/1949 jg. 25 nr. 47.

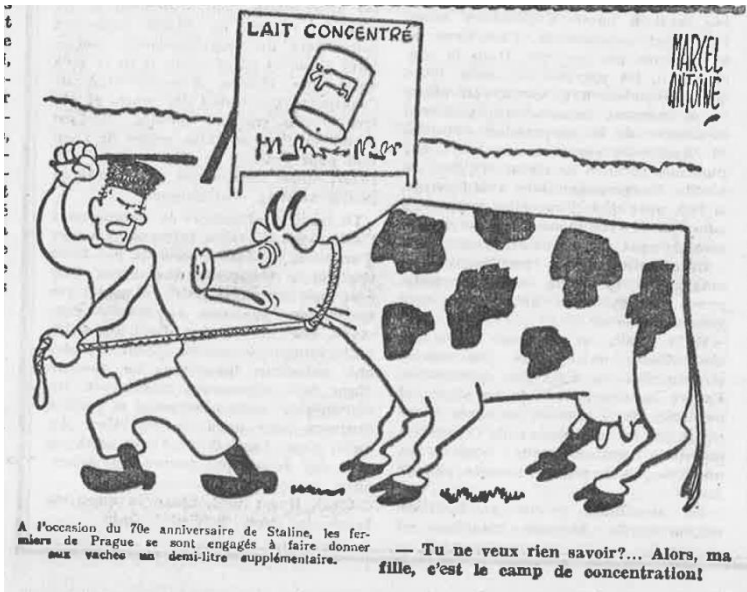
Bijlage 235: Le Face à Main, 26/11/1949 jg. 25 nr. 48.

Bijlage 238 : Le Face à Main, 17/12/1949 jg. 25 nr. 51.

Bijlage 239 : Le Face à Main, 17/12/1949 jg. 25 nr. 51.

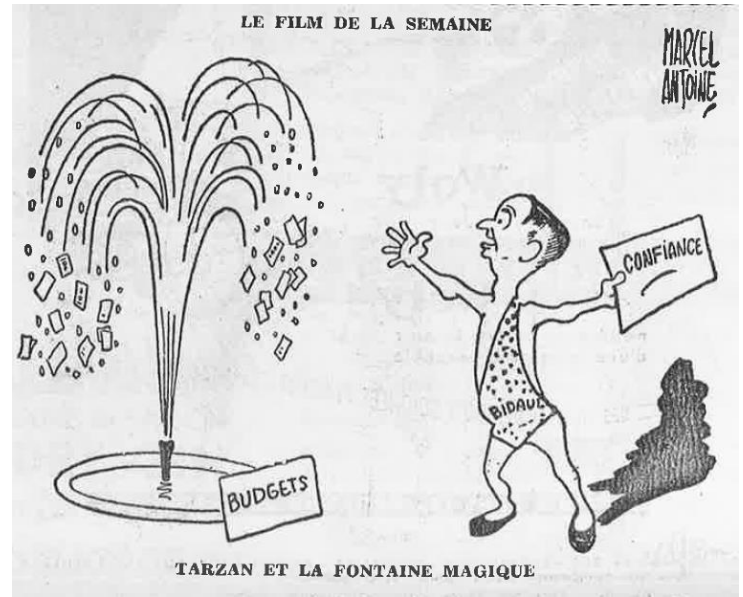
Bijlage 240 : Le Face à Main, 24/12/1949 jg. 25 nr. 52.

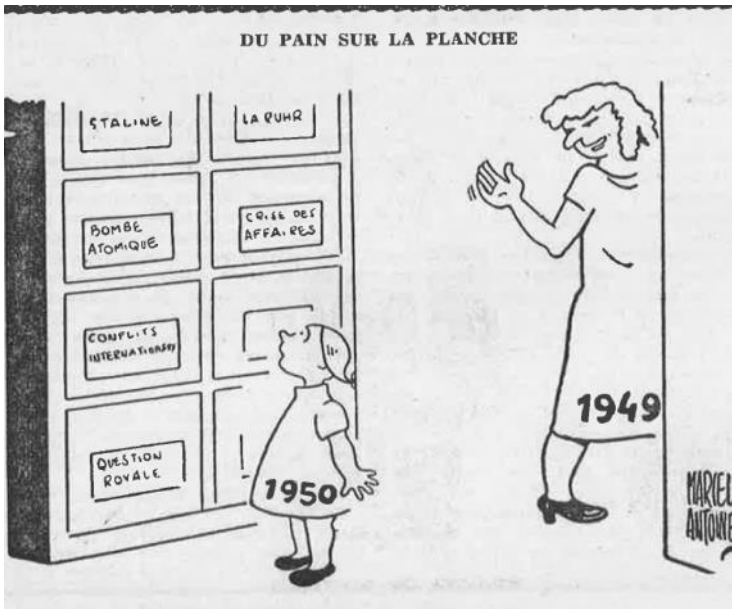
Bijlage 241 : Le Face à Main, 24/12/1949 jg. 25 nr. 52.

Bijlage 242 : Le Face à Main, 31/12/1949 jg. 25 nr. 53.

Bijlage 243 : Le Face à Main, 31/12/1949 jg. 25 nr. 53.

Bijlage 244 : Le Face à Main, 07/01/1950 jg. 26 nr. 1.

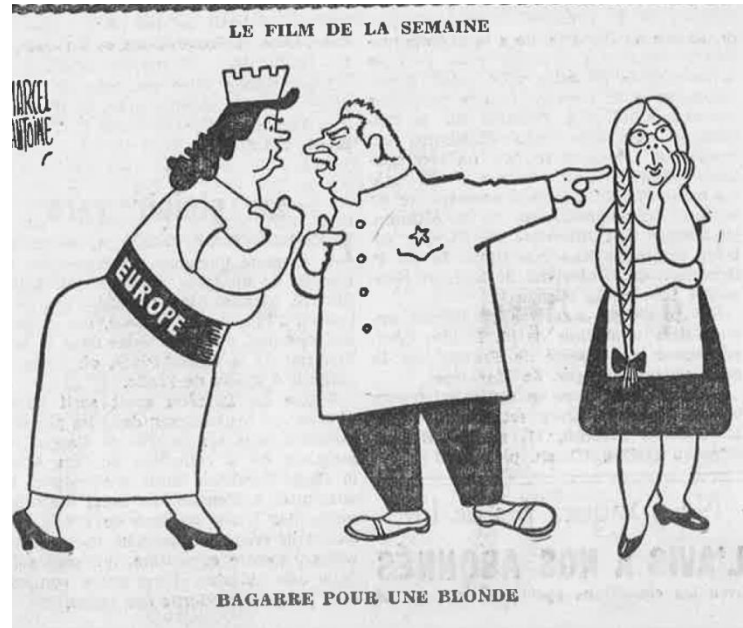
Bijlage 245 : Le Face à Main, 07/01/1950 jg. 26 nr. 1.

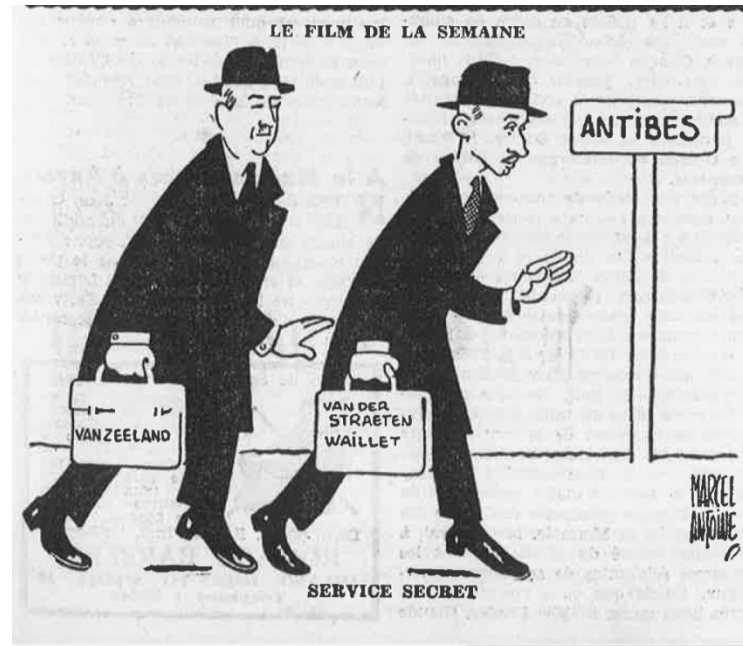
Bijlage 246 : Le Face à Main, 14/01/1950 jg. 26 nr. 2.

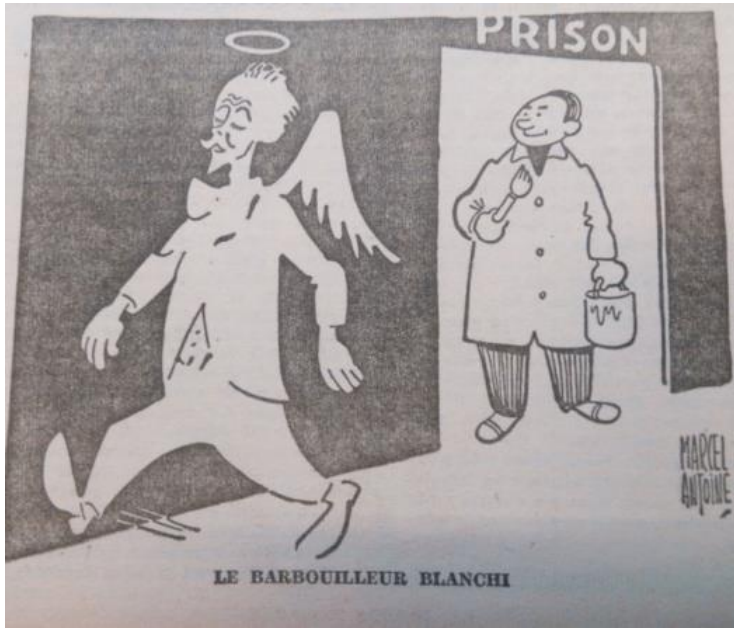
Bijlage 248 : Le Face à Main, 21/01/1950 jg. 26 nr. 3.

Bijlage 247 : Le Face à Main, 14/01/1950 jg. 26 nr. 2.

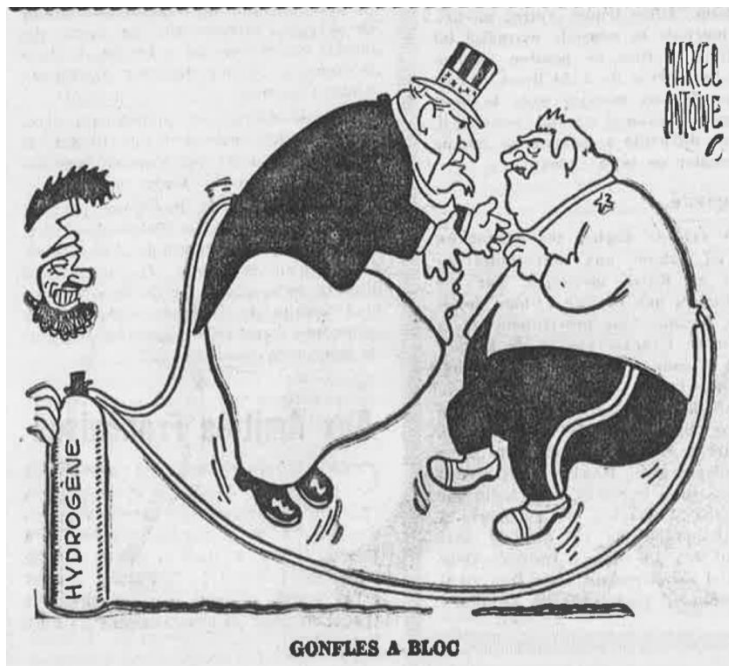
Bijlage 249 : Le Face à Main, 21/01/1950 jg. 26 nr. 3.

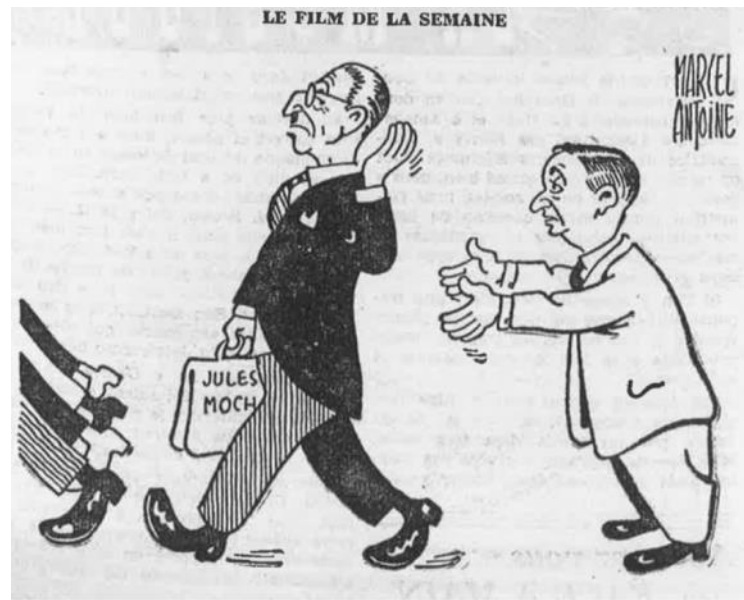
Bijlage 250: Le Face à Main, 04/02/1950 jg. 26 nr. 5.

Bijlage 251: Le Face à Main, 04/02/1950 jg. 26 nr. 5.

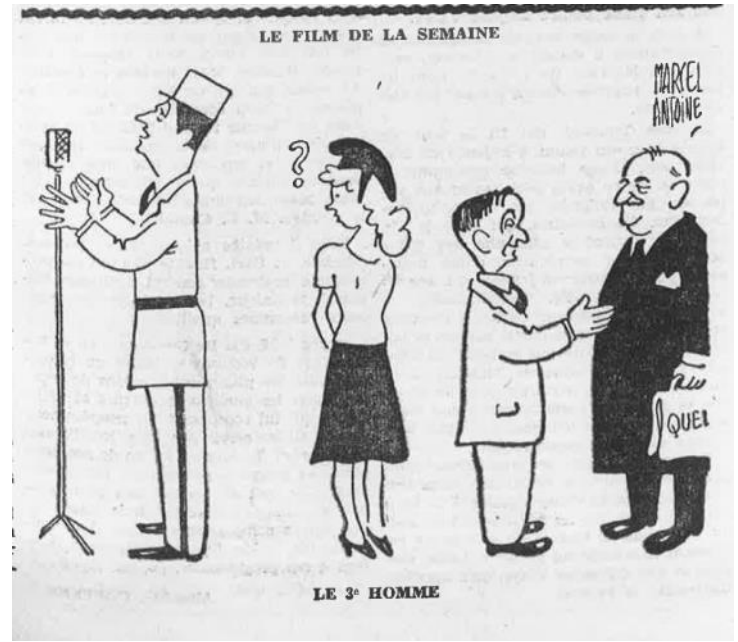
Bijlage 252: Le Face à Main, 11/02/1950 jg. 26 nr. 6.

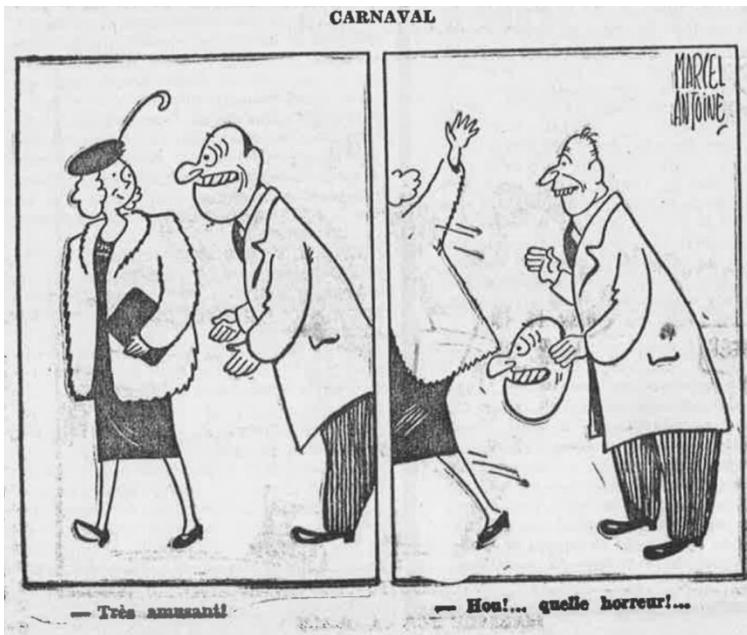
Bijlage 253: Le Face à Main, 11/02/1950 jg. 26 nr. 6.

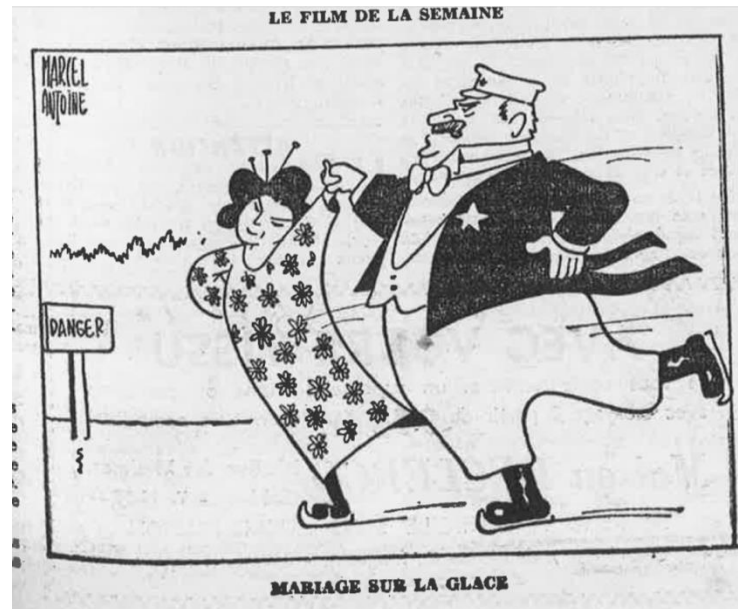
Bijlage 254: Le Face à Main, 18/02/1950 jg. 26 nr. 7.

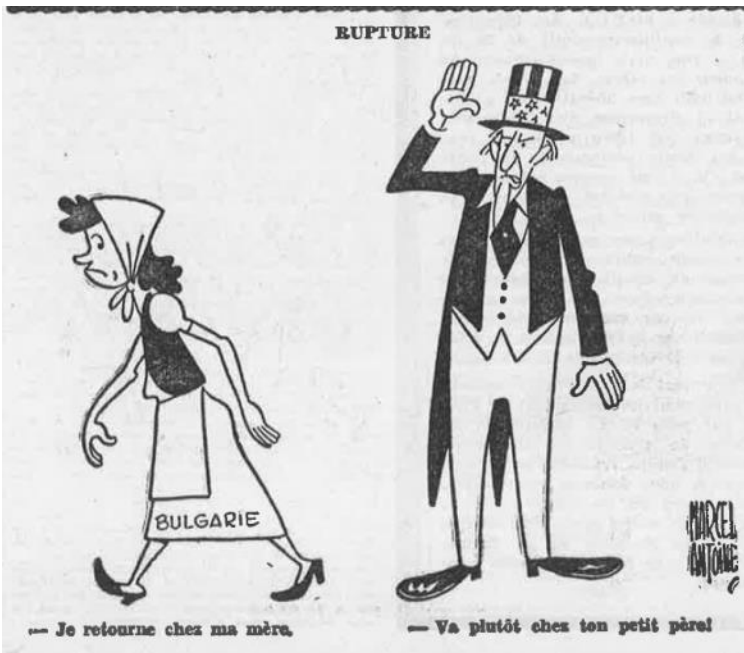
Bijlage 255: Le Face à Main, 18/02/1950 jg. 26 nr. 7.

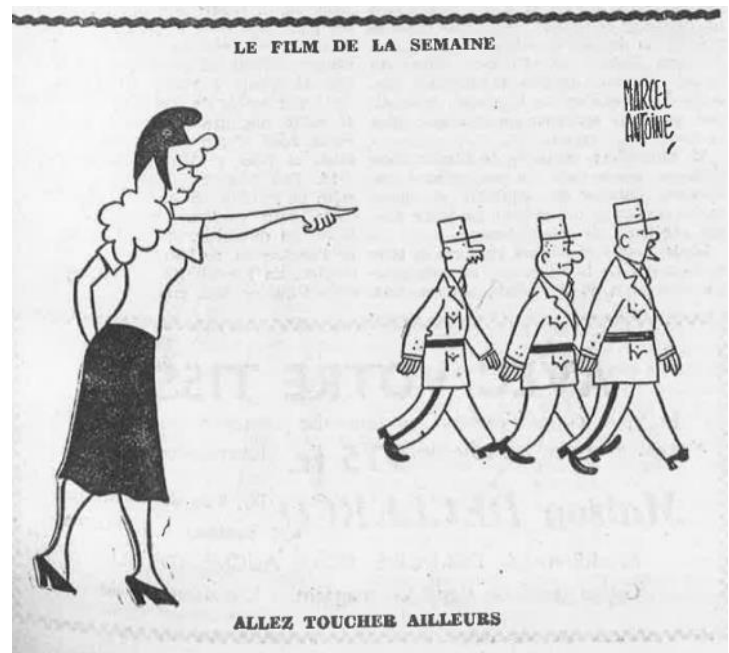
Bijlage 256: Le Face à Main, 25/02/1950 jg. 26 nr. 8

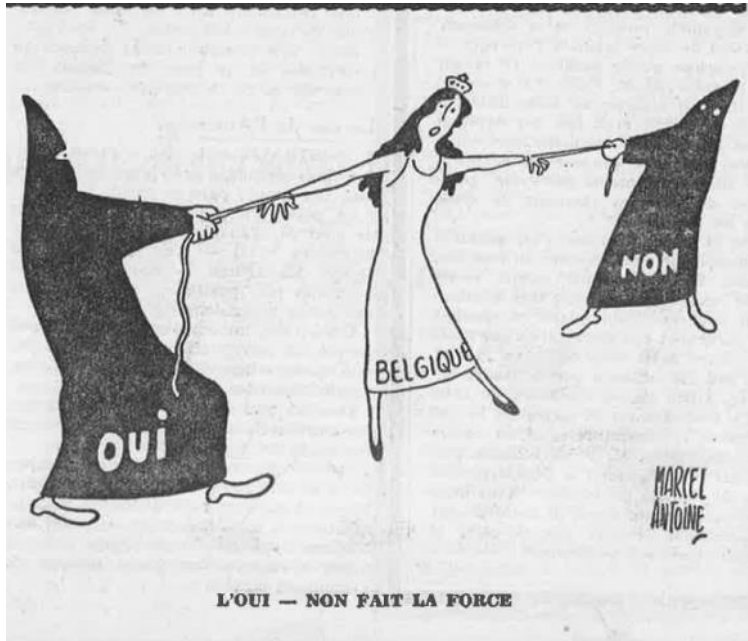
Bijlage 257: Le Face à Main, 25/02/1950 jg. 26 nr. 8.

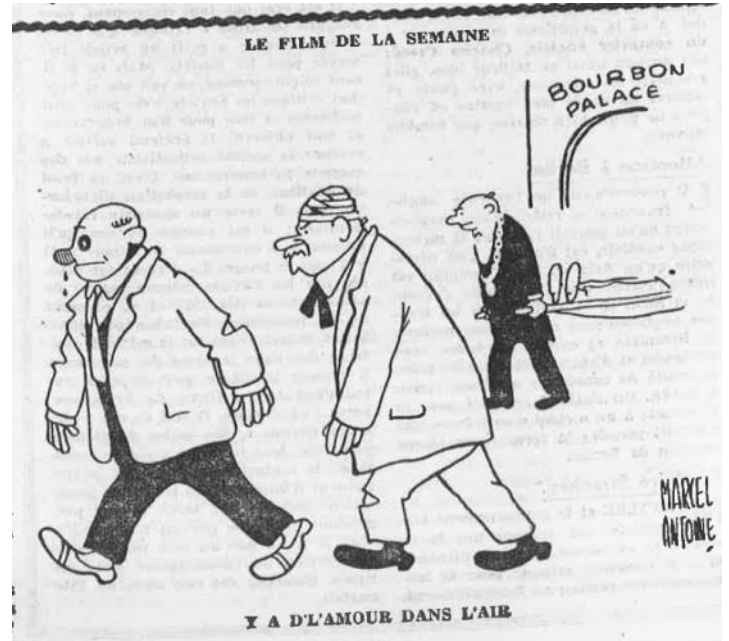
Bijlage 258 : Le Face à Main, 04/03/1950 jg. 26 nr. 9.

Bijlage 259 : Le Face à Main, 04/03/1950 jg. 26 nr. 9.

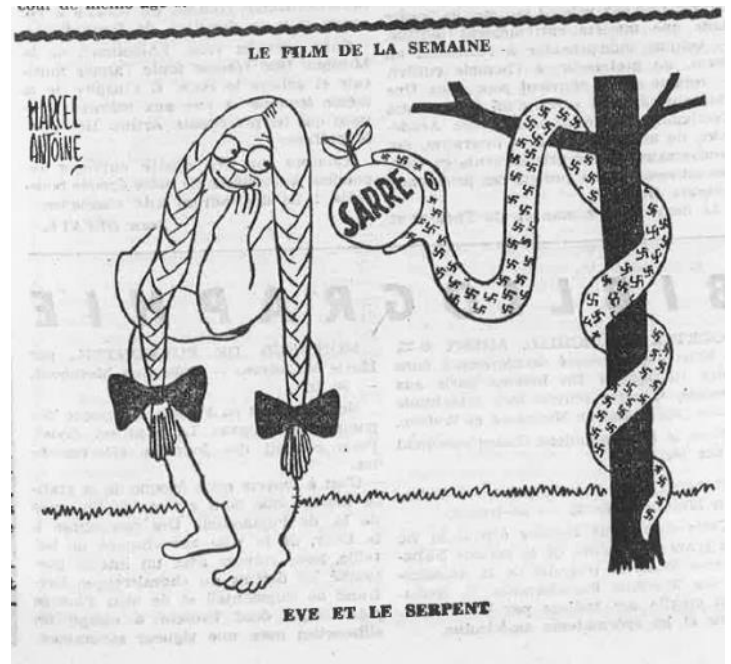
Bijlage 260 : Le Face à Main, 11/03/1950 jg. 26 nr. 10.

Bijlage 261 : Le Face à Main, 11/03/1950 jg. 26 nr. 10.

Bijlage 262 : Le Face à Main, 18/03/1950 jg. 26 nr. 11.

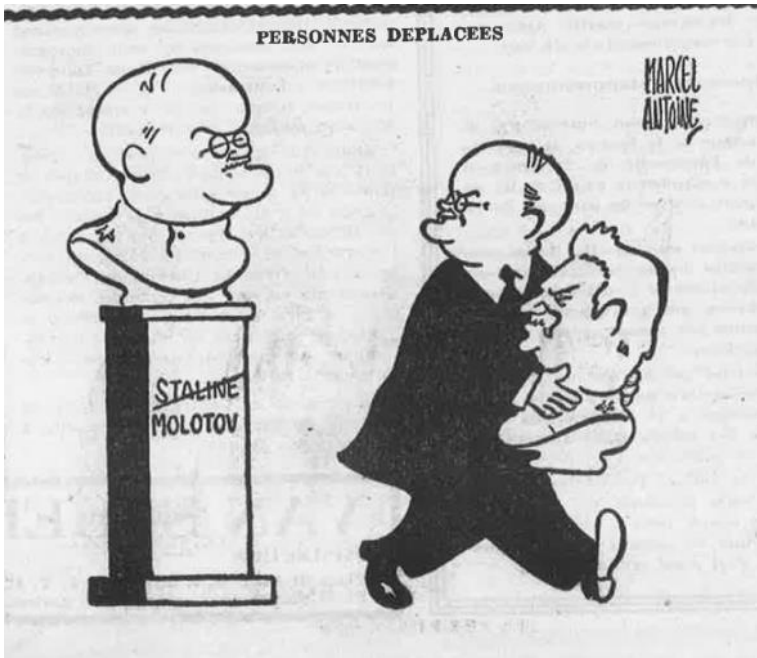
Bijlage 263 : Le Face à Main, 18/03/1950 jg. 26 nr. 11.

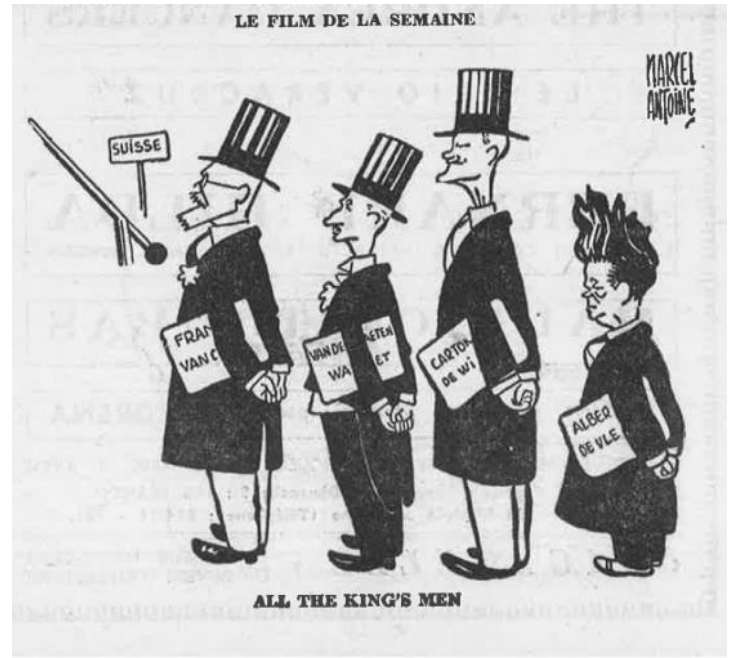
Bijlage 264 : Le Face à Main, 25/03/1950 jg. 26 nr. 12.

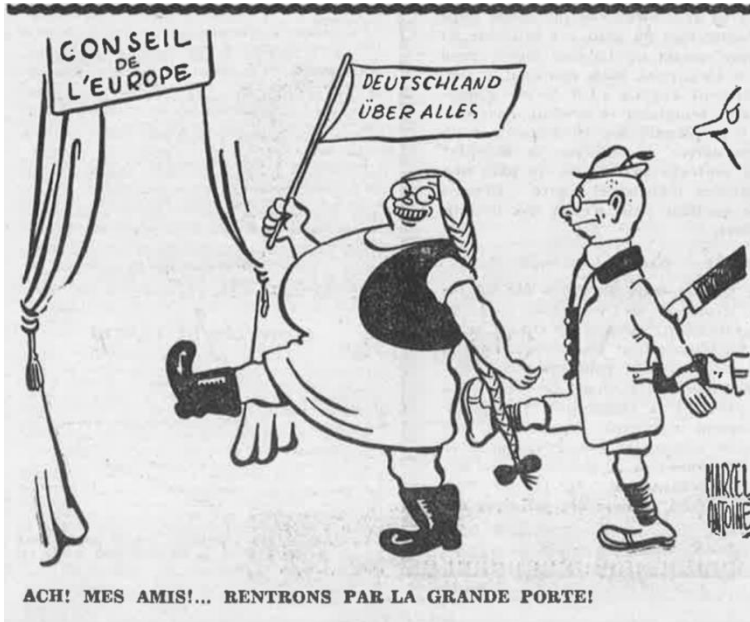
Bijlage 265 : Le Face à Main, 25/03/1950 jg. 26 nr. 12.

Bijlage 266 : Le Face à Main, 01/04/1950 jg. 26 nr. 13.

Bijlage 267 : Le Face à Main, 01/04/1950 jg. 26 nr. 13.

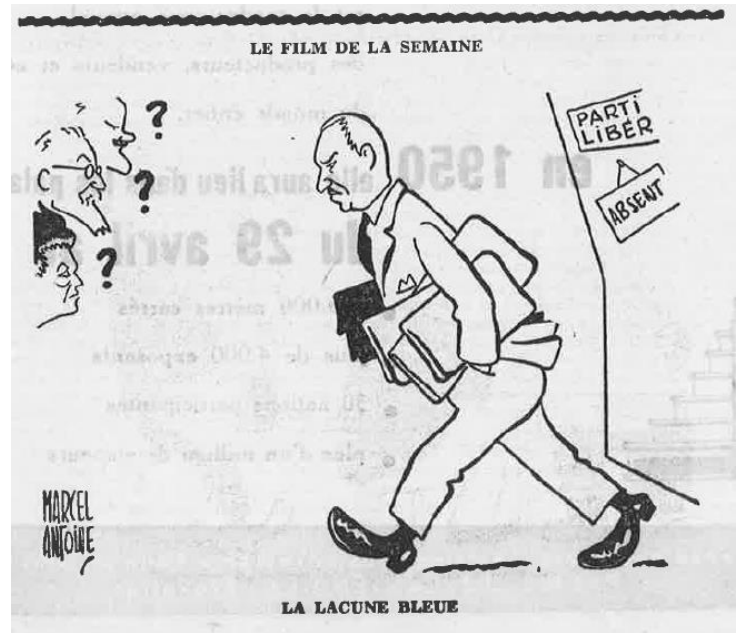
Bijlage 268 : Le Face à Main, 08/04/1950 jg. 26 nr. 14.

Bijlage 269 : Le Face à Main, 08/04/1950 jg. 26 nr. 14.

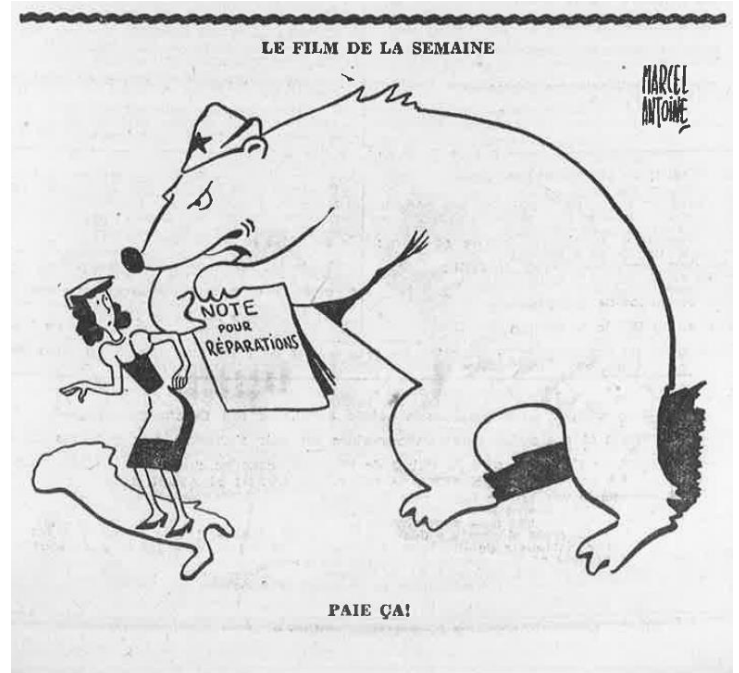
Bijlage 270 : Le Face à Main, 15/04/1950 jg. 26 nr. 15.

Bijlage 271 : Le Face à Main, 15/04/1950 jg. 26 nr. 15.

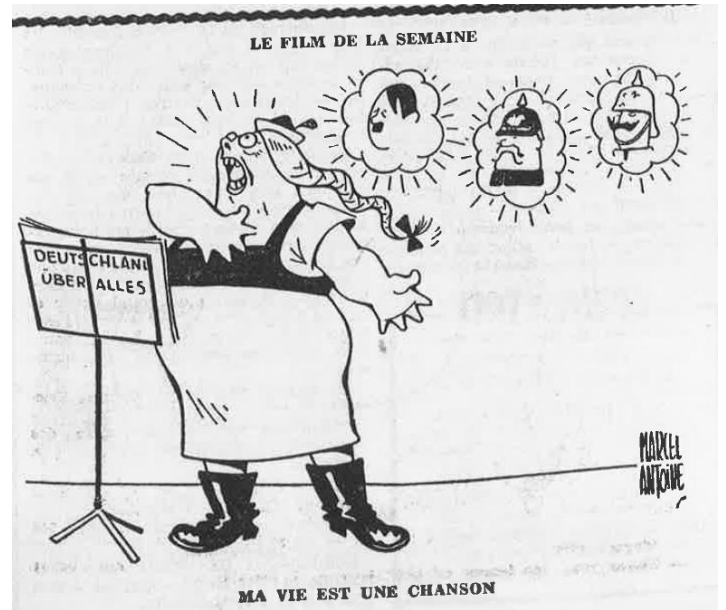
Bijlage 272 : Le Face à Main, 22/04/1950 jg. 26 nr. 16.

Bijlage 273 : Le Face à Main, 22/04/1950 jg. 26 nr. 16.

Bijlage 274 : Le Face à Main, 29/04/1950 jg. 26 nr. 17.

Bijlage 275 : Le Face à Main, 29/04/1950 jg. 26 nr. 17.

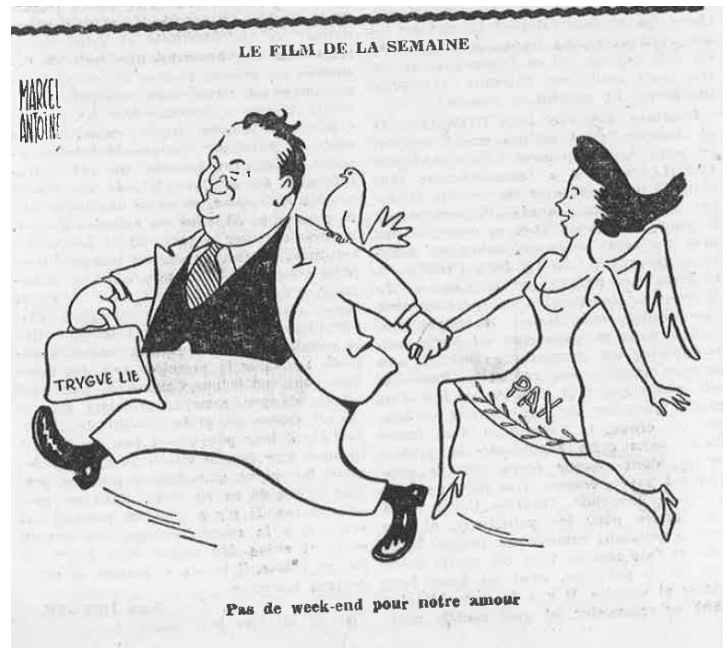
Bijlage 276 : Le Face à Main, 06/05/1950 jg. 26 nr. 18.

Bijlage 277 : Le Face à Main, 06/05/1950 jg. 26 nr. 18.

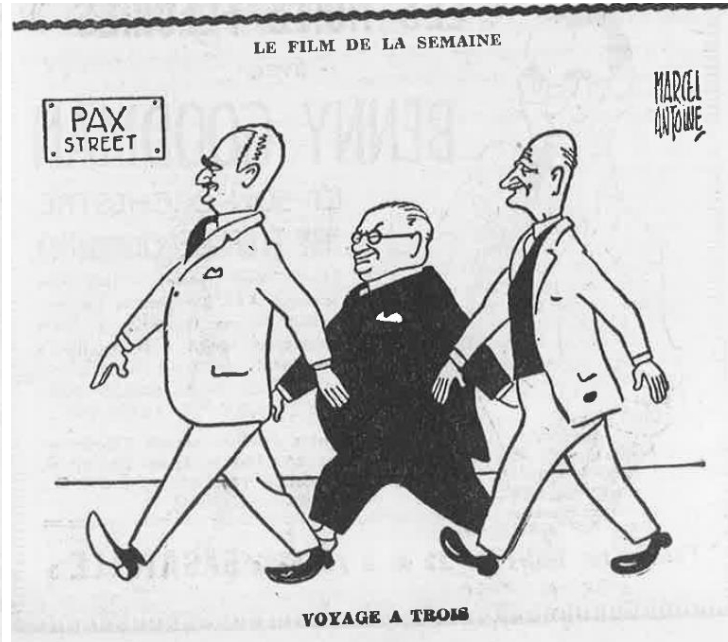
Bijlage 278 : Le Face à Main, 13/05/1950 jg. 26 nr. 19.

Bijlage 279 : Le Face à Main, 13/05/1950 jg. 26 nr. 19.

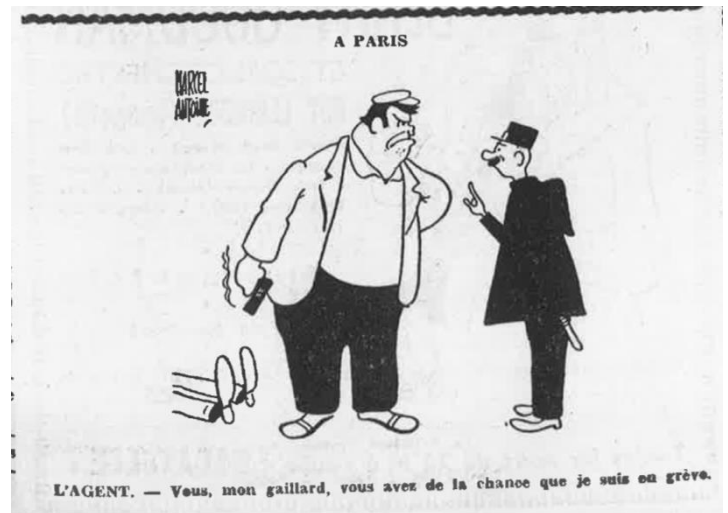
Bijlage 280 : Le Face à Main, 20/05/1950 jg. 26 nr. 20.

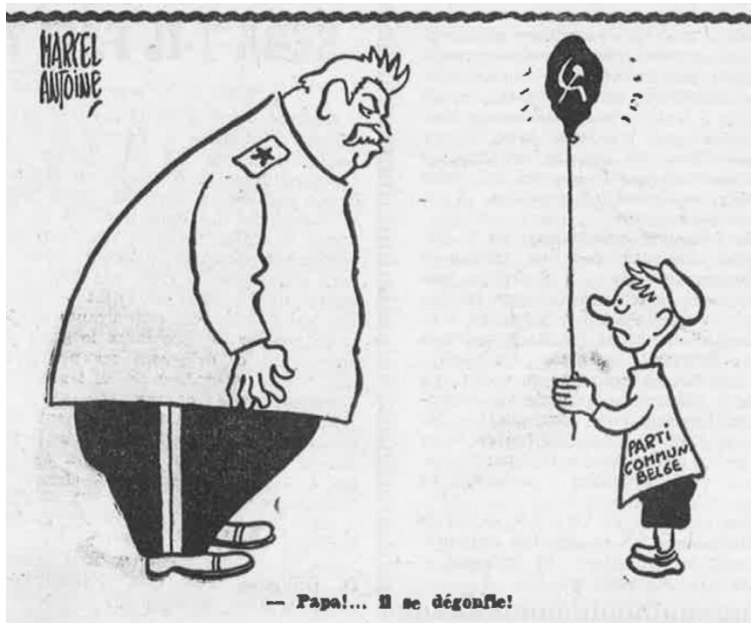
Bijlage 281 : Le Face à Main, 20/05/1950 jg. 26 nr. 20.

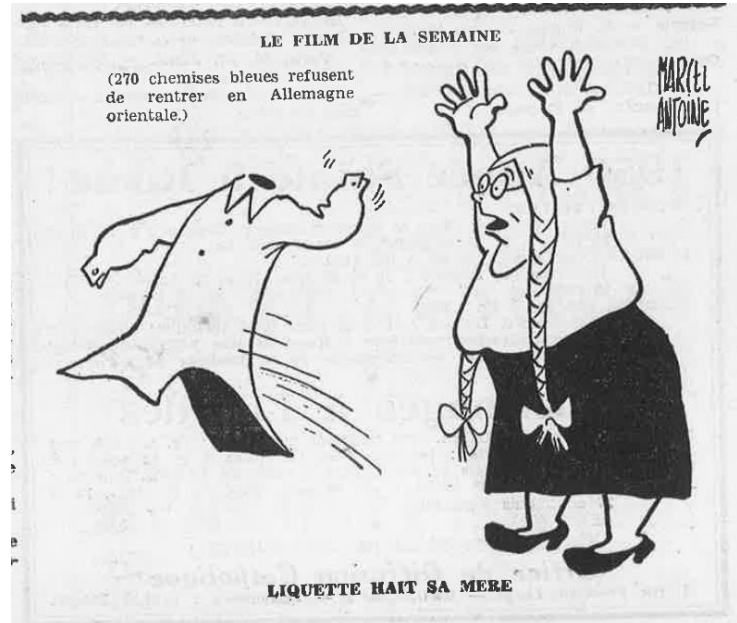
Bijlage 282 : Le Face à Main, 27/05/1950 jg. 26 nr. 21.

Bijlage 283 : Le Face à Main, 27/05/1950 jg. 26 nr. 21.

Bijlage 284 : Le Face à Main, 10/06/1950 jg. 26 nr. 23.

Bijlage 285 : Le Face à Main, 10/06/1950 jg. 26 nr. 23.

Bijlage 286: Le Face à Main, 17/06/1950 jg. 26 nr. 24.

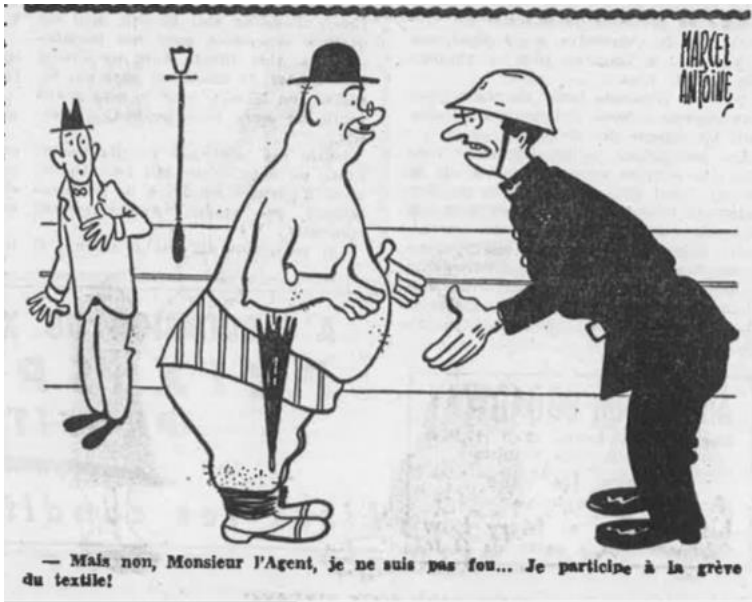
Bijlage 287: Le Face à Main, 17/06/1950 jg. 26 nr. 24.

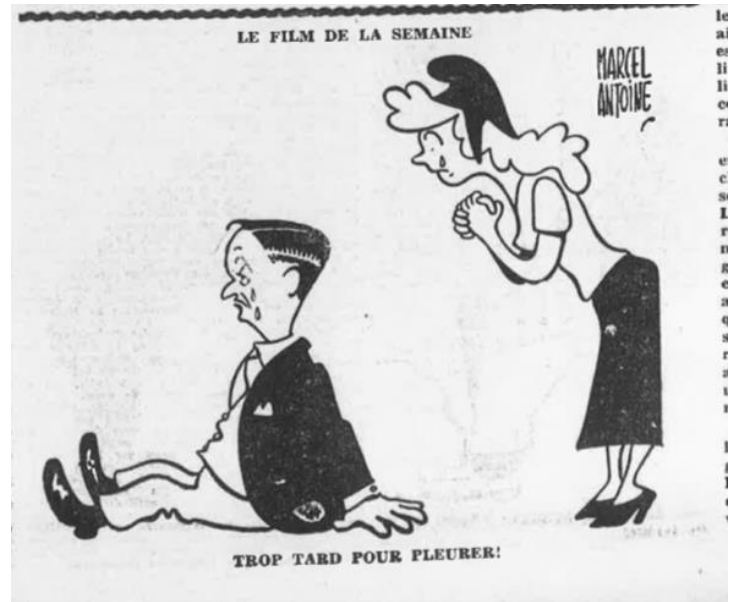
Bijlage 288 : Le Face à Main, 24/06/1950 jg. 26 nr. 25.

Bijlage 289 : Le Face à Main, 24/06/1950 jg. 26 nr. 25.

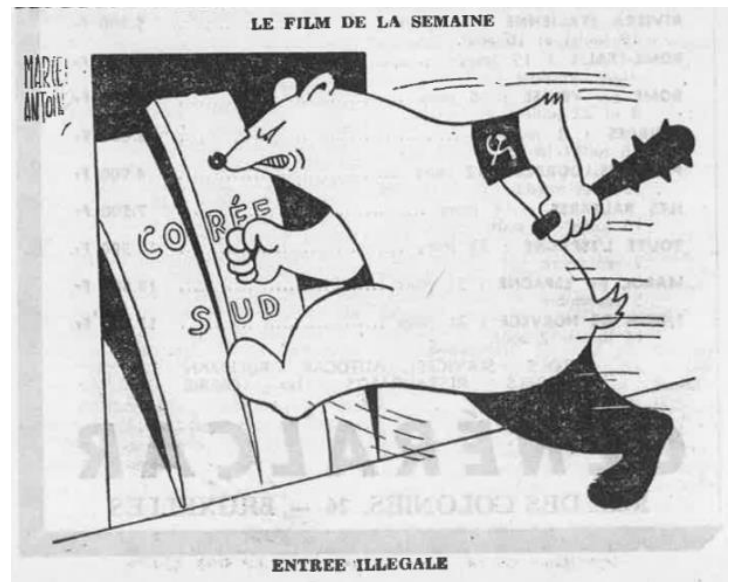
Bijlage 290 : Le Face à Main, 01/07/1950 jg. 26 nr. 26.

Bijlage 291 : Le Face à Main, 01/07/1950 jg. 26 nr. 26.

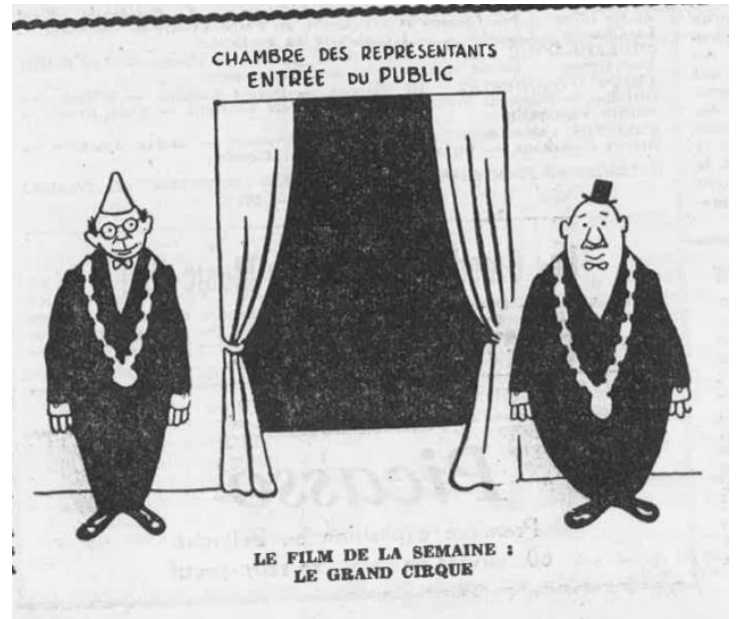
Bijlage 292 : Le Face à Main, 08/07/1950 jg. 26 nr. 27.

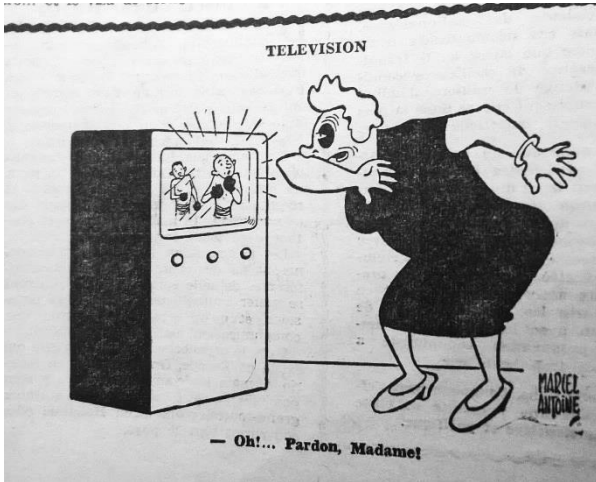
Bijlage 293 : Le Face à Main, 08/07/1950 jg. 26 nr. 27.

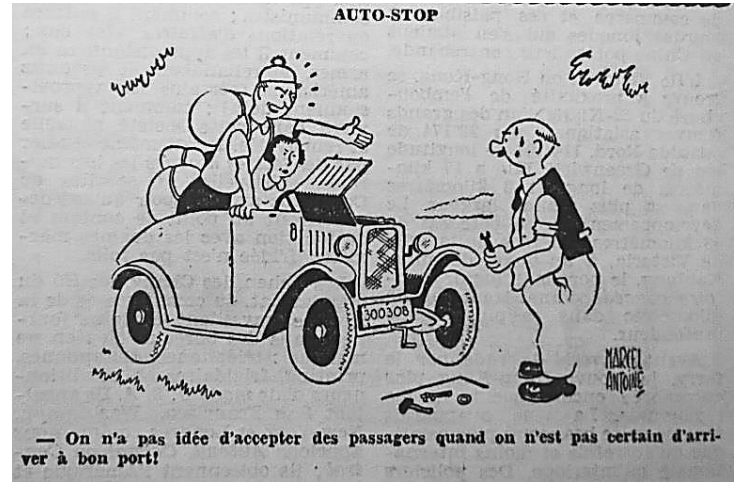
Bijlage 294 : Le Face à Main, 15/07/1950 jg. 26 nr. 28.

Bijlage 295 : Le Face à Main, 15/07/1950 jg. 26 nr. 28.

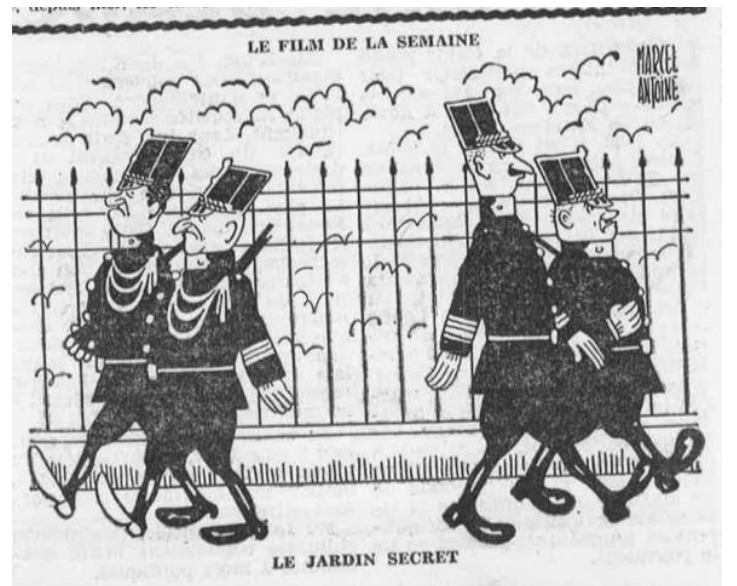
Bijlage 296: Le Face à Main, 22/07/1950 jg. 26 nr. 29.

Bijlage 297: Le Face à Main, 22/07/1950 jg. 26 nr. 29.

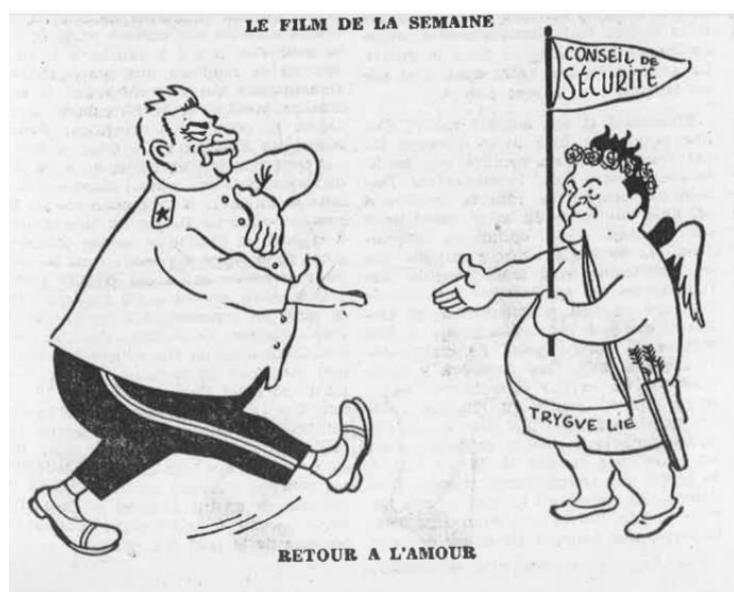
Bijlage 298 : Le Face à Main, 29/07/1950 jg. 26 nr. 30.

Bijlage 299 : Le Face à Main, 29/07/1950 jg. 26 nr. 30.

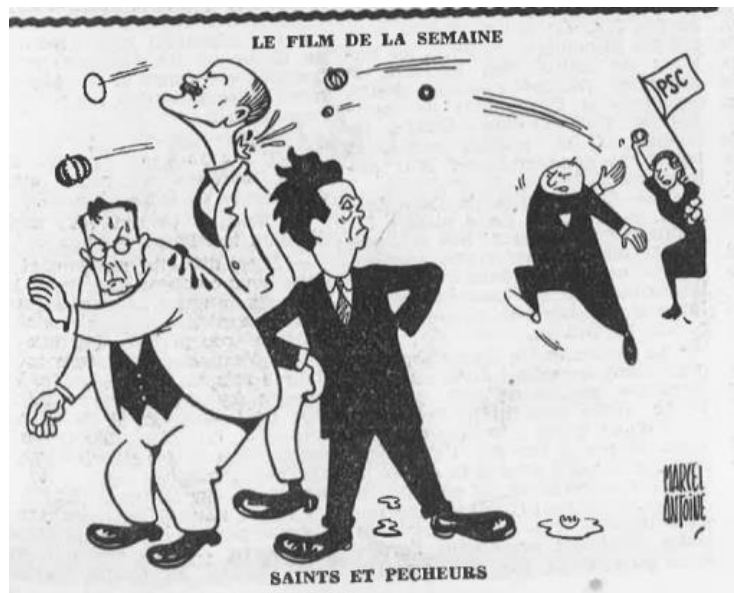
Bijlage 300 : Le Face à Main, 05/08/1950 jg. 26 nr. 31.

Bijlage 301 : Le Face à Main, 05/08/1950 jg. 26 nr. 31.

Bijlage 302 : Le Face à Main, 12/08/1950 jg. 26 nr. 32.

Bijlage 303 : Le Face à Main, 12/08/1950 jg. 26 nr. 32.

Bijlage 304 : Le Face à Main, 19/08/1950 jg. 26 nr. 33.

Bijlage 305 : Le Face à Main, 19/08/1950 jg. 26 nr. 33.

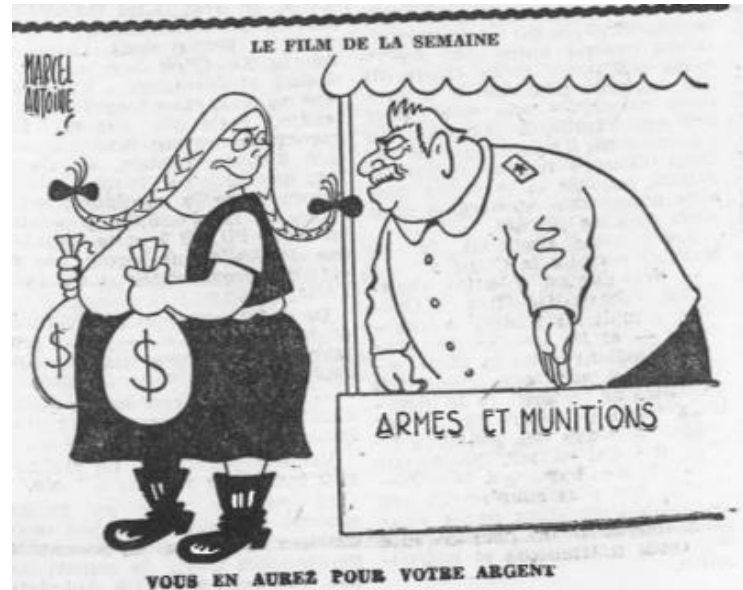
Bijlage 306 : Le Face à Main, 26/08/1950 jg. 26 nr. 34.

Bijlage 307 : Le Face à Main, 26/08/1950 jg. 26 nr. 34.

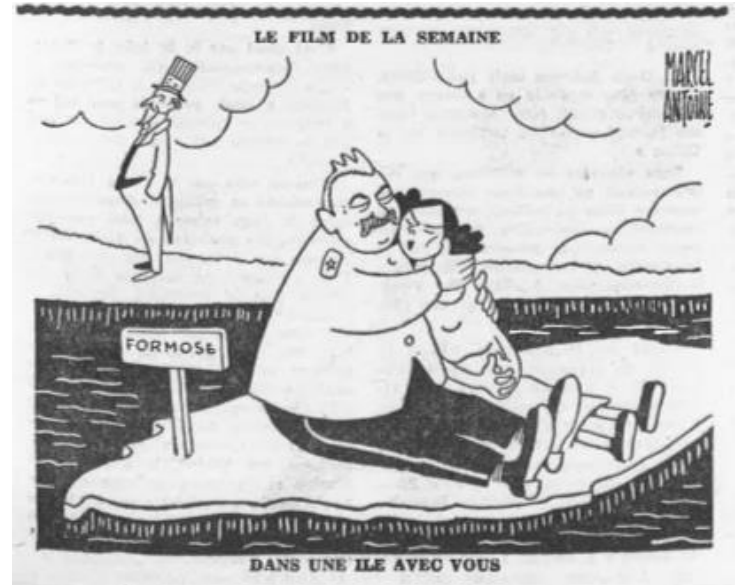
Bijlage 308 : Le Face à Main, 02/09/1950 jg. 26 nr. 35.

Bijlage 308 : Le Face à Main, 02/09/1950 jg. 26 nr. 35.

Bijlage 310 : Le Face à Main, 09/09/1950 jg. 26 nr. 36.

Bijlage 311 : Le Face à Main, 09/09/1950 jg. 26 nr. 36.

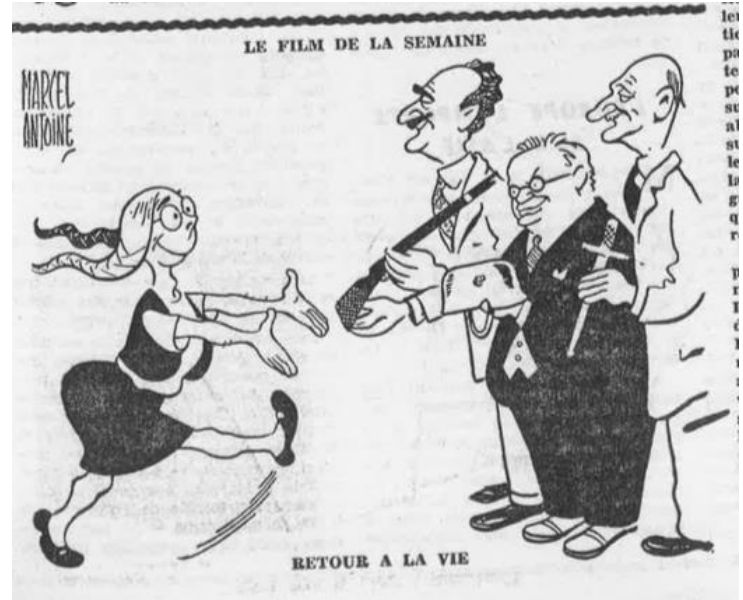
Bijlage 312 : Le Face à Main, 16/09/1950 jg. 26 nr. 37.

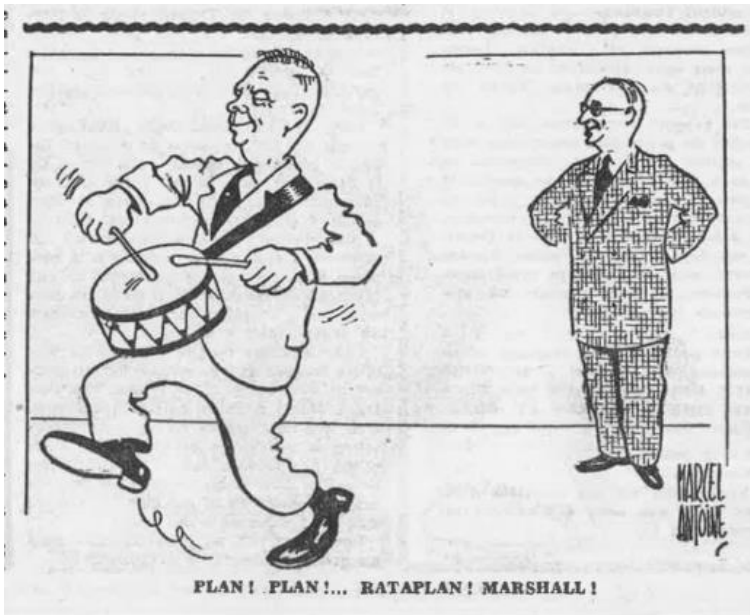
Bijlage 313 : Le Face à Main, 16/09/1950 jg. 26 nr. 37.

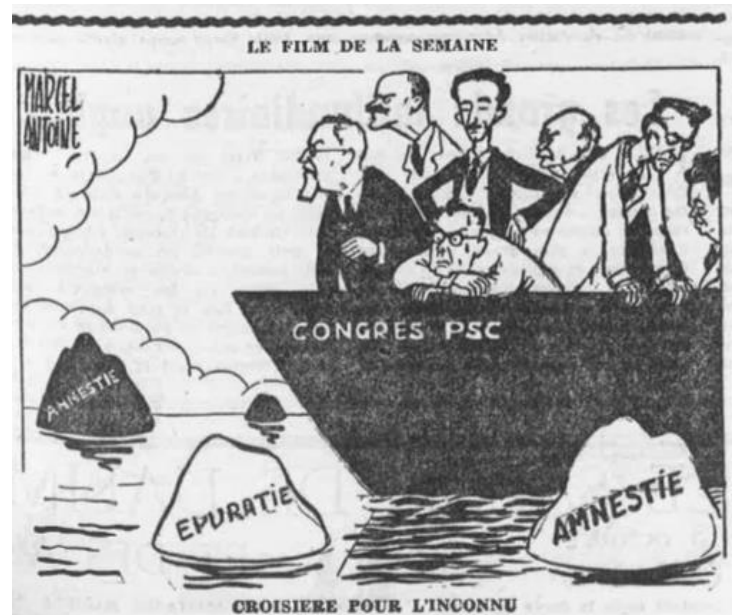
Bijlage 314 : Le Face à Main, 23/09/1950 jg. 26 nr. 38.

Bijlage 315 : Le Face à Main, 23/09/1950 jg. 26 nr. 38.

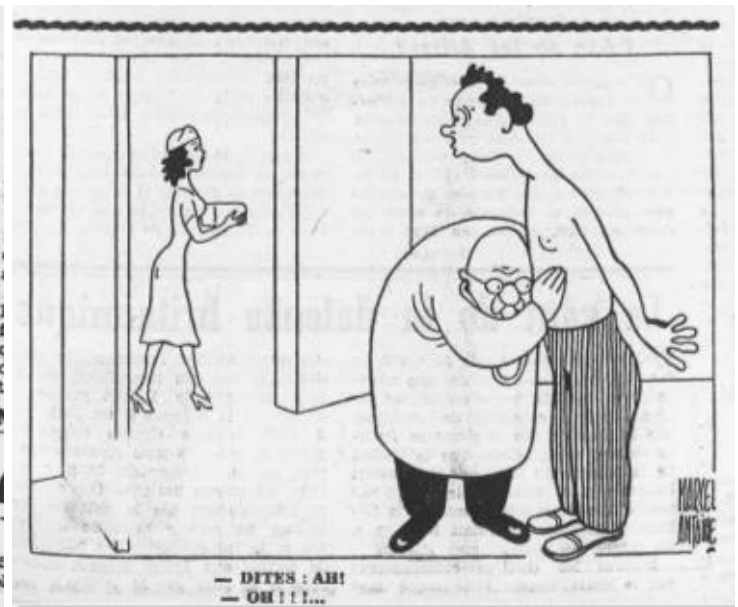
Bijlage 316 : Le Face à Main, 30/09/1950 jg. 26 nr. 39.

Bijlage 317 : Le Face à Main, 30/09/1950 jg. 26 nr. 39.

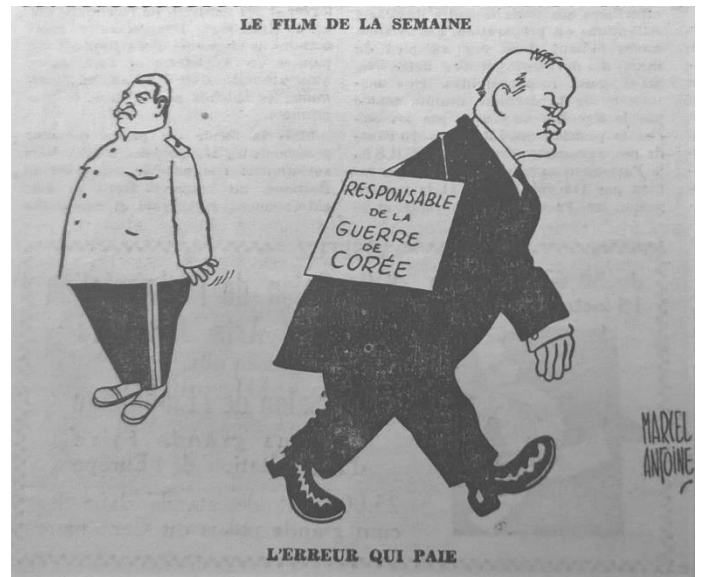
Bijlage 318 : Le Face à Main, 07/10/1950 jg. 26 nr. 40.

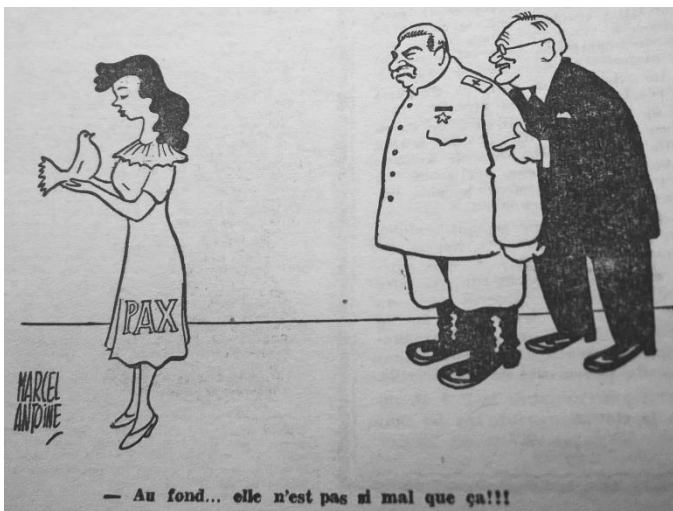
Bijlage 319 : Le Face à Main, 07/10/1950 jg. 26 nr. 40.

Bijlage 320 : Le Face à Main, 14/10/1950 jg. 26 nr. 41.

Bijlage 321: Le Face à Main, 14/10/1950 jg. 26 nr. 41.

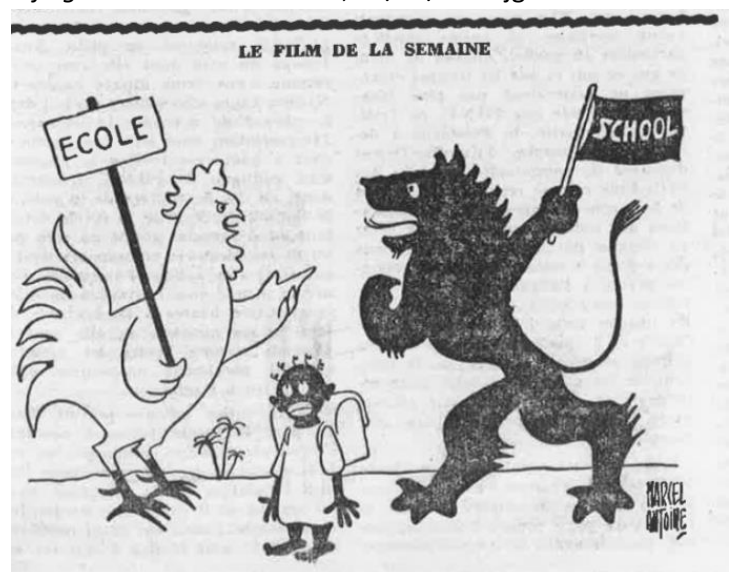
Bijlage 322 : Le Face à Main, 21/10/1950 jg. 26 nr. 42.

Bijlage 323 : Le Face à Main, 21/10/1950 jg. 26 nr. 42.

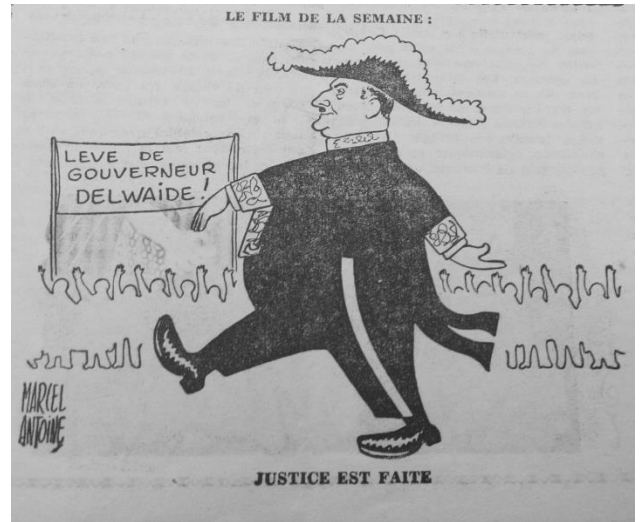
Bijlage 324 : Le Face à Main, 28/10/1950 jg. 26 nr. 43.

Bijlage 325 : Le Face à Main, 28/10/1950 jg. 26 nr. 43.

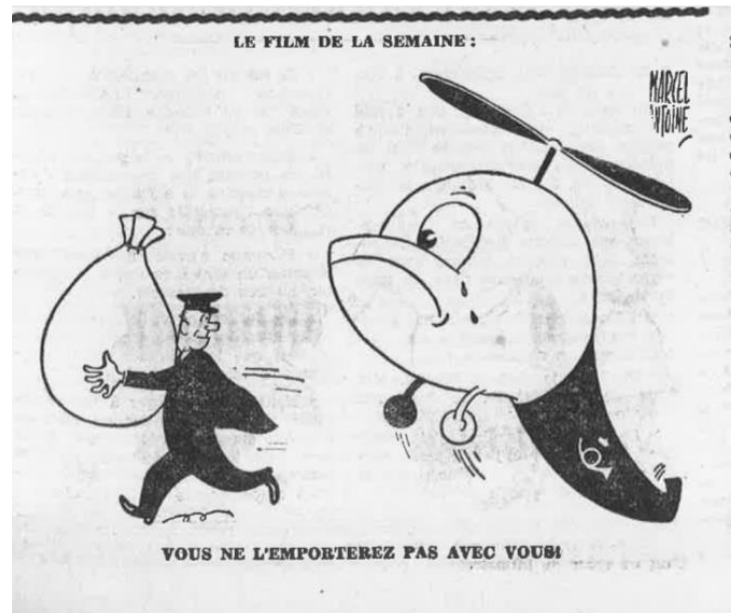
Bijlage 326 : Le Face à Main, 04/11/1950 jg. 26 nr. 44.

Bijlage 327: Le Face à Main, 04/11/1950 jg. 26 nr. 44.

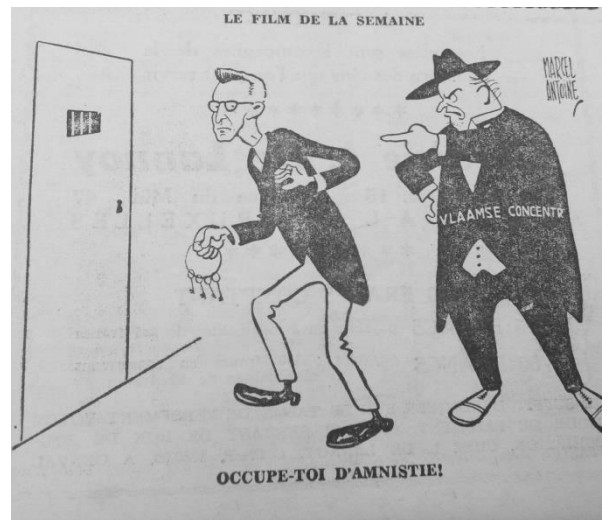
Bijlage 328 : Le Face à Main, 11/11/1950 jg. 26 nr. 45.

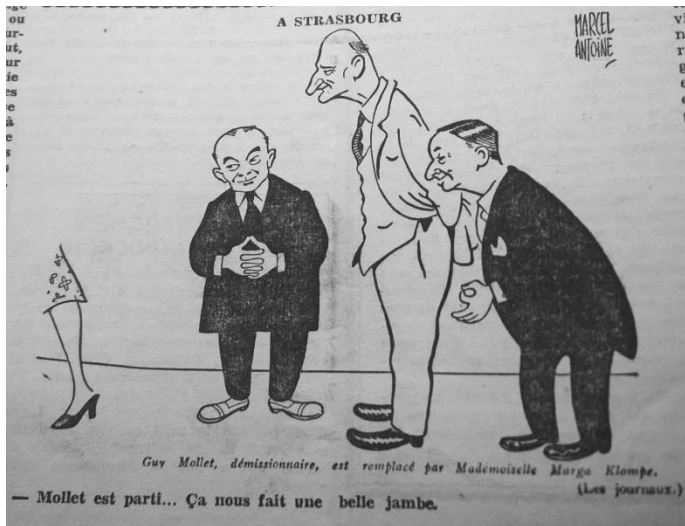
Bijlage 329 : Le Face à Main, 11/11/1950 jg. 26 nr. 45.

Bijlage 330 : Le Face à Main, 18/11/1950 jg. 26 nr. 46.

Bijlage 331 : Le Face à Main, 18/11/1950 jg. 26 nr. 46.

Bijlage 332 : Le Face à Main, 25/11/1950 jg. 26 nr. 47.

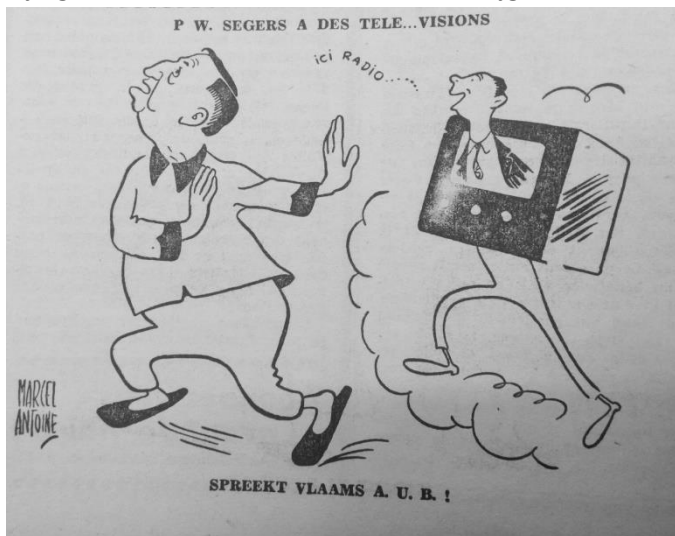
Bijlage 333: Le Face à Main, 25/11/1950 jg. 26 nr. 47.

Bijlage 334 : Le Face à Main, 02/12/1950 jg. 26 nr. 48.

Bijlage 335 : Le Face à Main, 02/12/1950 jg. 26 nr. 48.

Bijlage 336 : Le Face à Main, 09/12/1950 jg. 26 nr. 49.

Bijlage 337 : Le Face à Main, 09/12/1950 jg. 26 nr. 49.

Bijlage 338 : Le Face à Main, 16/12/1950 jg. 26 nr. 50.

Bijlage 339 : Le Face à Main, 16/12/1950 jg. 26 nr. 50.

Bijlage 340 : Le Face à Main, 23/12/1950 jg. 26 nr. 51.

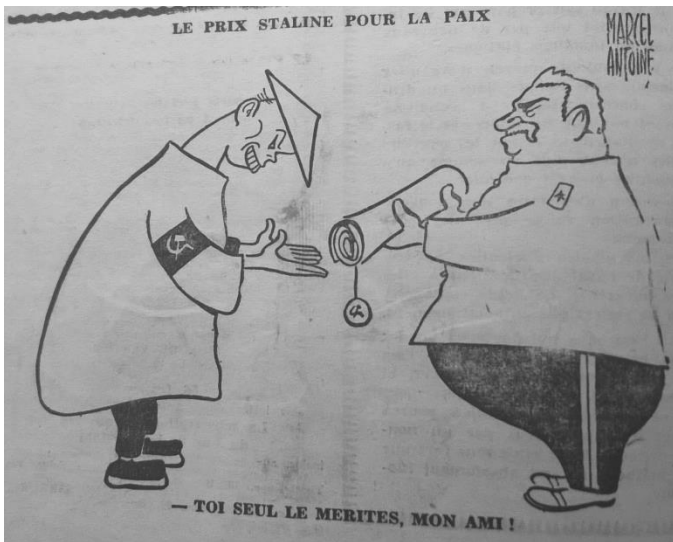
Bijlage 341 : Le Face à Main, 23/12/1950 jg. 26 nr. 51.

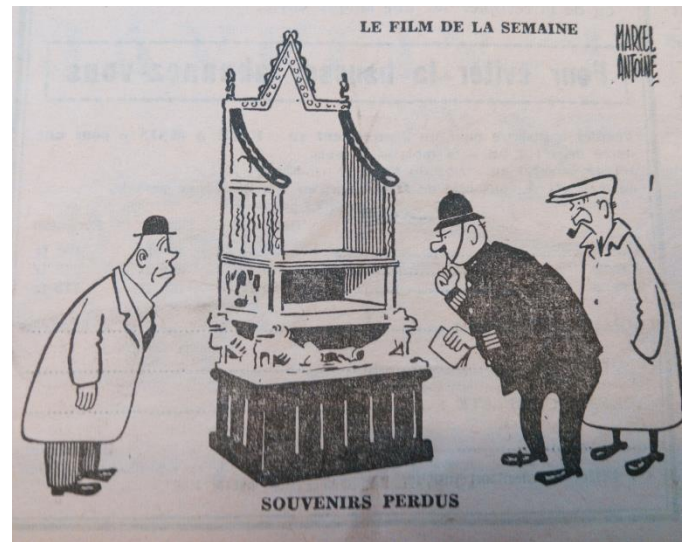
Bijlage 342 : Le Face à Main, 30/12/1950 jg. 26 nr. 52.

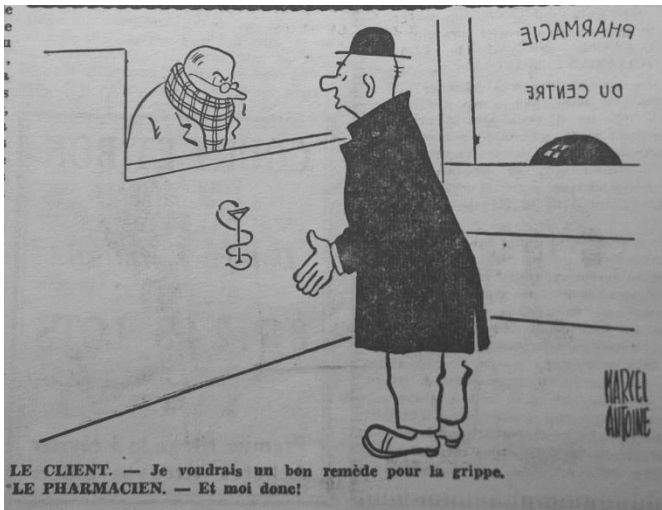
Bijlage 343 : Le Face à Main, 30/12/1950 jg. 26 nr. 52.

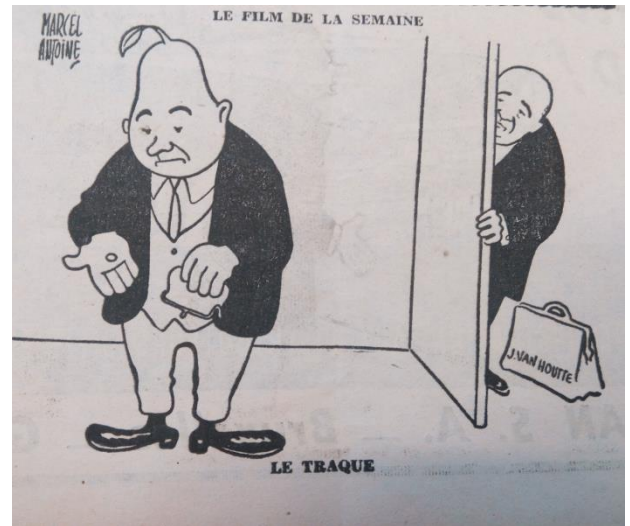
Bijlage 344: Le Face à Main, 13/01/1951 jg. 27 nr. 1.

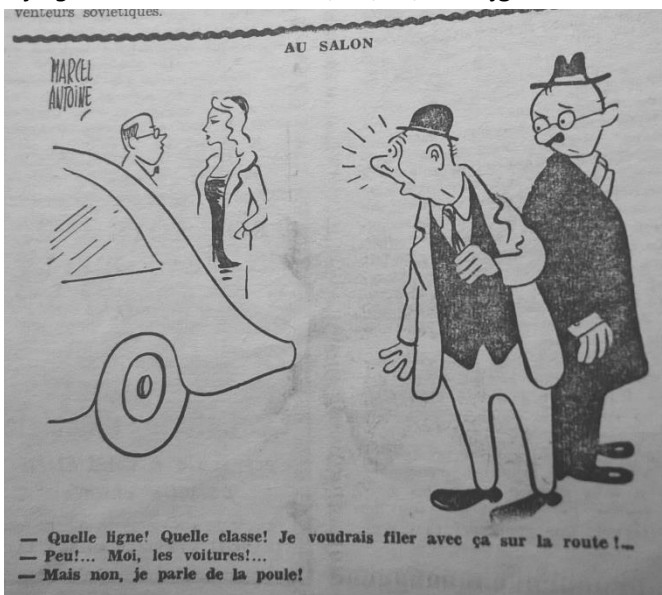
Bijlage 345: Le Face à Main, 13/01/1951 jg. 27 nr. 1.

Bijlage 346: Le Face à Main, 20/01/1951 jg. 27 nr. 2.

Bijlage 347 : Le Face à Main, 20/01/1951 jg. 27 nr. 2.

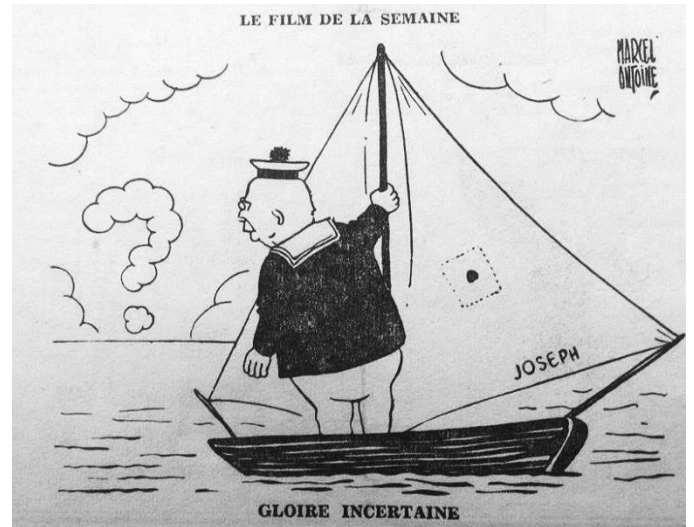
Bijlage 348: Le Face à Main, 27/01/1951 jg. 27 nr. 3.

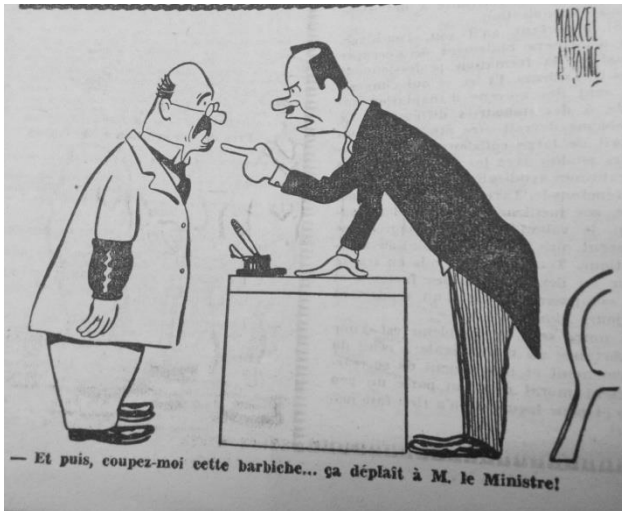
Bijlage 349 : Le Face à Main, 27/01/1951 jg. 27 nr. 3.

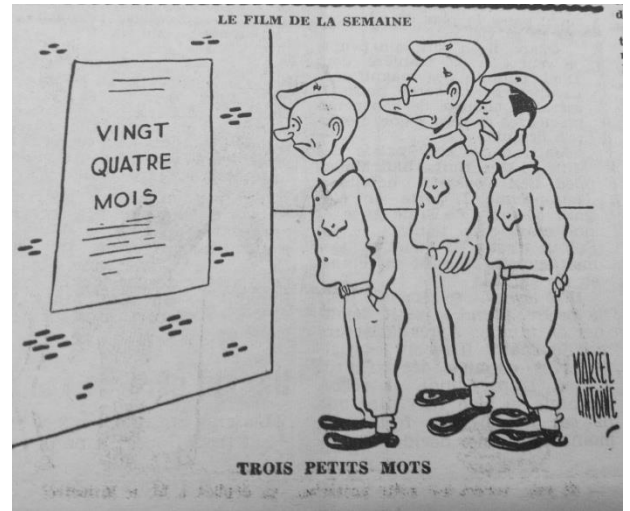
Bijlage 350: Le Face à Main, 10/02/1951 jg. 27 nr. 5.

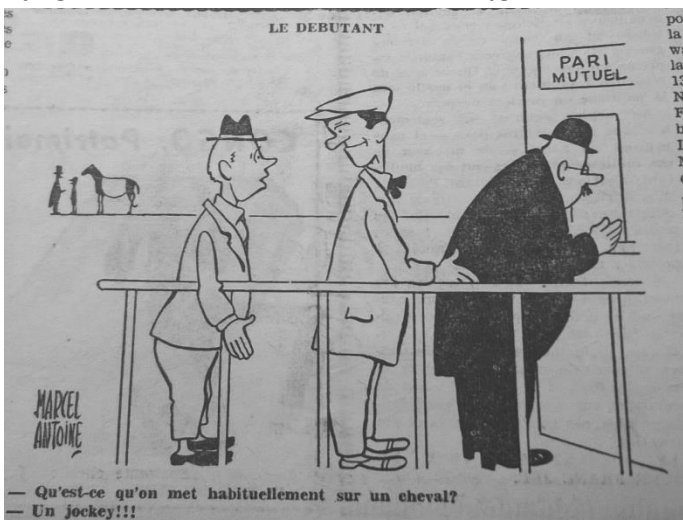
Bijlage 351 : Le Face à Main, 10/02/1951 jg. 27 nr. 5.

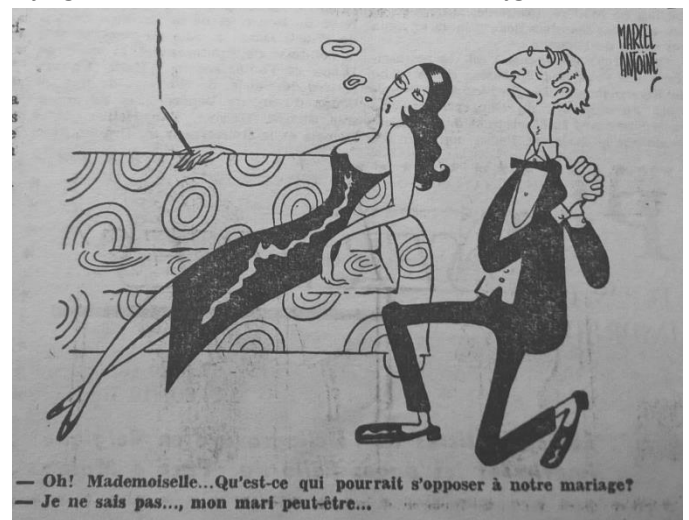
Bijlage 352: Le Face à Main, 17/02/1951 jg. 27 nr. 6.

Bijlage 353 : Le Face à Main, 17/02/1951 jg. 27 nr. 6.

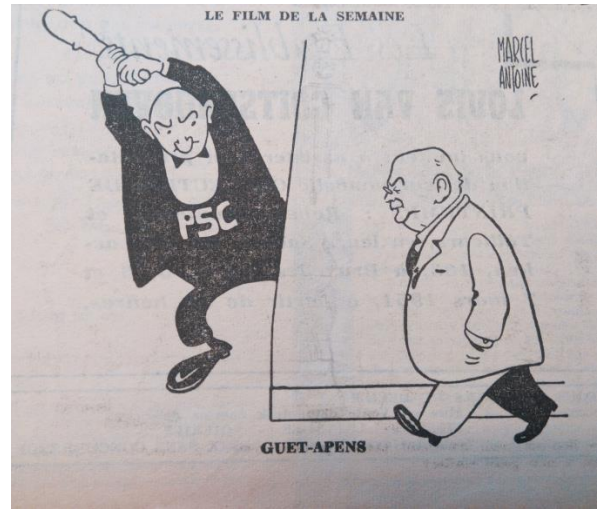
Bijlage 354: Le Face à Main, 24/02/1951 jg.27 nr. 8.

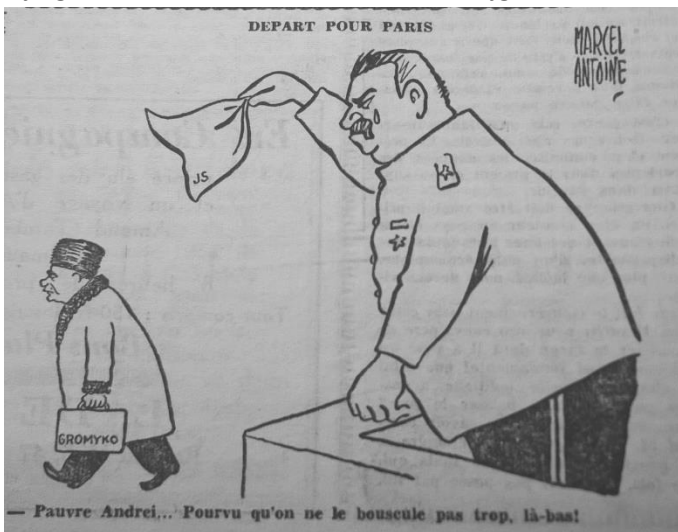
Bijlage 355 : Le Face à Main, 24/02/1951 jg.27 nr. 8.

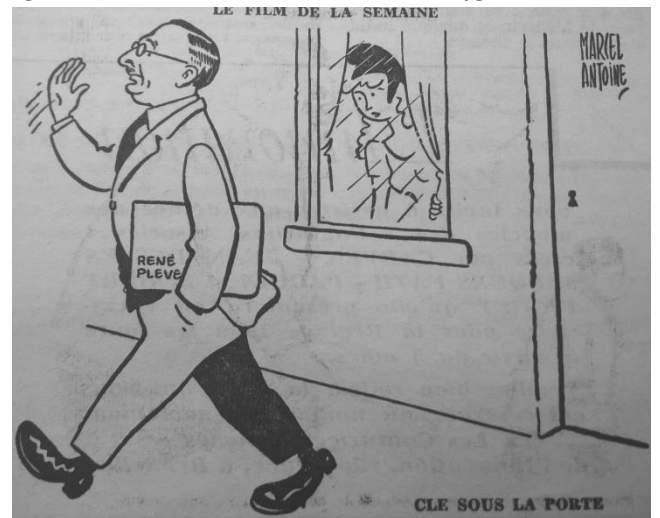
Bijlage 356: Le Face à Main, 03/03/1951 jg.27 nr. 9.

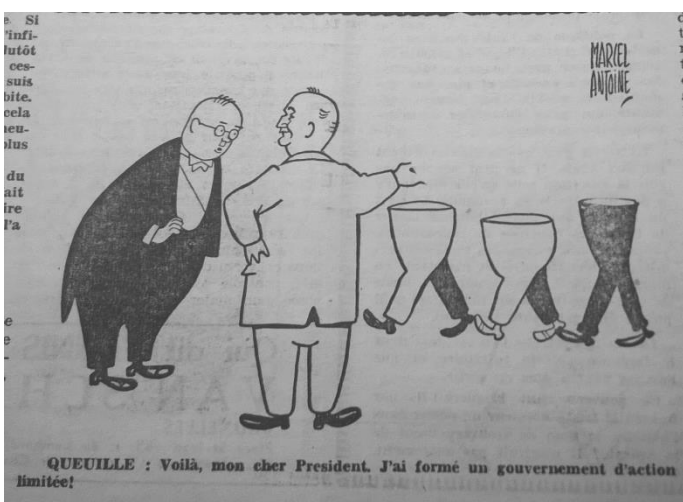
Bijlage 357: Le Face à Main, 03/03/1951 jg.27 nr. 9.

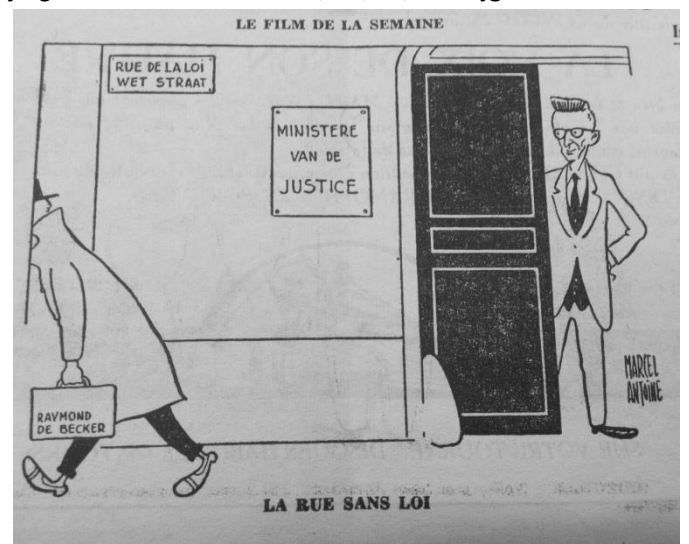
Bijlage 358: Le Face à Main, 10/03/1951 jg.27 nr. 10.

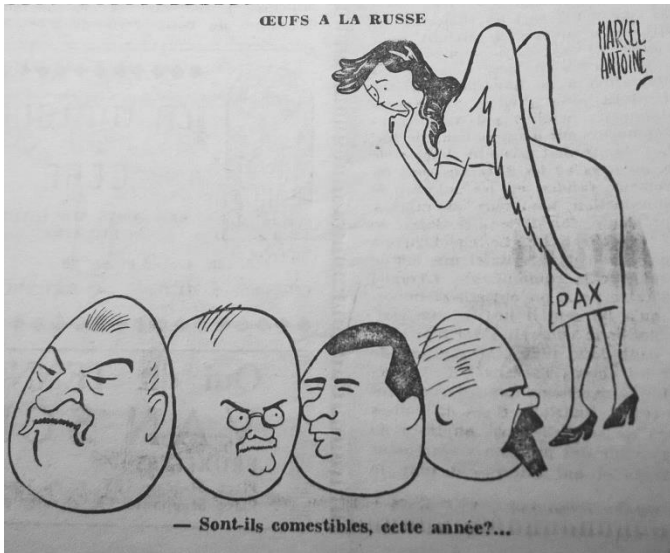
Bijlage 359: Le Face à Main, 10/03/1951 jg.27 nr. 10.

Bijlage 360: Le Face à Main, 17/03/1951 jg.27 nr. 11.

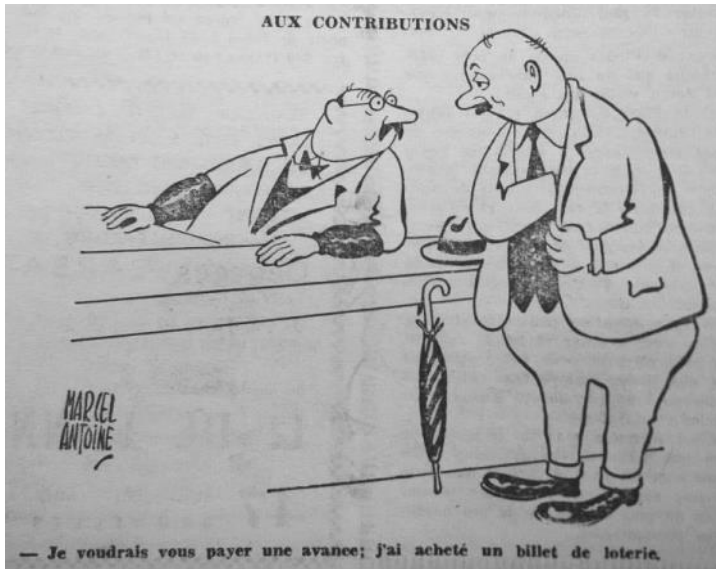
Bijlage 361: Le Face à Main, 17/03/1951 jg.27 nr. 11.

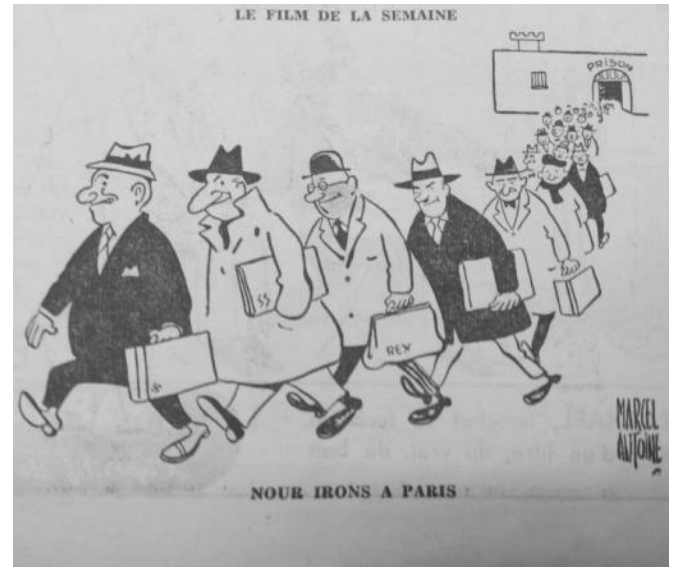
Bijlage 362: *Le Face à Main*, 24/03/1951 jg.27 nr. 12.

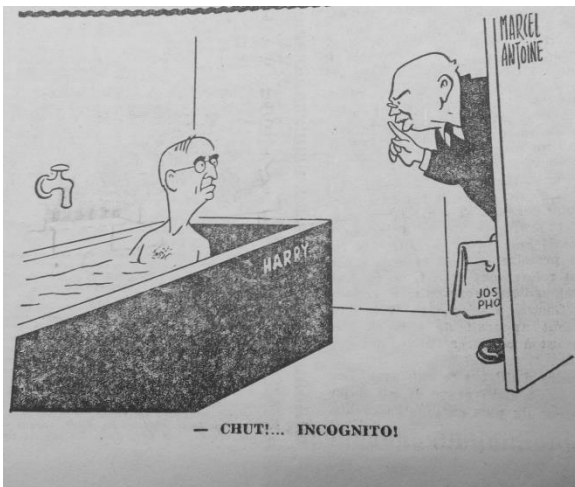
Bijlage 363 : *Le Face à Main*, 24/03/1951 jg.27 nr. 12.

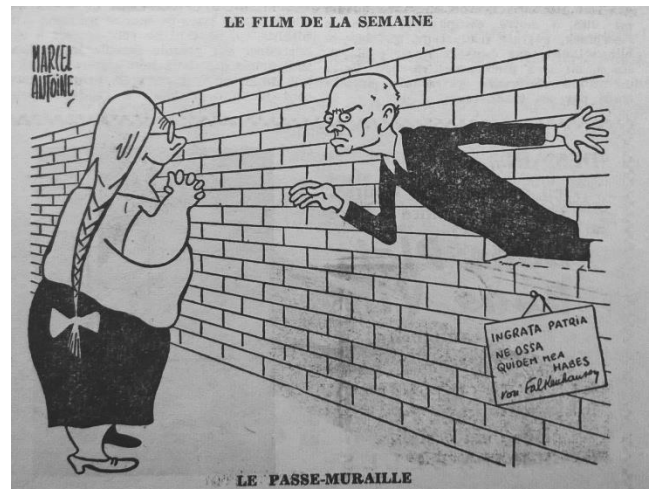
Bijlage 364 : *Le Face à Main*, 31/03/1951 jg.27 nr. 13.

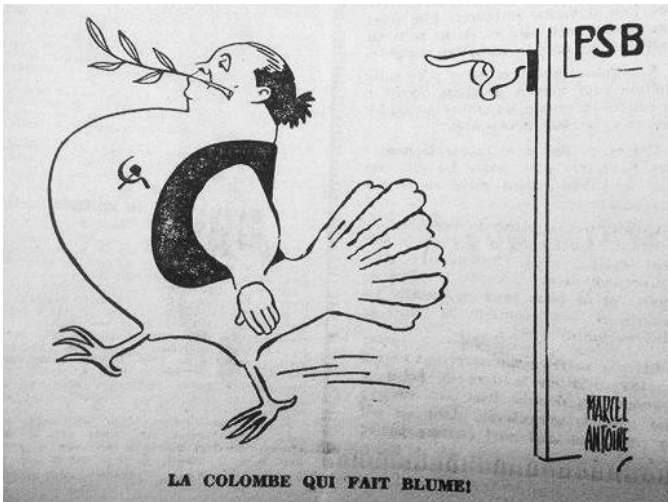
Bijlage 365 : *Le Face à Main*, 31/03/1951 jg.27 nr. 13.

Bijlage 366 : *Le Face à Main*, 07/04/1951 jg.27 nr. 14.

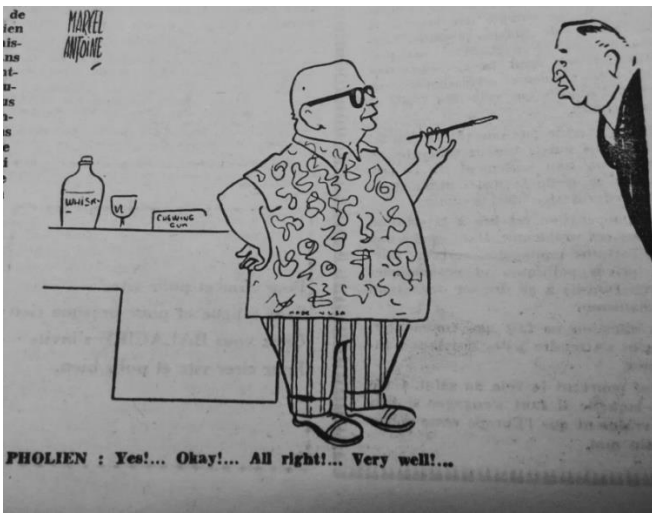
Bijlage 367 : *Le Face à Main*, 07/04/1951 jg.27 nr. 14.

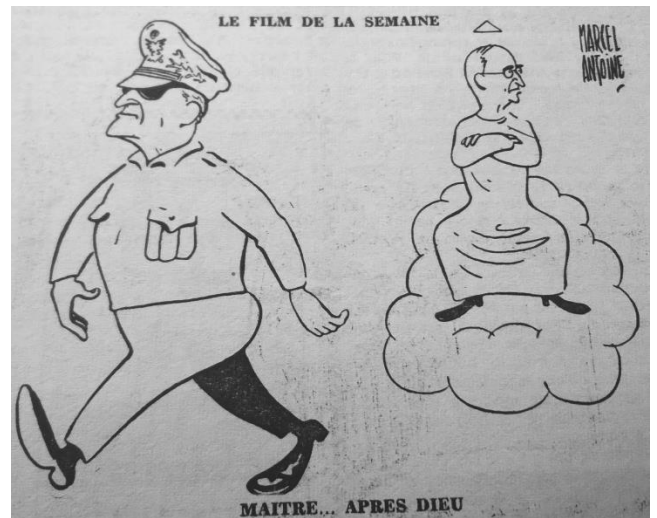
Bijlage 368 : Le Face à Main, 14/04/1951 jg.27 nr. 15.

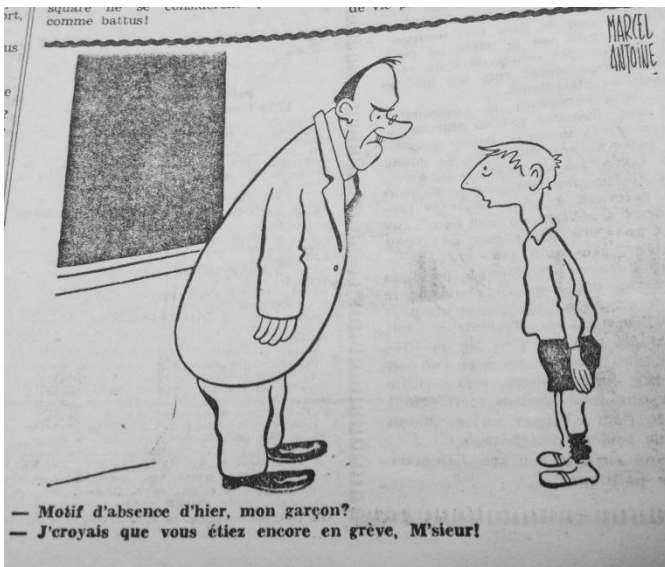
Bijlage 369 : Le Face à Main, 14/04/1951 jg.27 nr. 15.

Bijlage 370 : Le Face à Main, 21/04/1951 jg.27 nr. 16.

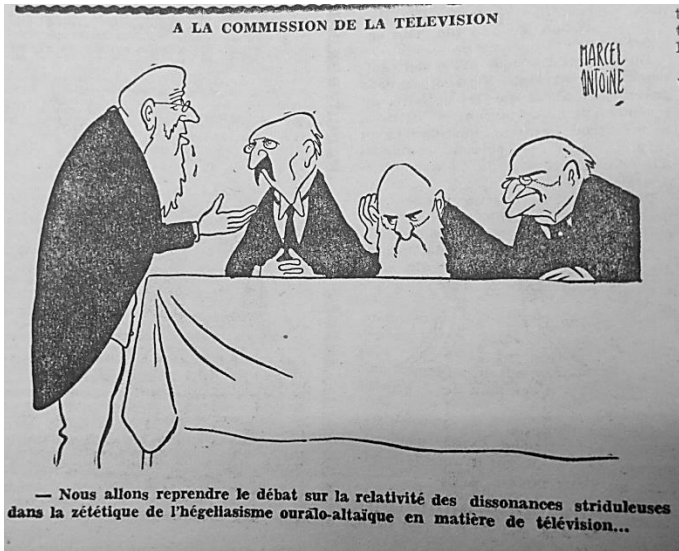
Bijlage 371 : Le Face à Main, 21/04/1951 jg.27 nr. 16.

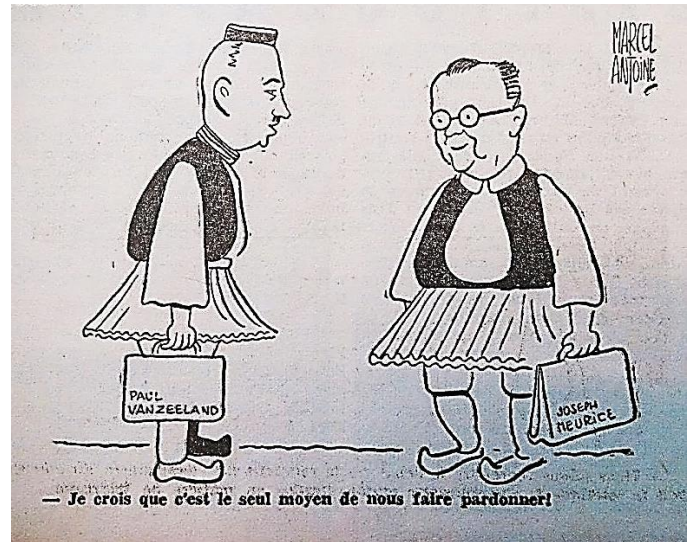
Bijlage 372: Le Face à Main, 28/04/1951 jg.27 nr. 17.

Bijlage 373 : Le Face à Main, 28/04/1951 jg.27 nr. 17.

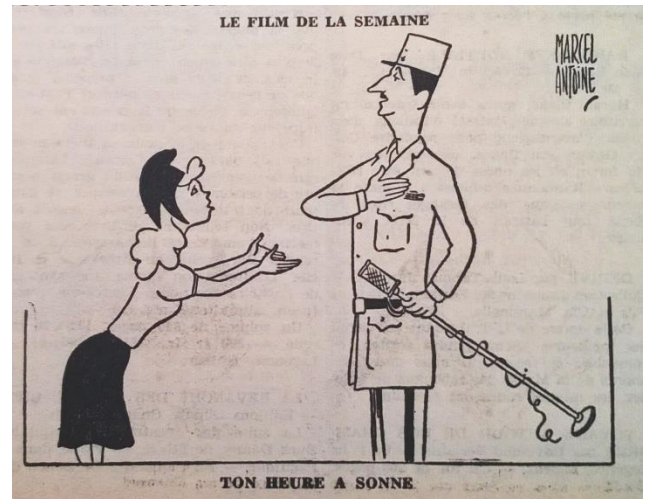
Bijlage 374 : Le Face à Main, 05/05/1951 jg.27 nr. 18.

Bijlage 375 : Le Face à Main, 05/05/1951 jg.27 nr. 18.

Bijlage 376 : Le Face à Main, 12/05/1951 jg.27 nr. 19.

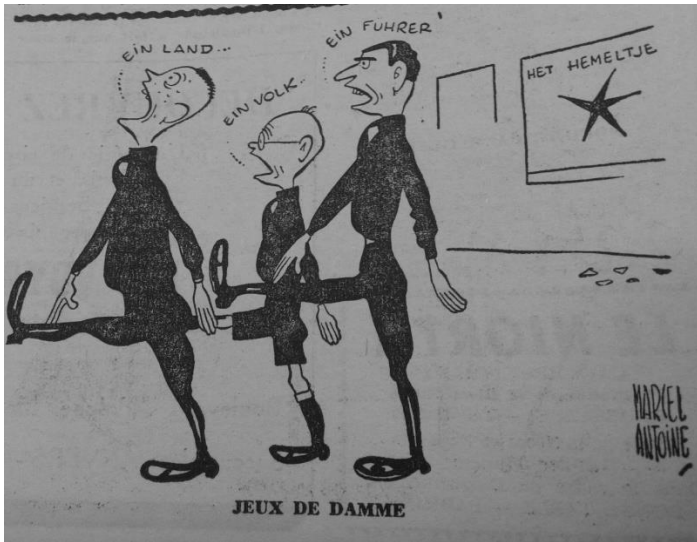
Bijlage 377 : Le Face à Main, 12/05/1951 jg.27 nr. 19.

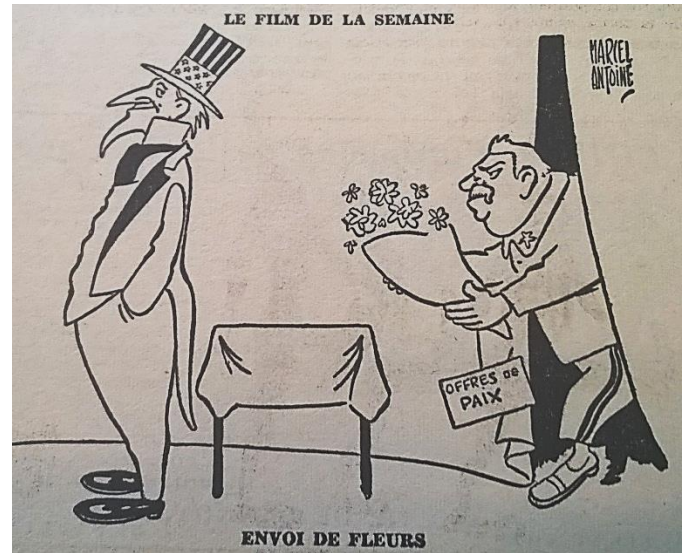
Bijlage 378 : Le Face à Main, 19/05/1951 jg.27 nr. 20.

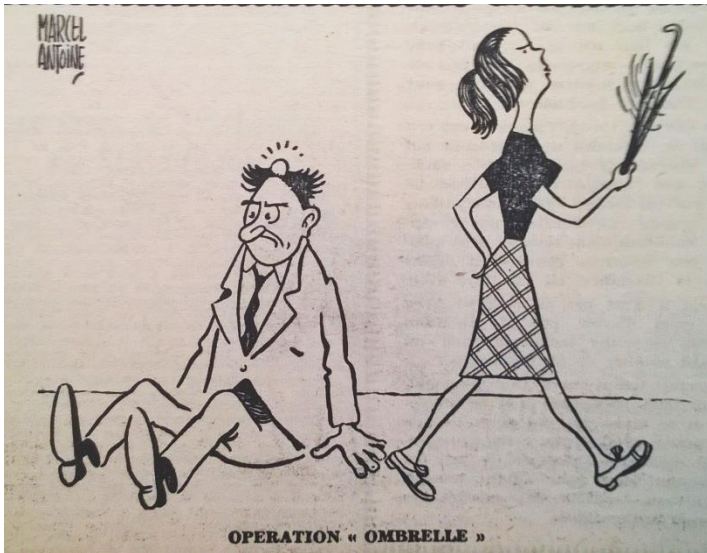
Bijlage 379 : Le Face à Main, 19/05/1951 jg.27 nr. 20.

Bijlage 380: Le Face à Main, 26/05/1951 jg.27 nr. 21.

Bijlage 381 : Le Face à Main, 26/05/1951 jg.27 nr. 21.

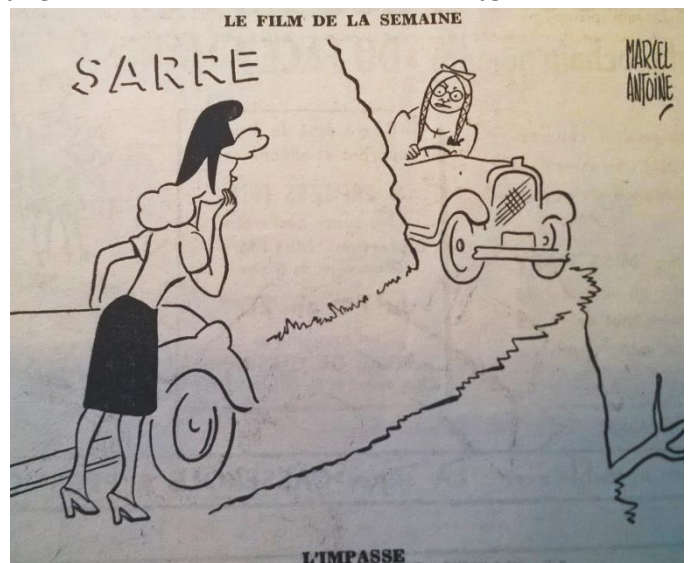
Bijlage 382: Le Face à Main, 02/06/1951 jg.27 nr. 22.

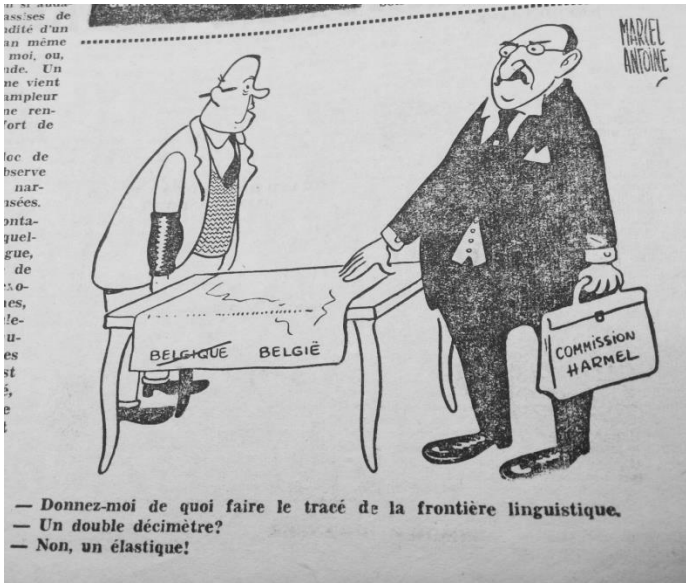
Bijlage 383 : Le Face à Main, 02/06/1951 jg.27 nr. 22.

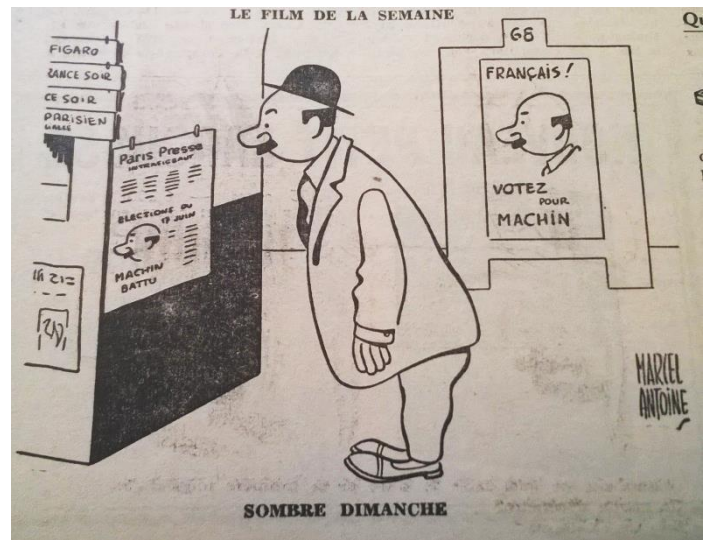
Bijlage 384 : Le Face à Main, 09/06/1951 jg.27 nr. 23.

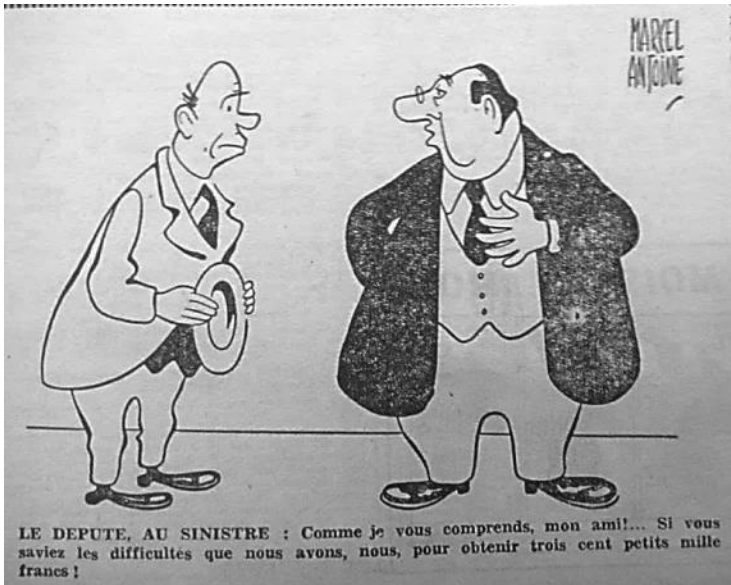
Bijlage 385 : Le Face à Main, 09/06/1951 jg.27 nr. 23.

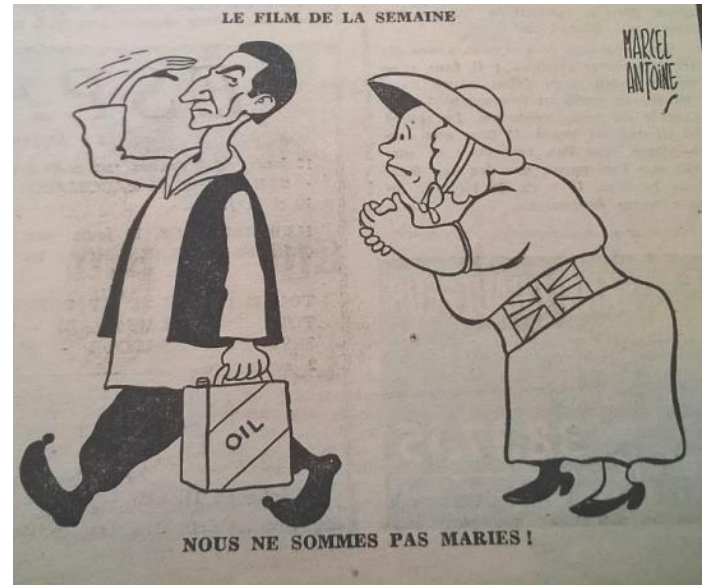
Bijlage 386 : Le Face à Main, 23/06/1951 jg.27 nr. 25.

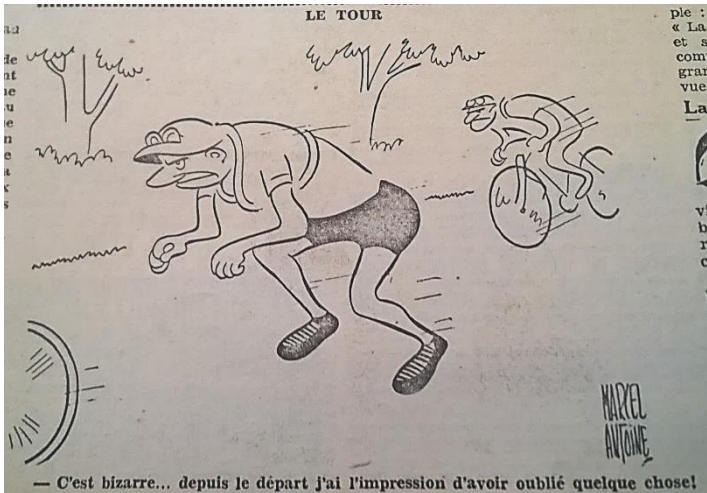
Bijlage 387 : Le Face à Main, 23/06/1951 jg.27 nr. 25.

Bijlage 388 : Le Face à Main, 30/06/1951 jg.27 nr. 26.

Bijlage 389 : Le Face à Main, 30/06/1951 jg.27 nr. 26.

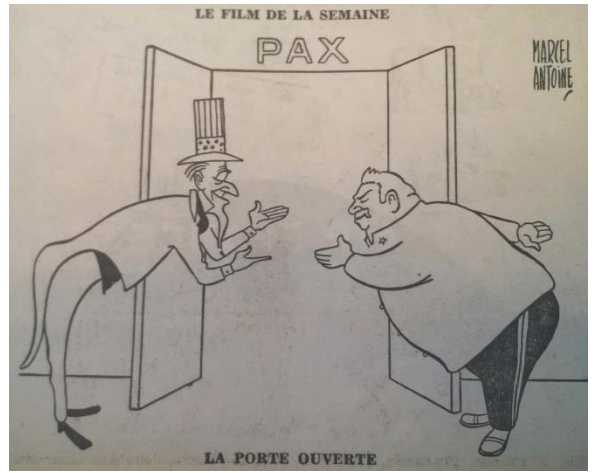
Bijlage 390 : Le Face à Main, 07/07/1951 jg.27 nr. 27.

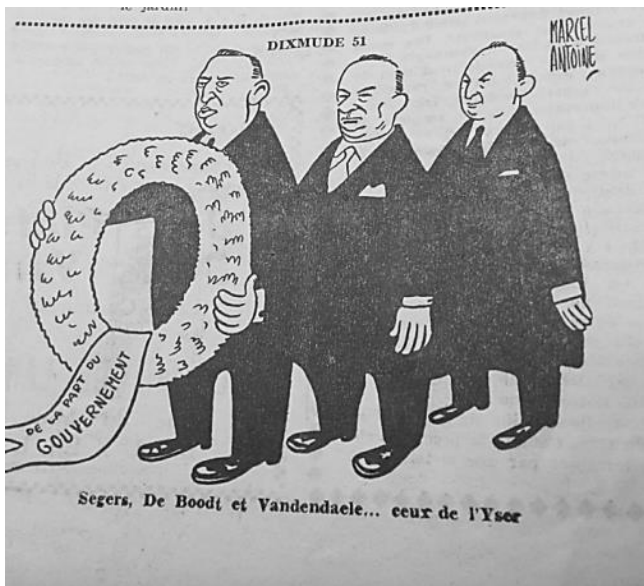
Bijlage 391 : Le Face à Main, 07/07/1951 jg.27 nr. 27.

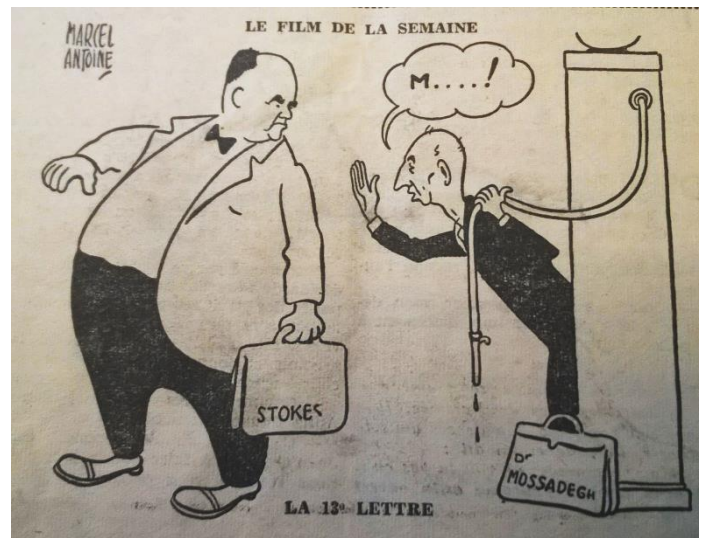
Bijlage 392 : Le Face à Main, 14/07/1951 jg.27 nr. 28.

Bijlage 393 : Le Face à Main, 14/07/1951 jg.27 nr. 28.

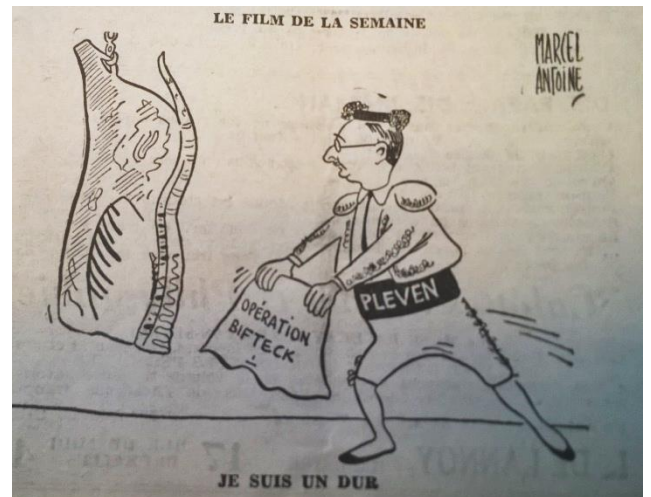
Bijlage 394 : Le Face à Main, 01/09/1951 jg.27 nr. 35.

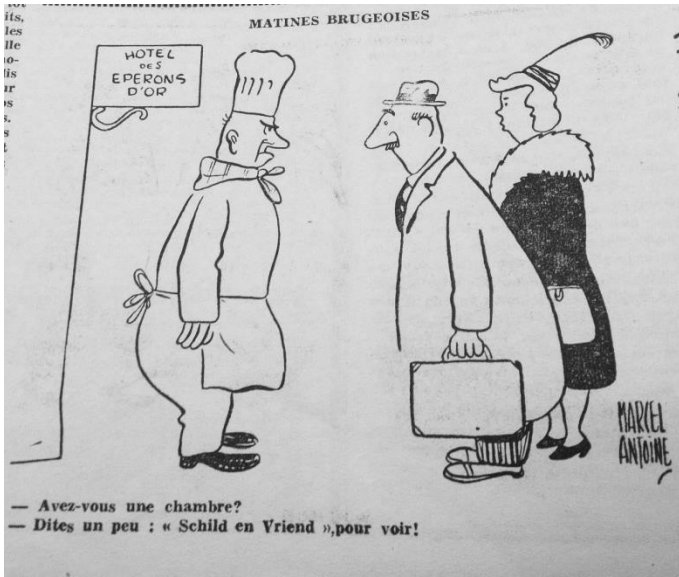
Bijlage 395 : Le Face à Main, 01/09/1951 jg.27 nr. 35.

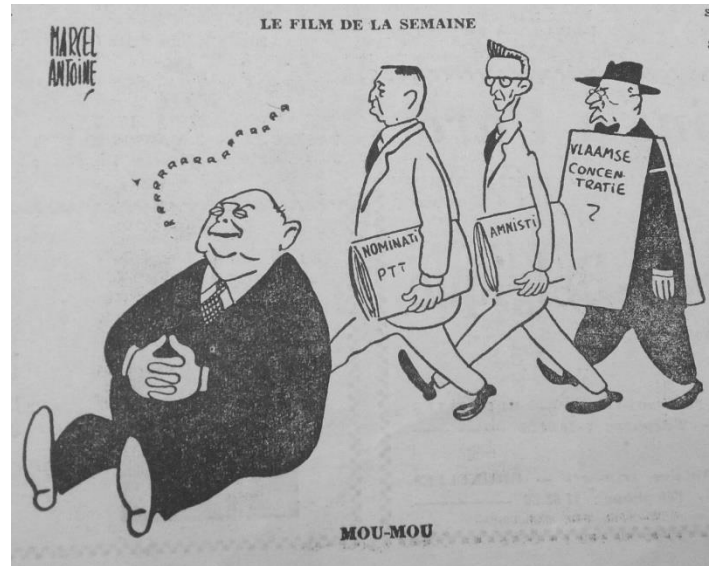
Bijlage 396 : Le Face à Main, 15/09/1951 jg.27 nr. 37.

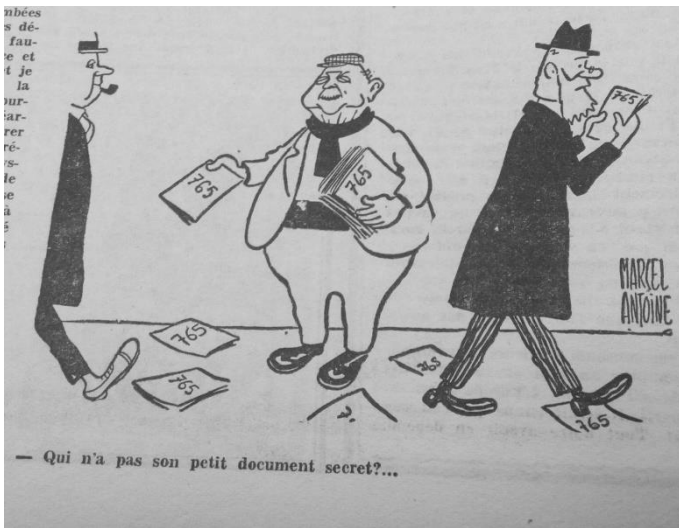
Bijlage 397 : Le Face à Main, 15/09/1951 jg.27 nr. 37.

Bijlage 398 : Le Face à Main, 13/10/1951 jg.27 nr. 41.

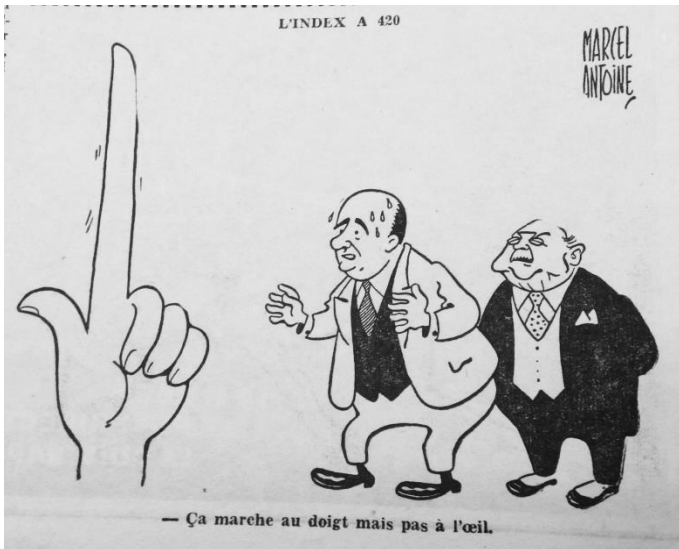
Bijlage 399 : Le Face à Main, 13/10/1951 jg.27 nr. 41.

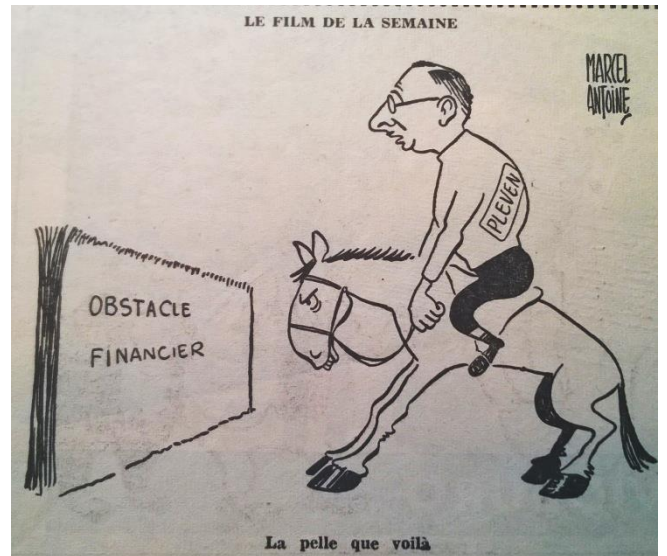
Bijlage 400 : Le Face à Main, 24/11/1951 jg.27 nr. 47.

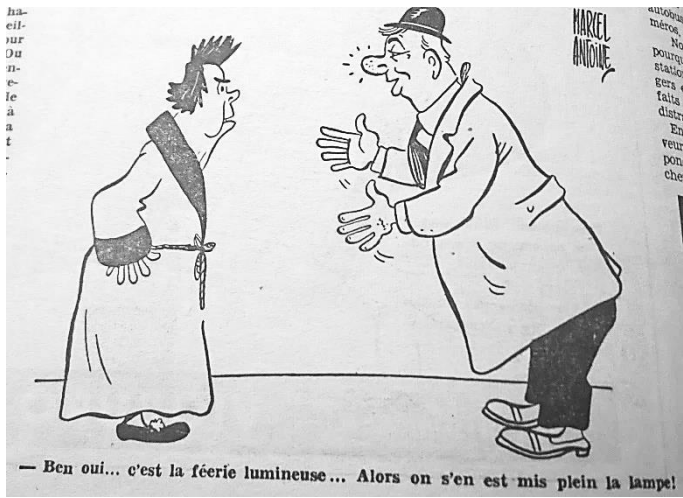
Bijlage 401 : Le Face à Main, 24/11/1951 jg.27 nr. 47.

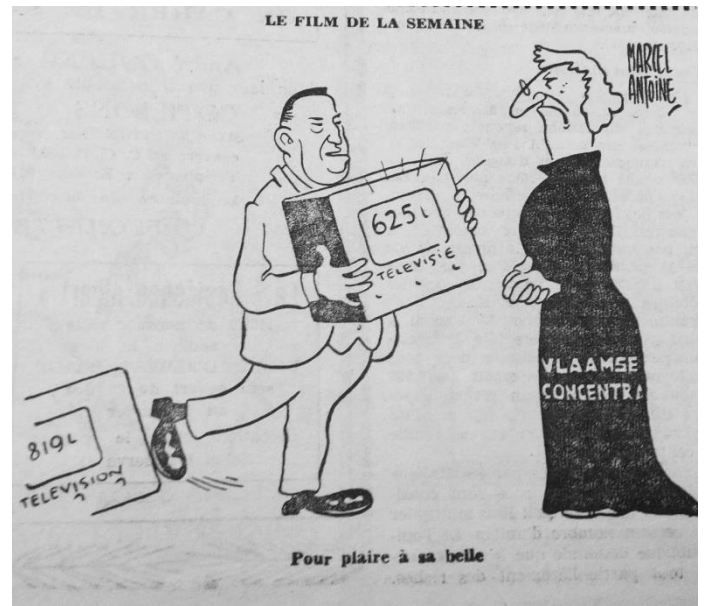
Bijlage 402 : Le Face à Main, 01/12/1951 jg.27 nr. 48.

Bijlage 403 : Le Face à Main, 01/12/1951 jg.27 nr. 48.

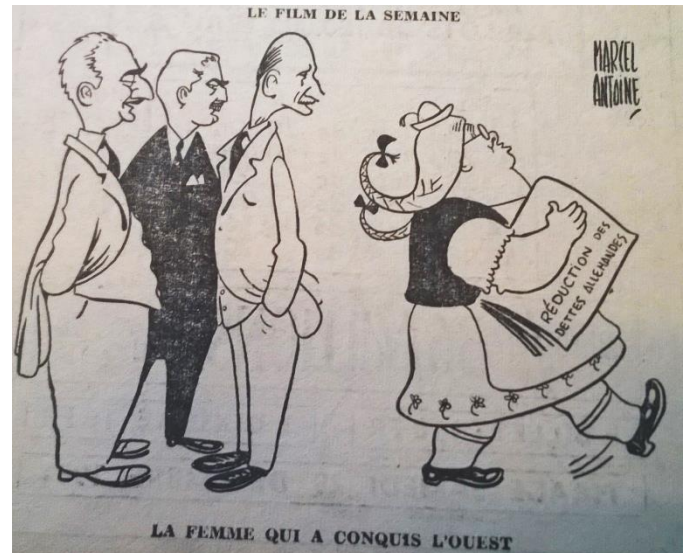
Bijlage 404 : Le Face à Main, 15/12/1951 jg.27 nr. 50.

Bijlage 405 : Le Face à Main, 15/12/1951 jg.27 nr. 50.

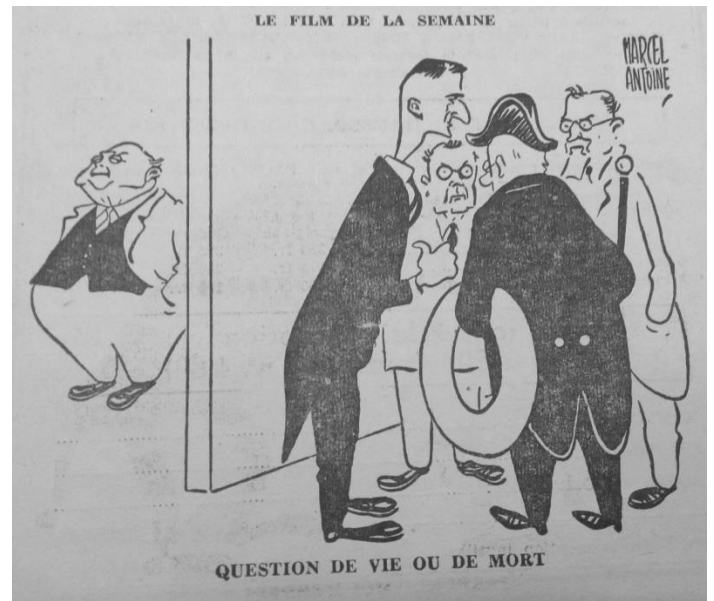
Bijlage 406 : Le Face à Main, 22/12/1951 jg.27 nr. 51.

Bijlage 407 : Le Face à Main, 22/12/1951 jg.27 nr. 51.

Bijlage 408 : Le Face à Main, 29/12/1951 jg. 27 nr. 51.

Bijlage 409 : Le Face à Main, 29/12/1951 jg. 27 nr. 51.

